Daniel CHIROT

SCHIMBAREA SOCIALĂ ÎNTR-O SOCIETATE PERIFERICĂ

9

CORINT

Daniel Chirot

SCHIMBAREA SOCIALĂ ÎNTR-O SOCIETATE PERIFERICĂ

Redactor:
G. Moldoveanu

Tehnoredactare computerizată:
Andreea Apostol, Lili Gaibăr, Cristina Bucuroiu

Coperta:
Walter Riess

Daniel Chirot
SOCIAL CHANGE IN A PERIPHERAL SOCIETY
The Creation of a Balkan Colony

ACADEMIC PRESS, New York, San Francisco, London, 1976

ISBN: 973-653-297-6

Format: 16/54x84. Coli tipo: 19,5

Tiparul executat la:
S.C. UNIVERSUL S.A.

DANIEL CHIROT

SCHIMBAREA SOCIALĂ ÎNTR-O SOCIETATE PERIFERICĂ

Formarea unei colonii balcanice

Cu o prefaţă a autorului
pentru ediţia în limba română

Traducere şi postfaţă:
Victor Rizescu

CORINT
Bucureşti, 2002

DE ACELAȘI AUTOR

Social Change in the Twentieth Century,
New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1977; trad. în italiană în 1984.

Ca traducător, împreună cu Holley Coulter Chirot:
Henri H. Stahl, *Traditional Romanian Village Communities: The Transition from the Communal to the Capitalist Mode of Production in the Danube Region*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980.

Social Change in the Modern Era,
San Diego, Harcourt Brace Jovanovich, 1986;
trad în coreeană în 1987; trad. în chineză în 1991.

Coordonator: The *Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*,
Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1989;
ediție *paperback* în 1991.

Coordonator: *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left: The Revolutions of 1989*,
Seattle, University of Washington Press, 1991.

Modern Tyrants: Power and the Prevalence of Evil in Our Age,
New York, The Free Press, 1994;
ediție *paperback* Princeton University Press, 1996;
trad. în poloneză în 1997.

How Societies Change,
Newbury Park, CA, Pine Forge Press, 1994;
trad. în română de Daniela Tabac: *Societăți în schimbare*, 1996.

Coordonator, împreună cu Anthony Reid:
Essential Outsiders: Chinese and Jews in the Modern Transformation of Southeast Asia and Central Europe,
Seattle, University of Washington Press, 1997.

Coordonator, împreună cu Martin Seligman:
Ethnopolitical Warfare: Causes, Consequences, and Possible Solutions,
Washington, DC, American Psychological Association Press, 2001.

Prefața autorului la ediția în limba română

Cercetarea pe care se bazează această carte a fost începută în 1970, când am petrecut o perioadă de timp în România, studiind sub îndrumarea lui Henri H. Stahl. Ea a fost încheiată în Statele Unite, între 1971 și 1974, folosind excelentul fond de carte românească al Universității Columbia. Cartea a fost publicată în 1976.

La începutul anilor 1970, aproape toți sociologii americani tineri erau marxiști de un fel sau altul. Deși mai conservator din fire decât majoritatea colegilor mei, nici eu nu făceam excepție. În România am devenit conștient de ineficiența și cruzimea regimului comunist. Învățați din vechile generații cu care am discutat în timpul anului pe care l-am petrecut la București, precum și multe alte persoane întâlnite în diversele călătorii prin țară mi-au dezvăluit felul în care ei, familiile lor, prietenii și întreaga societate au suferit de pe urma regimului comunist. Cu toate acestea, continuam să cred că, deși leninismul se dovedise a fi o politică dezastruoasă, marxismul oferea un instrument de analiză util pentru înțelegerea schimbării sociale. Studierea unei societăți ca un sistem de clase sociale cu interese conflictuale ne permite să înțelegem în ce fel societatea în chestiune se adaptează la circumstanțe diferite, sub influența unor forțe economice și politice. Această perspectivă, care formează nucleul viziunii marxiste, își păstrează valabilitatea.

Un alt instrument de analiză util a fost oferit de transpunerea teoriei marxiste la nivel internațional. S-a ajuns astfel la formularea ideii potrivit căreia statele puternice, cu economie dezvoltată, le obligă pe cele mai slabe să se alăture sistemului internațional capitalist, care le afectează în mod negativ, fapt ce explică de ce unele regiuni sărace ale lumii nu pot depăși condiția sărăciei, deși sunt integrate în economia mondială dominată de regiunile bogate. Această versiune „internaționalizată" a marxismului datează de la începutul secolului al XX-lea, dar în anii 1970 ea era în curs de a fi re-elaborată de către profesorul meu de la Universitatea Columbia, Immanuel Wallerstein. El i-a dat denumirea de „teorie a sistemului mondial", iar eu eram convins la vremea respectivă de valabilitatea ei. Unul dintre motivele pentru care o astfel de teorie părea atât de convingătoare era acela că ea oferea o explicație pentru faptul că o țară ca România, care dispunea de resurse naturale abundente și de intelectuali capabili, rămăsese atât de înapoiată, deși suferise timp de peste un secol — înainte de 1939 — o puternică influență occidentală.

În plus, cu toate defectele evidente ale regimului Ceaușescu, în anii 1970–1971 se părea că el reușea efectiv să modernizeze țara și să o scoată din stadiul unei societăți agrare înapoiate. În acei ani, regimul trecea printr-o perioadă de relativă liberalizare, iar nivelul de trai era în creștere. Este ușor să nu ne mai amintim astăzi că perioada dintre 1968 și 1971 a fost o „epocă de aur" a comunismului românesc, epocă în care Ceaușescu era realmente popular, fiind admirat chiar de către intelectualii anti-comuniști pentru naționalismul său, pentru politica externă cu tendințe pro-occidentale, pentru reformele economice și pentru relativa disponibilitate de a accepta dezbateri publice deschise.

Din nefericire, toate acestea s-au dovedit a fi, pe termen lung, doar un miraj. Nu este aici locul de a discuta pe larg

ultimii 18 ani ai regimului Ceaușescu și toate relele pe care ei le-au adus. În cele din urmă, comunismul a mărit încă și mai mult decalajul dintre România și Occident, în raport cu momentul 1970. Totuși, chiar dacă aș fi putut prevedea atunci evoluția ulterioară, nu ar fi trebuit să modific mai mult de câteva pagini din această carte care se oprește cu analiza la câteva decenii înainte de instaurarea comunismului.

Întrebarea cea mai relevantă pe care mi-o pot pune acum este în ce măsură armătura teoretică a cărții — parțial îndatorată marxismului, așa cum îl percepeam în acel moment — este în continuare valabilă? Eșecul regimurilor politice de inspirație marxist-leninistă din secolul al XX-lea înseamnă oare că istoriografia de inspirație marxistă trebuie să fie total abandonată? Răspunsul trebuie să fie categoric negativ. Continui să subscriu atât modelului teoretic pe care l-am utilizat, cât și concluziilor la care am ajuns. Desigur, de atunci încoace s-au mai scris numeroase lucrări despre istoria agrară a României, dar ele nu invalidează ideile marilor învățați ale căror opere eu le-am sintetizat. Dintre cei din urmă, Henri H. Stahl a fost cel mai reprezentativ, dar nici pe departe singurul.

Iată motivele pentru care cred că lucrurile se prezintă astfel. Mai întâi, cartea mea — și lucrările românești pe care m-am bazat — arată clar că economia agrară a României era, la 1800, foarte înapoiată prin comparație cu cea a Europei occidentale sau centrale. Aceasta se datora densității mai scăzute a populației, tipurilor de regimuri politice pe care le cunoscuse țara, cât și faptului că relațiile comerciale pe care România le întreținuse cu exteriorul fuseseră de asemenea natură încât să permită unei elite restrânse să obțină beneficii de pe urma lor fără să trebuiască să modernizeze tehnicile agricole și, în general, structura economiei agrare. În asemenea condiții, pătrunderea rapidă a forțelor pieței capitaliste în secolul al XIX-lea trebuia să producă, în mod inevitabil, o gravă problemă

țărănească și un sindrom persistent al înapoierii. Nu consider că piața capitalistă este cea care a făcut ca România să fie înapoiată, dar cred că ea a creat un nou fel de înapoiere; ea a dus la constituirea unui sistem social în care o țărănime săracă muncea din greu pentru a produce un surplus de producție agricolă destinat exportului, export de pe urma căruia se îmbogățea o mică elită latifundiară și care contribuia la întărirea unui stat ce acționa astfel încât să mențină sărăcia țărănească mai degrabă decât să o amelioreze. De aceea am folosit în subtitlu termenul de „colonie", deși eram perfect conștient că Valahia și, implicit, România nu au fost niciodată o colonie în sensul obișnuit al cuvântului. Această parte a teoriei lui Immanuel Wallerstein se verifică în continuare: anumite societăți agrare devin „periferii", înapoiate economic și dependente de Occident, atunci când sunt integrate în piața mondială capitalistă. Henri H. Stahl era întrutotul de acord cu această idee, pe care el o repeta de fapt din anii 1930, pe urmele unei lungi serii — începute în secolul al XIX-lea — de distinși învățați români.

Totuși, dacă aș scrie cartea acum, este sigur că aș așeza accentele diferit în legătură cu o anumită problemă. Anume, aș insista mai mult asupra faptului că, în jur de 1907, în vremurile marii răscoale țărănești care a zguduit Regatul, tipul de relații ce legau România de sistemul mondial capitalist erau în curs de schimbare sub impactul aceleiași piețe capitaliste. Existau îmbunătățiri tehnologice în agricultură; industria începuse să se dezvolte; regimul politic dominat de marii proprietari de pământuri își trăia ultimele clipe; în general, România se moderniza. În această privință, „teoria sistemului mondial", cu toate variantele sale — dintre care unele, cum ar fi teoria corporatistă a lui Mihail Manoilescu, legitimează un program de dezvoltare de tip fascist-corporatist și nu marxist — este greșită: societățile exportatoare de materii prime se pot

moderniza fără ca pentru aceasta să trebuiască să adopte o formă de economie închisă, autarhică.

Cartea pe care am scris-o cu un sfert de veac în urmă se oprește practic la momentul răscoalei de la 1907, dar conține și câteva pagini ce se referă la anii care au urmat. Și acolo aș putea interveni astăzi cu niște modificări. În ciuda neajunsurilor provocate de război, a stagnării productivității agricole în urma reformei agrare din anii 1920, a marii crize economice internaționale și a corupției și relativei incompetențe a guvernelor, România făcea progrese semnificative în anii 1930[1]. Atunci, ca și acum, era posibil pentru o țară care se alăturase târziu sistemului mondial să înregistreze progrese, fără a se izola de sistem. Autarhia, închiderea economică și încercarea de a folosi exclusiv resursele proprii, combinate cu regimuri politice autoritare ce își impun politica prin forță, nu pot conduce decât la dezastru. Atât extrema dreaptă, cât și extrema stângă, care au crezut în asemenea strategii de dezvoltare, s-au înșelat profund.

Această carte este rezultatul efortului de a explica în ce fel experiența istorică a României a făcut ca ea să ajungă la situația în care se afla la începutul secolului al XX-lea. Ea nu intenționează să indice ce anume ar trebui să facă România în secolul al XXI-lea. Modelul teoretic pe care l-am folosit este în continuare valabil pentru epoca pe care am studiat-o, dar nu le poate folosi în nici un fel celor care studiază epoca prezentă. Noi, cei care ne ocupăm cu sociologia istorică, ne străduim să explicăm cum și de ce s-au petrecut schimbările societății în trecut, dar trebuie să fim foarte reticenți în privința posibilității de a face recomandări pentru prezent.

După eșecul marxism-leninismului este necesar ca cercetătorii tineri să fie atenționați asupra faptului că perspectiva

---

[1] Despre acest subiect, vezi articolul meu „Ideology, Reality and Competing Models of Development in Eastern Europe between the Two World Wars", în *Eastern European Politics and Societies*, 3, no. 3, 1989.

istorică marxistă ne poate aduce încă foloase și că nu trebuie să fie abandonată pe motivul că încercările de a o aplica, în secolul al XX-lea, s-au dovedit atât de catastrofale. Profesorul Henri H. Stahl a apucat să vadă prăbușirea comunismului. Ca un adevărat istoric de orientare marxistă, el ura de multă vreme acel regim politic care îi provocase multe suferințe. El credea, de asemenea, că vinovat de distorsionarea teoriei și filosofiei marxiste era tocmai comunismul, care provocase o catastrofă nu numai economică și politică, dar și intelectuală. Ultima oară când l-am întâlnit, în 1990, mi-a spus că învățații marxiști ai generației sale ar fi trebuit să le explice cu mai multă claritate studenților lor că ceea ce ei puteau și trebuiau să facă era să scrie istorie și nu să le indice oamenilor cum să își trăiască viețile. L-am aprobat întrutotul.

Daniel Chirot

Seattle, mai 2002

Lui Henri H. Stahl,
un mare profesor și istoric

Prefață

Cartea de față își propune trei scopuri. Mai întâi, ea urmărește să aducă o contribuție la îndelungata dezbatere dintre cei care caută legi și stadii de evoluție istorică universal valabile și cei care văd în desfășurarea istoriei doar o mulțime de evenimente interesante, dar în mod fundamental unice. Cred că ambele extreme sunt greșite și voi propune o cale de mijloc între ele. În al doilea rând, îmi propun să extind noțiunea marxistă de „mod de producție" și să verific dacă este posibil să re-evaluăm stadiile marxiste ale evoluției sociale, interpretându-le ca pe niște tipuri ideale flexibile, valabile pentru societăți din afara Europei occidentale. Este clar acum că, înțelese ca reprezentând stadii de evoluție universale, conceptele de mod de producție „sclavagist", „feudal", „capitalist" și „socialist" nu au aproape nici o relevanță pentru schimbarea socială în cea mai mare parte a suprafeței globului, de-a lungul celei mai mari părți a istoriei. La fel, este cert că nu poate fi elaborată o unică schemă de evoluție, fie ea marxistă sau nu, pentru a da seama de succesiunea a diferite moduri de producție în diverse părți ale lumii. Pe de altă parte, noțiunea de *mod de producție* (sau, cu un termen mai convenabil, „sistem politico-economic"*) este utilă. Folosit cu pru-

* Termenul folosit de autor este „political economy". Cum termenul românesc de „economie politică" are un sens bine precizat și foarte diferit de cel intenționat de autor, am optat pentru traducerea lui prin „sistem politico-economic". (N. trad.).

dență și raportat la suficient de multe detalii istorice, conceptul de sistem politico-economic ne poate ajuta să identificăm anumite stadii prin care unele societăți — chiar dacă nu toate — au trecut în decursul istoriei, ca răspuns la presiuni economice și politice interne și externe. În al treilea rând, mă interesează natura schimbării sociale în societățile periferice, adică în cele situate la marginea lumii capitaliste occidentale, care au fost absorbite de economia dinamică a celei din urmă, transformându-se astfel în societăți „coloniale” sau „neocoloniale”. Fapt ce m-a determinat să aleg pentru cercetare istoria socială a regiunii de sud a României, Valahia. Această opțiune necesită câteva comentarii suplimentare.

Teoria referitoare la existența unui sistem mondial interdependent dominat de un centru (constituit din societăți bogate, diversificate și industrializate) care își subordonează, prin mijloace directe și indirecte, societăți periferice (sărace, specializate economic unilateral și predominant agrare) a cunoscut formulări detaliate, cea mai recentă fiind datorată lui Immanuel Wallerstein. Au fost studiate un mare număr de societăți periferice, în special cele ale „lumii a treia” contemporane, adică fostele colonii europene din America Latină, Asia și Africa. Dar o bună parte a Europei de Est a fost și ea o colonie, cel puțin din punct de vedere economic, din secolul al XV-lea până la începutul secolului al XX-lea. Polonia și Ungaria au fost studiate ca astfel de societăți coloniale, dar societățile balcanice nu au fost până acum studiate în același cadru teoretic, cel puțin nu de către cercetători occidentali.

Noțiunea de sistem mondial interdependent poate fi folosită, însă, nu numai pentru studierea sistemului capitalist, deoarece au existat sisteme internaționale de mai mică anvergură înainte ca europenii să și-l extindă pe al lor pe cuprinsul întregului glob. Imperiul Otoman a fost un asemenea sistem „mondial”, căci el a inclus un mare număr de grupuri rasiale și religioase și mai

multe tipuri de structuri sociale și economice. Dar în timp ce sistemul mondial capitalist s-a dezvoltat astfel încât să cuprindă în final întreaga lume, alte sisteme mondiale potențiale nu au avut aceeași vitalitate. Ele nu și-au exploatat coloniile în același fel în care o va face sistemul capitalist, și au avut de aceea o capacitate de dezvoltare mult mai limitată. Studiind diferențele dintre exploatarea otomană și cea capitalistă a unei părți din teritoriul de astăzi al României, sper să pot aduce o contribuție la literatura ce încearcă să ofere o explicație pentru uriașa vitalitate a capitalismului european. Deși nu tratează Imperiul Otoman ca un întreg, cartea se ocupă de o provincie importantă aflată sub suzeranitatea sa, provincie ce ar fi putut fi exploatată astfel încât să procure Constantinopolului beneficii mult mai mari decât tributul pe care l-a prelevat de aici.

Studiul contextului internațional în care evoluează o societate dată poate explica în mare măsură ceea ce se întâmplă în interiorul ei. Acesta este motivul pentru care schimbarea socială în Valahia nu poate fi explicată în termenii unor legi universale ce s-ar exercita asupra structurilor sociale interne. În același timp, contextul internațional nu poate explica nici el toate aspectele schimbării. De aceea, pentru a stabili tipuri ideale de sisteme politico-economice, voi folosi o combinație între aspectele legate de „contextul mondial" și cele ce țin de dezvoltarea internă a structurilor sociale.

Sper de asemenea că, pe lângă interesul său teoretic, lucrarea prezintă și un interes de ordin practic. În definitiv, România a fost un caz timpuriu de „neo-colonie" occidentală. Consecințele acestei stări de lucruri pot fi studiate acum în perspectivă istorică, ceea ce poate duce la o înțelegere mai profundă a condiției neo-coloniale decât cea la care putem ajunge prin studiul evoluțiilor recente din „lumea a treia" contemporană. Multe dintre problemele profunde cu care se confruntă astăzi sistemul mondial capitalist au fost anticipate de evoluții

ce au avut loc în România la începutul secolului al XX-lea. Sper, de aceea, că această carte poate contribui cu ceva la înțelegerea tuturor societăților periferice, nu numai a celor din Balcani sau din Europa de Est.

Mulțumiri

Henri H. Stahl, cel mai mare istoric al vieții sociale românești, mi-a oferit inspirația și informația de bază pentru această carte și a petrecut mult timp alături de mine.

Immanuel Wallerstein mi-a oferit esențialul perspectivei comparative fără de care această cercetare ar fi fost incomprehensibilă pentru un cititor occidental.

Sigmund Diamond și Terry Hopkins m-au ajutat, cu răbdare și spirit critic, să scriu o a doua versiune a lucrării.

Istvan Deak, Alexander Erlich, Michael Hechter și Guenther Roth mi-au dat sfaturi folositoare și mi-au acordat mult din timpul lor.

În România, Ovidiu Bădina, Traian Herseni, Petre Datculescu și Cătălin Mamali m-au orientat prin biblioteci și institute de cercetare. Ei merită mulțumiri călduroase, dar nu trebuie făcuți răspunzători pentru afirmațiile discutabile și pentru eventualele erori pe care le cuprinde cartea. Ospitalitatea lor cordială m-a salvat de multe probleme birocratice.

Hărțile alcătuite de Jim Bethel au contribuit la a face mesajul cărții mai clar, și trebuie să îi mulțumesc pentru aceasta. Le mulțumesc, de asemenea, lui Doris Saunders și Judy Sacks, care au asigurat culegerea și, respectiv, citirea manuscrisului.

1

Introducere:

O METODĂ PENTRU STUDIEREA SCHIMBĂRII SOCIALE

Orice studiu de istorie socială începe de la o dilemă: ar trebui ca lucrarea să fie dominată de detalii și situații particulare? Oare istoria socială trebuie să fie o alăturare de povestiri ale unor episoade interesante, dar în mod esențial unice? Sau ar trebui ca accentul să cadă asupra generalizărilor? Suntem îndreptățiți oare să căutăm „legi" ale schimbării sociale? Prima opțiune ne expune acuzației de banalitate. Cea de-a doua ne expune atacurilor celor care, asemeni lui Karl Popper, cred că „legile" schimbării sociale sunt ori de la sine înțelese ori false. Popper este cel care a scris că „istoriografia [ar trebui să se] caracterizeze prin interesul pentru evenimente singulare și nu pentru legi sau generalizări"[1].

Orice studiu empiric detaliat al schimbării sociale într-o societate dată, în decursul unei perioade lungi de timp, pare să confirme opinia lui Nisbet după care explicațiile schimbării ce se bazează pe „stadii de dezvoltare" a căror succesiune ar duce, în mod logic și inevitabil, la un anume „rezultat final", sunt zadarnice. Tot mai multe evenimente particulare sunt

[1] Karl Popper, *The Poverty of Historicism* (New York, Harper Torchbooks, 1964), p. 143.

acoperite de modelul teoretic, ce nu poate fi salvat în cele din urmă decât prin falsificarea sau inventarea unor date empirice[2]. Lucru adevărat în mod special în privința societăților ne-occidentale, care, în mod evident, nu au urmat presupusa „progresie a stadiilor de evoluție”, de la cel feudal la cel al societății industriale; căci, așa cum tot Nisbet a arătat, teoriile evoluției istorice au un pronunțat caracter etnocentric[3].

Totuși, nu ne putem dispensa de un anumit nivel de generalizare. Există un număr de similarități ușor observabile în transformările sociale ce au avut loc în societăți și epoci diferite. Poziția pe care o adopt este aceea că cel mai bun mod de a studia, sub toate aspectele lor, schimbările dintr-o societate dată, într-un orizont de referință comparativ și teoretic — și fără a cădea în capcana reificărilor inerente unor teorii evoluționiste de felul celor pe care le critică Nisbet și Popper — este cel de a examina tipuri particulare de sisteme politico-economice. Motivațiile acestei opțiuni ar trebui să devină evidente după lectura studiului de față, ce se ocupă de schimbarea socială în partea de sud a României — Valahia — de-a lungul unei perioade de 650 de ani. Cred că poziția pe care am exprimat-o mai sus permite identificarea principalelor cauze ale schimbării și că această identificare ne permite, la rândul său, să explicăm cum și de ce societatea românească a cunoscut transformările respective. Acesta este motivul pentru care, evitând orice dogmă referitoare la presupuse stadii inevitabile ale schimbării sau la un presupus sens predeterminat al acesteia, sper să pot oferi totuși un set de concluzii valabile nu numai pentru România, ci și pentru alte regiuni ale lumii în diferite epoci.

Conceptul de „sistem politico-economic” *(political economy)* este vechi, dar a revenit în vogă de curând. Dintre specialiștii contemporani în istorie socială, Eugene Genovese pare

---

[2] Robert A. Nisbet, *Social Change and History* (New York, Oxford University Press, 1970), pp. 251–252.

[3] *Ibid.*, pp. 189–192.

să fie cel care l-a folosit în modul cel mai strălucit în lucrarea sa *The Political Economy of Slavery*. De asemenea, el a constituit un concept–cheie pentru autorii care, grupați în jurul lui Karl Polany, au elaborat lucrarea colectivă *Trade and Market in the Early Empires*. Dar, pentru a folosi conceptul, nu este nevoie să îi citezi nici pe toți cei care îl folosesc în prezent, nici toate antecedentele sale din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea.

Un sistem politico-economic este caracterizat printr-o structură de clasă aparte — ceea ce înseamnă modalitatea în care este extras surplusul economic, cum, de către cine și în ce scopuri este el distribuit. Noțiunea de „surplus" este centrală. Cum a arătat Harry Pearson, surplusul nu reprezintă doar excedentul rezultat din îmbunătățirea tehnologiei; și nu reprezintă nici „cauza" progreselor ulterioare în ordinea complexității culturale și politice. Mai degrabă, surplusul trebuie definit de la bun început ca un fapt social și politic. Dacă este adevărat că dimensiunile sale sunt limitate în mare parte de factorul tehnologic, el ia naștere în urma unui act politic, prin cucerire, prin impunerea unui tribut, a unei forme de muncă servilă sau a unui impozit[4]. Atunci când se schimbă natura surplusului, felul în care el este produs, colectat și utilizat, structura societății și caracterul sistemului politic-economic se modifică în mod corespunzător.

Au existat cazuri în care surplusul a fost definit și colectat astfel încât majoritatea populației a fost coborâtă până la — sau chiar mai jos de — nivelul subzistenței. Dar surplusul poate fi definit, de asemenea, astfel încât populația să se bucure de un grad rezonabil de confort. Iar trecerea de la prima situație la cea din urmă este posibilă fără schimbări tehnologice semnificative. Totuși, o transformare a sistemului politico-economic poate antrena schimbări tehnologice, după cum schim-

[4] Harry A. Pearson, „The Economy Has No Surplus: Critique of a Theory of Development", în *Trade and Market in the Early Empires*, ed. de Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg și Harry W. Pearson (New York, Free Press, 1957), pp. 320–341.

barea tehnologică poate facilita transformările unui sistem politico-economic. Poziția pe care am adoptat-o, potrivit căreia, pentru a înțelege schimbarea socială, trebuie să studiem tipuri de sisteme politico-economice, lasă deschisă problema relației dintre tehnologie și cultură sau politică; conceptul de sistem politico-economic nu presupune nici determinismul tehnologic și nici pe cel cultural.

Un sistem politico-economic nu este determinat doar de existența unei structuri sociale aparte. El le imprimă oamenilor, de asemenea, anumite tipuri de comportament. Astfel, stabilirea unui nou tip de surplus printr-un act politic este de natură să modifice relațiile de proprietate, care la rândul lor pot schimba structura familiei și viața de fiecare zi a indivizilor. Dar, din nou, ca și în cazul tehnologiei, nu există o relație rigidă între viața de fiecare zi a oamenilor și natura surplusului care le este prelevat. Sistemul politico-economic impune niște limite în care pot evolua structura socială și atitudinile sociale. Dar pot exista forme sociale foarte variate în interiorul unui singur sistem politico-economic.

Un exemplu bun este constituit de formele familiei. S-a constatat că viața familială poate varia foarte mult în interiorul unei societăți industriale sau de la o asemenea societate la alta. Dar variațiile au anumite limite. De exemplu, nu există societăți industriale avansate în care proprietățile să aparțină unor familii largi, extinse, și în care aceste familii să constituie principala unitate economică. Familiile extinse decad o dată cu industrializarea, aceasta dacă au existat vreodată în societatea respectivă. Societățile industriale evoluează către familia-cuplu, deși gradul în care această evoluție are loc variază enorm, atât în interiorul unei societăți, cât și de la o societate la alta. Dar aceasta nu înseamnă că nu au existat și societăți pre-industriale caracterizate de familia-cuplu sau de altă formă de familie restrânsă[5].

---

[5] Vezi diferitele eseuri din volumul editat de Peter Laslett, *Household and Family in Past Time* (Londra, Cambridge University Press, 1972).

La fel, formele religioase diferă în lumea industrială. Nimeni nu poate pretinde că toate societățile capitaliste sunt protestante. Totuși, o anumită evoluție către raționalizarea credinței, prin îndepărtarea de misticism și de religia ce se adresează simțurilor, este caracteristică procesului de industrializare. Desigur, această evoluție nu influențează în același fel pe toți membrii societății; iar faptul că un astfel de curent de evoluție a existat pentru o lungă perioadă de timp nu exclude posibilitatea unei inversări a sensului de evoluție, în nici o societate industrială.

Astfel de observații sunt valabile pentru multe alte aspecte ale sistemului social. Cu alte cuvinte, cred că descrierea unui sistem politico-economic specific ne va arăta numai limitele în care societatea respectivă poate să evolueze; nu ne va explica întreaga varietate de forme sociale și obiceiuri pe care ea le cuprinde. O explicație completă presupune o descriere a trecutului acelei societăți, cu atenție specială pentru aspectele sale unice și idiosincratice.

Un ultim lucru care trebuie să fie menționat în legătură cu un sistem politico-economic este acela că el există întotdeauna în interiorul unui anume sistem internațional. În orice moment istoric pot exista mai multe sisteme internaționale, ceea ce ce determină constituirea unei diviziuni internaționale a muncii și a unei rețele de schimb internațională. Această rețea poate fi foarte largă și solidă, cum este actuala piață mondială capitalistă[6], sau poate fi foarte fragilă și de importanță marginală pentru societatea în chestiune. Atunci când o societate devine mai puternică și le forțează pe cele care îi sunt vecine — sau le determină într-un alt fel — să stabilească relații comerciale cu ea, putem spune că a fost creată o rețea internațională de schimb.

Din perspectiva acestui studiu asupra României, câteva sisteme internaționale sunt semnificative. A existat mai întâi

[6] Pentru conceptul de „sistem mondial” vezi Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the World-Economy in the Sixteenth Century* (New York, Academic Press, 1974).

rețeaua de drumuri comerciale europeano-orientală — trecând prin Orientul Apropiat — din Evul Mediu. A urmat apoi Imperiul Otoman, care a format un sistem internațional distinct; totuși, acest sistem s-a încadrat parțial în mai largul sistem mediteranean din secolele al XVI-lea și al XVII-lea (cred că reputația lui Braudel, considerat cel mai mare istoric francez de după război, se bazează în parte pe dovezile pe care le-a adus în sensul existenței acestui sistem internațional)[7]. În fine, a existat sistemul capitalist occidental, dominat de puterile industriale ale Europei occidentale din secolul al XIX-lea.

Un sistem internațional influențează o societate pe care o cuprinde prin faptul că stabilește valoarea produselor care pot fi exportate sau importate. El poate, de asemenea, să determine natura surplusului ce este extras în acea societate, mai ales dacă posedă și puterea economică și politică de a obține acest surplus în propriul său beneficiu. Sistemele internaționale sunt „inelele" despre care vorbește Nisbet atunci când expune regulile sale pentru studiul schimbării sociale. Orice sistem cu o mai mare amplitudine decât cea a unei singure societăți influențează societățile pe care le subîntinde, chiar dacă își exercită această influență în mod diferențiat. Nu toate, dar o mare parte a transformărilor sociale sunt datorate influenței unor sisteme internaționale. Caracteristicile sistemelor internaționale variază, ca și cele ale sistemelor politico-economice; ele sunt de mai multe feluri și prezintă mai multe moduri de diviziune a muncii — adică de „structură socială" la scară internațională. Unele sisteme sunt mai slabe decât altele și pot fi de aceea absorbite de mai puternicii lor rivali; este ceea ce s-a întâmplat cu sistemul otoman în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea.

Sistemele internaționale nu sunt importante doar ca surse ale difuziunii tehnologice și culturale. În primul rând, ele sunt importante pentru că le impun societăților componente anu-

[7] Fernand Braudel, *La Méditeranée et le monde méditeranéen à l'époque de Philippe II*, ed. II (Paris, Armand Colin, 1966).

mite modele economice și politice. Dar, ca și în cazul sistemelor politico-economice, între aceste limite este loc pentru o considerabilă variație.

Tocmai existența sistemelor internaționale este cea care ne convinge de lipsa de validitate a celei mai mari părți a teoriei neo-evoluționiste. O societate ne-industrială, cu o anume tehnologie și cultură, va evolua diferit, după cum va fi integrată într-un sistem economic industrial modern sau, dimpotrivă, va fi prinsă în rețeaua unor societăți ne-industriale. Nu putem înțelege formele de evoluție fără referință la contextul internațional și, pentru că acesta din urmă se schimbă încontinuu, teoria evoluționistă trebuie să facă apel la un misterios proces de „difuziune". Această împrejurare semnalează însă eșecul teoriei pentru că ideile noi nu sunt adoptate în mod necesar în ritm regulat. Este important să înțelegem cum și de ce anumite arii economice devin dependente una de cealaltă și în ce fel această dependență generează schimbarea socială. Este foarte clar acum că, de exemplu, sistemul internațional capitalist și colonial al secolului al XIX-lea nu a dus la industrializarea colonizaților, ci numai la cea a colonizatorilor. Iar acest fenomen poate fi explicat numai de o teorie asupra efectelor subordonării în interiorul unei rețele de schimb cu caracter industrial și nu de o teorie a difuziunii[8].

Faptul că am oferit niște definiții ale „sistemului politico-economic" și „sistemului mondial" nu implică, din partea mea, nici o intenție de a construi o nouă teorie sau tipologie valabilă pentru întreaga lume. Intenționez doar să arăt de ce și în

---

[8] Această argumentare a devenit de curând foarte populară. Cea mai bună expunere succintă a fost făcută în lucrarea lui Andre Gunder Frank, „The Development of Underdevelopment", republicat în *Imperialism and Underdevelopment*, ed. de Robert I. Rhodes (New York, Monthly Review Press, 1970), pp. 4–17. O expunere detaliată și foarte convingătoare poate fi citită în George L. Beckford, *Persistent Poverty: Underdevelopment in Plantation Economies of the Third World* (New York, Oxford University Press, 1972).

ce fel aceste definiții sunt folositoare pentru a studia schimbările sociale din Valahia, între 1250 și 1917. Sper, de asemenea, să pot sugera câteva generalizări modeste valabile pentru alte societăți în care au existat aceleași tipuri de sisteme politico-economice ca și în Valahia în perioada istorică respectivă.

2

VALAHIA

Europa de Est prezintă un interes aparte pentru istoricii societății din mai multe motive. Cel mai important dintre ele este înapoierea istorică de lungă durată a celei mai mari părți a continentului de la est de Germania, Boemia, Austria și Italia. Între 1500 și 1950, Europa occidentală, cu excepția Iberiei și a Italiei de Sud, a depășit-o cu mult pe cea răsăriteană în privința nivelului economic și, de asemenea, în privința gradului de dezvoltare a statelor naționale. Decalajul față de țările în curs de modernizare și industrializare a devenit vizibil în special în Europa de Sud-Est, regiune numită de obicei Balcani. Care sunt originile acestui decalaj? În ce măsură sunt ele endogene sau, dimpotrivă, exogene? În ce perioadă a istoriei s-au conturat diferențele dintre Europa răsăriteană și cea occidentală?

O componentă esențială a acestei probleme este cea a caracterului societăților și economiilor agrare din Europa de Est. După 1500, Europa occidentală s-a desprins de sistemul feudal în cadrele căruia evoluase în Evul Mediu; un proces invers pare să fi avut loc în Răsărit, unde, după 1500, oamenii liberi au fot transformați în șerbi, iar aristocrația marilor proprietari de pământ a început să domine societatea. Istoria agrară ulterioară ne arată Europa de Est rămasă în urmă în ce privește nivelul de productivitate în acest domeniu, și zguduită apoi de

mari crize ale economiei agrare în pragul secolului al XX-lea[1]. A apărut o clasă socială puternică, controlând cea mai mare parte a terenurilor, dacă nu chiar aproape totalitatea lor; sub stratul constituit de această elită s-a format o clasă de țărani săraci, supra-aglomerați pe loturile de pământ, dependenți în mod irevocabil de marii latifundiari, dar și foarte înapoiați după criteriile nivelului de alfabetizare, al conștiinței naționale și — cel mai grav — al competenței tehnologice în agricultură.

Este dificil să faci generalizări asupra întregii regiuni, și nu îmi propun să încerc aceasta. Există, de exemplu, diferențe enorme între istoria socială poloneză și cea rusă: într-adevăr, în timp ce statul polonez a decăzut, pentru a dispărea apoi de pe hartă, între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea, statul rus s-a dezvoltat de la o mică unitate politică până la o mare putere mondială. Se constată și alte diferențe de dezvoltare semnificative în Europa de Est. Regiunile care au fost stăpânite de otomani pentru perioade îndelungate de timp au rămas mai înapoiate decât cele care nu au cunoscut cucerirea turcească; această diferență poate fi observată în interiorul unor state moderne ca Iugoslavia*, din care o parte a fost inclusă în Imperiul Otoman pentru multă vreme, în timp ce alte părți au fost doar în mică măsură afectate de influența turcească. Există mari diferențe chiar în interiorul regiunilor stăpânite de otomani. Bulgaria a apărut ca stat independent fără să posede o aristocrație latifundiară indigenă; România a devenit indepen-

[1] Jerome Blum, „The Rise of Serfdom in Eastern Europe", în *The American Historical Review,* LXII, no. 4, 1957, pp. 807–836; Doreen Warriner, „Some Controversial Issues in the History of Agrarian Europe", în *The Slavonic and East European Review,* XXXII, no. 78, 1953, pp. 168–186; Doreen Warriner, *Economics of Peasant Farming*, ed. II (New York, Barnes & Noble, 1965).

* Precizăm că aici, ca și în cazul altor câtorva referiri la actualitatea geopolitică a Europei, autorul se referă la situația din perioada când și-a elaborat și publicat lucrarea. (N. tr.)

dentă cam în același timp, fiind condusă însă de o puternică aristocrație posesoare de pământ.

Acest studiu se ocupă de o parte a Europei de Est, regiunea de sud a României — numită Valahia de străini, dar pe care românii înșiși o numesc Țara Românească. Există câteva motive serioase pentru a trata Valahia ca o unitate distinctă. Unul din ele este faptul că celelalte provincii ale României — Transilvania, Banatul, Moldova și Moldova sovietică (Basarabia) — au avut istorii diferite. Lucru adevărat în special în cazul Transilvaniei și Banatului, stăpânite de unguri cam din secolul al XII-lea până la 1918. Pe de altă parte, Moldova și Valahia au avut istorii mult mai ușor comparabile. Ambele provincii au fost în linii mari independente, de la formarea lor în secolele al XIII-lea și al al XIV-lea-lea până la intrarea sub stăpânire turcească în secolele al XV-lea și al XVI-lea. După această dată au avut evoluții politice similare, unindu-se în cele din urmă într-un singur stat român la 1859. Dar, de la crearea sa până la 1859, Valahia a fost o unitate politică separată, ceea ce înseamnă că a fost o țară aparte de-a lungul celei mai mari părți a perioadei acoperite de această carte — din jurul lui 1250 până la 1917. Dincolo de numeroasele similarități dintre Valahia și Moldova, există și un număr de diferențe, iar discutarea ambelor țări la un loc ar necesita dezvoltări considerabile referitoare la aceste diferențe. Astfel de diferențe țin însă mai degrabă de chestiuni de detaliu decât de problemele fundamentale, și de aceea cred că studierea celor două țări împreună ar aduce puține câștiguri. Nu același lucru se poate spune despre Transilvania și Banat, care au urmat o cale de evoluție total diferită față de Valahia și Moldova, și de aceea trebuie studiate, pentru răstimpul 1250–1918, ca părți componente ale Ungariei și, respectiv, Austro-Ungariei.

Problemele pe care le ridică studiul istoriei sociale a Valahiei sunt, în general, cele pe care le întâlnim în istoria socială a

Europei de Est; ele se centrează pe problema transformărilor societății agrare, care au dus la criza agrară din secolele al XIX-lea și al XX-lea. Chestiunea-cheie poate fi formulată simplu: cum a ajuns Valahia o regiune înapoiată economic, cu o problemă țărănească? Ea poate fi segmentată în câteva părți: cine erau țăranii și cum a luat ființă clasa țărănească? Cine erau nobilii* deținători de latifundii și cum s-a format această clasă socială? Cum s-a ajuns ca ei să-și exercite autoritatea asupra țăranilor? În ce măsură au fost relațiile dintre clasele agrare determinate de forțe externe și care a fost ponderea factorilor interni în procesul de evoluție a societății valahe? Care au fost efectele dominației otomane? Dar cele ale capitalismului occidental? În fine, cum s-a ajuns ca problema agrară să domine în asemenea măsură societatea și de ce rezolvarea ei este atât de dificilă încât, după treizeci de ani de comunism și industrializare intensivă, putem spune că ea este încă nesoluționată?

Toate aceste întrebări ar putea fi abordate individual, dar o asemenea practică ar crea multe confuzii și, de fapt, ne-ar induce în eroare, pentru că ele sunt de fapt unite printr-un fir conducător. Acesta ne este indicat de analiza marxistă a istoriei agrare est-europene. Foarte pe scurt, Marx și Engels au sugerat că motivele diferențelor dintre evoluțiile istorice ale Vestului și Estului european rezidă în faptul că partea de est a devenit, după 1500[2], o exportatoare de grâne, chiar în timp ce cealaltă parte a început să se industrializeze. În schimbul exporturilor sale de cereale, Europa de Est a importat din Occident produse manufacturate. Țăranii din Răsărit au fost transformați în șerbi de către moșieri, datorită penuriei de

[2] Eric J. Hobsbawm, Introducerea la *Karl Marx: Pre-Capitalist Economic Formations* (New York, International Publishers, 1965), pp. 55–56.

* Cartea lui Daniel Chirot urmărește să stabilească relevanța generală a unor fenomene românești. Din acest motiv, am preferat ca în traducere să folosim termeni ca „principe" (în original „prince") sau „nobil" în locul termenilor tradiționali românești „domnitor" sau „boier", cu excepția cazurilor când însuși autorul folosește cel din urmă termen. (N. tr.)

forță de muncă și pentru că acesta era singurul mijloc de a mări surplusul de produse cerealiere destinate exportului. Astfel, în Est, venirea capitalismului a însemnat: (1) o „a doua iobăgie" (distinctă de „prima" iobăgie, clasică, a perioadei feudale); (2) un declin al vieții urbane și al meșteșugurilor; (3) regresiunea treptată către o viață rurală atomizată, similară celei din Occident în epoca medievală. Într-un anumit sens, deci, Europa de Est a devenit o colonie a Europei Occidentale.

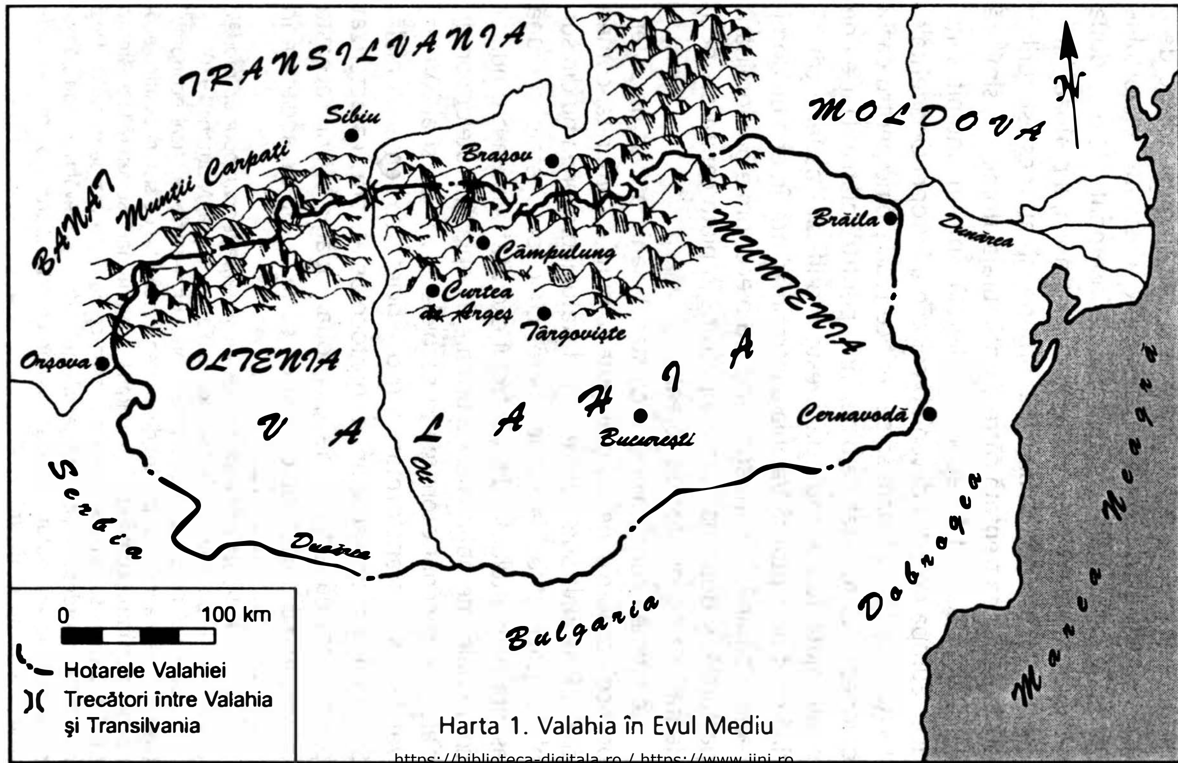
Această analiză pare să se verifice foarte bine pentru cazul polonez[3]. Nu tot atât de bine, însă, pentru Valahia. Dar ea ne poate ajuta foarte mult dacă este modificată astfel încât să țină cont de faptul că Valahia a intrat mai întâi în aria de dominație otomană, în perioada când era o economie predominant pastorală, și doar mai târziu a pătruns în piața capitalistă occidentală ca exportator de cereale.

La vremea constituirii sale ca stat, Valahia a avut un sistem politico-economic pe care îl putem numi „comunitar-comercial"*. Principala sursă de venituri a statului provenea nu din surplusul prelevat de la satele libere, cu o proprietate comună asupra pământului, ci din controlul exercitat asupra drumurilor comerciale internaționale. Ca urmare a deplasării rutelor comerciale și a cuceririi otomane în secolele al XV-lea și al XVI-lea, Valahia s-a transformat într-o societate semi-colonială. Sistemul politico-economic protocolonial era caracterizat printr-o formă aparte de „a doua iobăgie". Prin aceasta înțelegem că a avut loc o evoluție către un tip de societate în

---

[3] Wittold Kula, *Théorie économique du système féodal: pour un modèle de l'économie polonaise, 16e-18e siècles* (Paris și Haga, Mouton, 1970).

* Termenul folosit de autor este „communal–trade political economy" (vezi mai jos, capitolul 3, pentru descrierea acestui tip de sistem politico-economic). Cuvântul „comunitar" (în original „communal") se referă la existența satelor devălmașe, bazate pe proprietatea comună asupra pământului. Deși am tradus întotdeauna „communal village" prin „sat devălmaș" sau „obște sătească", nu am putut folosi același procedeu pentru „communal-trade political economy". (N. tr.)

Harta 1. Valahia în Evul Mediu

care surplusul este produs de o forță de muncă agrară servilă (ne-liberă), o parte semnificativă a sa fiind destinată comercializării în exterior, către o societate dominantă politic și economic. Forța de muncă servilă era controlată de o aristocrație a cărei putere se baza pe stăpânirea pământurilor. Satele libere, devălmașe, au dispărut.

În secolul al XIX-lea, Valahia a fost deschisă pentru comerțul occidental și eliberată de otomani. Ea a devenit atunci o societate colonială propriu-zisă, caracterizată de o formă riguros definită a șerbiei, țăranii cultivând acum cereale pentru exporturile spre Occident. Nobilii au devenit o clasă latifundiară autentică. Datorită creșterii populației, a dispărut nevoia de a dispune de forță de muncă înrobită, și astfel șerbii au fost eliberați. Dar controlul exercitat de moșieri asupra pământului și țăranilor s-a menținut, sistemul politico-economic de tip colonial rămânând intact până la Primul Război Mondial.

Aceasta — adică originea și dezvoltarea unui sistem politico-economic colonial — este tema centrală a studiului de față. Cred că el poate arunca puțină lumină asupra multor altor societăți coloniale, în special asupra celor care au dezvoltat sisteme de muncă servilă — și orientate spre piață — în agricultură[4].

Geografia Valahiei

Valahia este treimea sudică a României moderne[5]. Ea are o suprafață de 76 160 m², puțin mai mare decât cea a Republicii

[4] Daniel Chirot, „The Growth of the Market and Servile Labor Systems in Agriculture", în *The Journal of Social History*, VIII (1975), pp. 67–80. Articolul trece în revistă o parte a bibliografiei ce se bazează pe ideea relației dintre dezvoltarea pieței și intensificarea unor forme de iobăgie sau sclavie.

[5] Pentru caracteristicile fizice ale Valahiei, vezi *Anuarul statistic al Republicii Socialiste România, 1970* (București, Direcția centrală de statistică, 1970), pp. 21–60.

Irlandei, dar puțin mai mică decât cea a Austriei. De la est la vest măsoară 400 km, iar de la nord la sud în jur de 150. Clima este temperată, cu ierni relativ reci și veri fierbinți. În întinsa câmpie a Dunării, care ocupă cam jumătate din suprafața totală, ea posedă cel mai bun sol agricol din Balcani. La sud și est, granița este delimitată de Dunăre. La nord — cu excepția extremității estice — ea este trasată de Munții Carpați. Granița de nord-est nu este bine delimitată. Doar un mic afluent al Dunării, Milcovul, puțin mai larg decât un pârâu, separă câmpia valahă de cea moldoveană. La vest, granița este formată de Carpați și Dunăre, care curge prin munți între Serbia și România.

În Evul Mediu, Valahia era înconjurată de Banatul unguresc și de Transilvania ungurească la vest și la nord, de Moldova către nord-est, de Bulgaria (sub otomani din secolul al XIII-lea până la sfârșitul secolului al XIX-lea) la est și sud, și de Serbia (de asemenea sub otomani din secolul al al XIV-lea-lea până la începutul secolului al XIX-lea) la sud-vest.

De-a lungul celei mai mari părți a istoriei Valahiei, singura graniță administrativă internă semnificativă a fost cea dintre Muntenia și Oltenia. Oltenia este treimea occidentală a Valahiei, separată de Muntenia prin râul Olt, ce străbate țara de la nord la sud. În secolul al XIX-lea, teritoriul era împărțit în șaptesprezece județe. În Oltenia, județele de câmpie erau Dolj și Romanați, iar cele de deal și munte Mehedinți, Gorj și Vâlcea (de la vest la est). În Muntenia, județele de câmpie erau Olt, Teleorman, Vlașca, Ilfov (care cuprinde Bucureștiul), precum și cele de „stepă", Ialomița și Brăila. Județele de deal și munte erau — de la vest la est — Argeș, Muscel, Dâmbovița și Prahova. Două județe din nord-est, Buzău și Râmnicu-Sărat, aveau deopotrivă părți de deal și de câmpie, primul fiind situat în cea mai mare parte în zonă de deal, iar celălalt în cea mai mare parte la șes (din perspectiva acestui studiu, astfel de dis-

tincții sunt semnificative pentru secolul al XIX-lea, când datele statistice au fost stabilite în funcție de județ).

În secolul al XIX-lea, teritoriile dimprejurul Valahiei purtau cam aceleași denumiri ca și mai înainte; diferențele majore erau că teritoriul unguresc era acum stăpânit de Austria, iar Serbia și, mai târziu, Bulgaria au obținut independența față de turci. Valahia s-a unit cu Moldova în 1859, formând noul stat al României. În 1878, România și-a adăugat Dobrogea, teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră. Granițele ei au rămas apoi neschimbate până în 1918.

Geografia Valahiei a determinat direcția mișcărilor de populație și tipurile de agricultură practicate. Au existat patru zone. În nord, Munții Carpați; mai la sud, dealurile și depresiunile sub-carpatice, regiunea cea mai populată a Valahiei până la sfârșitul secolului al XIX-lea; iar dincolo de dealuri, până la Dunăre — către sud și est — se întinde câmpia. Regiunile de munte și deal, precum și partea de vest a câmpiei au precipitații relativ bogate; către sud-est, câmpia devine mai uscată, iar seceta apare periodic. Partea de sud-est a Valahiei este stepa Bărăganului, cândva locul de popas al migratorilor asiatici; în secolul al XIX-lea ea forma practic o regiune de frontieră agricolă, deschisă pentru colonizări.

Malul Dunării, care constituie cea de-a patra zonă agricolă a Valahiei, a fost pentru multă vreme populat mai dens decât câmpiile mai uscate situate în nordul și vestul fluviului. Peștele și pășunile au oferit surse de hrană pentru o populație sedentară, chiar și atunci când stepa era dominată de nomazi[6]. Solul

---

[6] C. Rusenescu și D. Bugă, „Territorial distribution and growth of the population between the Carpatians and the Danube, in the 19th and 20th centuries", în *Revue roumaine de géologie, géophysique et géographie*, seria geografie, X, no. 1 (1966), pp. 76–77; D. Bugă, „Repartiția geografică a așezărilor omenești dintre Carpați și Dunăre la jumătatea secolului al XIX-lea", în *Comunicări de geografie*, VII (1969), pp. 183–196; E. de Martonne, *La Valachie, essai de monographie géographique* (Paris, Armand Colin, 1902), pp. 42–44.

de la munte este puțin roditor, chiar dacă are parte de precipitații; cel de la câmpie și stepă este bun, chiar dacă are precipitații insuficiente. Cele mai bune două zone agricole sunt cea din preajma Dunării și fâșia ce se întinde de la vest la est, situată între stepă și dealuri; ea este mai largă în Oltenia și în vestul Munteniei[7].

În timpul mileniului ce s-a scurs între retragerea legiunilor romane și constituirea unei formațiuni politice independente, câmpia a fost ocupată în repetate rânduri de invadatori. Ei i-au obligat pe localnici să se retragă spre dealuri și munte. Așa se face că aceștia trăiau mai ales din creșterea animalelor și doar în al doilea rând din agricultură[8]. Când a început lungul proces de migrație spre sud și est, în câmpie, o parte din obiceiurile și modul de organizare ce se formaseră ca urmare a economiei de tip pastoral s-au schimbat, prin adaptare la noile condiții de viață. Chiar și astăzi, rămân diferențe importante între diversele părți ale țării. De pildă, în anii comunismului, cooperativele agricole mari erau concentrate mai ales în zona de stepă, după cum tot aici s-au aflat, mai înainte, cele mai întinse latifundii; la munte, pământul nu a putut fi colectivizat, aici existând în continuare țărani independenți, care și-au păstrat vechile obiceiuri în mai mare măsură decât oamenii de la șes.

---

[7] G. Ionescu-Sisești, „Agricultura României", în *Enciclopedia României*, vol. III (București, Imprimeria națională, 1939), pp. 296–297.

[8] Potrivit unor teorii, valahii practicau inițial exclusiv păstoritul; astfel de teorii sunt însă infirmate de date lingvistice și arheologice recente. Vezi N. Dunăre, „Interdependența ocupațiilor tradiționale la români", în *Apulum*, VII (1968), pp. 529–550.

3

NATURA DUALĂ A SISTEMULUI POLITICO-ECONOMIC DE TIP „COMUNITAR-COMERCIAL" (1250–1500)

„Modul de producție asiatic" a făcut obiectul unor îndelungate discuții[1]. Încă de la Marx, conceptul a păstrat însă o anumită ambiguitate. Pe de o parte, „producția de tip asiatic" este caracterizată prin referire la comunități rurale independente și auto-suficiente economic, în care nu exista proprietate privată asupra pământului și care se apropiau deci de condiția comunismului primitiv. Potrivit acestei concepții, autoritatea de stat, localizată mai ales în orașele-reședință princiară, se suprapunea peste economia „reală", cu caracter rural. Ea avea un caracter superficial și era predispusă să se prăbușească relativ ușor, lăsând însă practic neatinsă lumea închisă în sine și neschimbătoare a satului (Marx avea în vedere mai ales India Mogulilor[2]). Pe de altă parte, cei mai mulți istorici au accentu-

---

[1] Vezi în special Karl A. Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power* (New Haven, Yale University Press, 1957); numeroase articole în revista *La Pensée*, în special numerele 114 (1964), 117 (1964), 122 (1965), 127 (1966), 138 (1968) și 144 (1969); Eric J Hobsbawm, *Karl Marx: Pre-Capitalist Economic Formations* (New York, International Publishers, 1965); și Geoge Lichtheim, „Marx and the «Asiatic Mode of Production»", în *Karl Marx*, ed. de Tom Bottomore (Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1973), pp. 151-171.

[2] Hobsbawm, *Karl Marx: Formations*, pp. 33–36.

at puterea extrem de mare a statului, cât și rolul său în întreținerea sistemului de irigații și au afirmat că proprietatea era comună pentru că aparținea în întregime statului și nu comunităților rurale. Ei au insistat și asupra caracterului despotic și foarte centralizat al întregii structuri politice (vechiul Egipt se conformează acestei descrieri)[3].

Contradicția dintre cele două descrieri ale „modului de producție asiatic" este atât de mare încât C. Coquery-Vidrovich a încercat să rezolve problema prin identificarea unui nou „mod de producție", cel „african". Marile state africane pre-coloniale nu aveau rețele centralizate de irigații; după toate aparențele, statele — deși bogate și puternice — nu controlau foarte îndeaproape comunitățile sătești. Cele din urmă erau relativ autarhice și bazate pe proprietatea comună, întreținând legături sporadice între ele sau cu autoritatea de stat. Statele, ca atare, își datorau existența în special controlului pe care îl exercitau asupra drumurilor comerciale internaționale[4]. Dacă abandonăm termenul „mod de producție" și referirea la varietățile „asiatic" și „african", ideea poate fi re-interpretată pentru a defini un tip de sistem politico-economic ce a fost destul de răspândit in istorie. Statul valah timpuriu a fost caracterizat prin ceea ce putem numi un sistem politico-economic „comunitar-comercial".

O structură de acest fel poate fi caracterizată prin următoarele:

(1) Există un stat care impune un tribut populației rurale.

(2) Acest tribut este, totuși, de valoare redusă, iar statul „plutește" deasupra populației rurale, interferând foarte puțin cu viața comunității sătești.

---

[3] Aspect accentuat de Wittfogel și majoritatea celorlalți interpreți, în special Plehanov. Vezi Samuel H. Baron, *Plekhanov, the Father of Russian Marxism* (Stanford, Stanford University Press, 1963).

[4] C. Coquery-Vidrovitch, „Recherches sur un mode de production africain", în *La Pensée*, 144 (1969), pp. 61–78.

(3) Principala sursă de venituri pentru stat este reprezentată de impozitele asupra comerțului. Acest comerț se bazează în principal pe articole de lux ce se află în tranzit prin teritoriul controlat de stat sau pe mărfuri relativ rare și scumpe, cele din urmă produse extractive ce provin din chiar teritoriul statului. În acest ultim caz, activitățile extractive necesită un volum de muncă relativ redus din partea populației locale. Dacă ar fi altfel, un alt mod de producție ar lua ființă — unul care necesită mobilizarea în masă a forței de muncă de către stat.

(4) Satele continuă să își desfășoare existența în condiții care aproximează „comunismul primitiv". Ele se bazează pe proprietatea comună, sau de tip tribal, comunitatea sătească fiind relativ autarhică și închisă față de lumea exterioară.

(5) Diferențierea socială este pronunțată la nivelele superioare ale aparatului de stat, care deține monopolul asupra colectării tributului și asupra impozitării comerțului. Elita conducătoare, șeful statului și curtea sa de nobili sunt astfel, în primul rând, colectori de tributuri și taxe, mai puțin latifundiari sau mari proprietari de sclavi. Ei pot deține o suprafață de pământ, precum și un număr de sclavi sau șerbi, în scopul satisfacerii nevoilor imediate de hrană sau chiar pentru a produce un anume volum de mărfuri comercializabile; totuși, pământul, sclavii sau șerbii pe care îi dețin reprezintă doar o mică parte din ansamblul teritoriului sau al populației. În mod firesc, elita este redutabilă din punct de vedere militar, pentru a-și putea asigura monopolul asupra comerțului și tributului — însăși existența sa depinzând de aceasta.

(6) În comunitățile sătești, pe de altă parte, societatea este relativ nediferențiată și străină de viața politică, de asemenea ne-implicată direct în viața economică a statului.

(7) Această situație nu trebuie confundată cu cea a „statului hidraulic" descris de Wittfogel, în care statul controlează populația rurală în mod efectiv și contribuie în mod decisiv la organizarea economiei agrare[5]. Și nu trebuie confundată nici cu cea a economiei sclavagiste, în care elita trebuie să reducă la sclavie o parte considerabilă a populației pentru a produce un surplus economic substanțial[6]. În fine, nu trebuie confundată nici cu feudalismul, în care statul este descentralizat și nobilimea stăpânește în mod direct satele și populația rurală. Statul comercial pur este în același timp mai centralizat și mai superficial decât statul feudal[7].

În fapt, hinterlandul rural controlat de asemenea state poate să nu fie ocupat în întregime de sate devălmașe. Unele sate, în apropierea orașelor principale, pot fi deținute de stat sau de funcționarii acestuia. O parte a populației poate să nu fie constituită din agricultori, ci din nomazi sau vânători-culegători. În interiorul unui stat comercial pot coexista modele culturale și economice variate. Caracteristica esențială este aceea că hinterlandul rural nu este direct implicat în viața economică a statului, care cuprinde o societate duală, compusă, pe de o parte, din orașe și structura politică, și, pe de altă parte, din restul populației. Deși satele valahe medievale aveau un caracter devălmaș, ar fi greșit să vedem în aceasta o caracteristică a sistemului politico-economic existent, dacă nu folosim o definiție foarte largă a „comunismului primitiv". El

---

[5] Wittfoge1, *Oriental Despotism*.

[6] De exemplu, în Grecia antică. Vezi M. I. Finley, „Was Greek Civilization Based on Slave Labor?", în *The Slave Economies: Historical and Theoretical Perspectives*, ed. de Eugene D. Genovese (New York, Wiley, 1973), vol. I, pp. 19–45.

[7] Vezi Marc Bloch, *Feudal Society* (Chicago, University of Chicago Press, 1961), pp. 441–447.

cuprindea diverse tipuri de societăți rurale relativ autarhice, neimplicate direct în comerțul cu străinătatea și lipsite de diferențieri de clasă (prin aceasta înțelegem absența straturilor sociale inegale ca forță economică, nu lipsa completă a diviziunii muncii). Chiar în cazurile când tributul era important pentru menținerea structurii de stat, el nu reprezenta o povară grea pentru comunitățile rurale și nu afecta independența lor față de stat.

Câteva exemple ale acestui tip de stat dual sunt imperiile Sudanului occidental — Ghana, Mali, Songhay și Kanem-Bornu[8] — , Imperiul Khazar dintre Marea Caspică și Volga[9], Laosul din secolele XIV–XVII[10] și, probabil, statele-oraș maiașe din Yucatan[11]. De-a lungul celei mai mari părți a istoriei sale, Cartagina a fost probabil un alt exemplu de astfel de sistem politico-economic[12]. Și alte exemple, pentru care însă documentația este mult mai săracă, par să se conformeze acestui model. Astfel, se pare că statul varegilor din Rusia era și el de acest fel[13], la fel ca și statul Funan, pre-khmer, din Vietnam și

---

[8] Daniel Chirot, „Urban and Rural Economies in the Western Sudan: Birni N'Konni and Its Hinterland", în *Cahiers d'études africaines,* 4 (1968), pp. 547–550; Ç. Coquery-Vidrovitch, „Recherches sur un mode", în *La Pensée,* 144, p. 64.

[9] René Grousset, *L'Empire des steppes* (Paris, Payot, 1960), pp. 236–238.

[10] Kéo Manivanna, „Aspects socio-économiques du Laos medieval", în *La Pensée,* 138 (1968), pp. 56–70.

[11] Anne C. Chapman, „Port of Trade Enclaves in Aztec and Maya Civilizations", în *Trade and Market in the Early Empires*, ed. de Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg și Harry W. Pearson (New York, Free Pres, 1957), pp. 131–133.

[12] Raymond Bloch, „Rome et l'Italie des origines aux guerres puniques", în *Histoire Universelle*, ed. de R. Grousset și E. G. Léonard (Paris, Gallimard, 1956), vol. I, pp. 890–892. Acest fapt este indicat de obicei ca o explicație a înfrângerii Cartaginei în primul război punic. Cartagina nu a luptat pentru a apăra un teritoriu, ci pentru a-și menține controlul asupra rutelor comerciale, fiind însă incapabilă să susțină un război imperialist de lungă durată.

[13] Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century* (New York, Atheneum, 1964), pp. 2–21.

sudul Cambodgiei[14], sau state arabe, pre-islamice, ca Palmyra și, mai târziu, Mecca[15], și încă multe altele. Societățile menționate mai sus au fost foarte diferite, dar au împărtășit două trăsături comune: statul se menținea, în toate cazurile, prin controlul și impozitarea comerțului de mare distanță și exercita un control superficial asupra unei populații care ocupa o poziție periferică în raport cu activitățile comerciale și nu îi furniza resurse vitale. Atâta timp cât furniza tributul cerut și nu impieta asupra activităților comerciale, populația nu constituia o preocupare pentru puterea de stat. Unele dintre aceste societăți erau exportatoare de sclavi, dar chiar în aceste cazuri majoritatea populației nu era redusă la sclavie. Statul captura sclavi prin raiduri militare în exterior sau raiduri sporadice în interiorul granițelor, în timpul acțiunilor de colectare a tributului. Nu forța de muncă a sclavilor era considerată importantă, ci valoarea lor ca bunuri de schimb, în același fel ca produsele agricole sau miniere.

Unele dintre aceste state, numite de Polanyi „porturi comerciale", nici măcar nu controlau un hinterland. Ele nu erau altceva decât orașe comerciale, care prezentau o importanță suficient de mare în această calitate pentru statele învecinate încât cele din urmă le respectau independența, lăsându-le să își îndeplinească funcția vitală. Astfel de „porturi comerciale" au existat în America Centrală precolumbiană, pe coasta occidentală a Africii din secolul al XVI-lea până în secolul al XIX-lea și pe țărmurile răsăritene ale Mediteranei în Antichitate, în

---

[14] Christofer Pym, *The Ancient Civilization of Angkor* (New York, Mentor, 1968), p. 28. Istoricul sovietic L. Sedov crede că succesorul Funanului, statul Angkor al khmerilor, a devenit o „societate hidraulică" în secolul al IX-lea, extinzându-și stăpânirea asupra satelor și dezvoltând o economie bazată pe cultivarea orezului, printr-un sistem de irigații de mari dimensiuni. Vezi L. Sédov, „La société angkorienne et le problème du mode de production asiatique", în *La Pensée*, 138 (1968), pp. 71–84.

[15] Bernard Lewis, *The Arabs in History* (New York, Harper Torchbooks, 1966), pp. 27–28 și 34–35.

Golful Persic, în oazele Saharei în Evul Mediu și, fără îndoială, în multe alte regiuni ale lumii[16]. Ca multe alte state comerciale menționate mai sus, ele se dezvoltau cu succes mai ales atunci când legau între ele, ca intermediari, două sau mai multe societăți bogate care întrețineau relații comerciale. Ca atare, nu conta prea mult suprafața teritoriului sau mărimea populației. Articolele de comerț puteau fi sclavii, mirodeniile, aurul, pieile, țesăturile, sarea și multe altele.

Marele imperiu maritim portughez din Asia poate fi privit ca o extindere la scară gigantică a acestui tip de sistem politico-economic. Succesul Portugaliei s-a datorat faptului că a reușit să preia drumurile comerciale controlate de mai multe orașe-porturi din Oceanul Indian[17]. Veneția și Genova au aparținut și ele aceleiași categorii, fapt dovedit de tendința pe care au manifestat-o întotdeauna de a-și asigura privilegii comerciale în diverse regiuni și a stabili enclave comerciale mai degrabă decât de a-și extinde teritoriul[18].

Sistemul politico-economic originar al Valahiei

Cu exemplele anterioare în minte putem înțelege mai bine unele aspecte caracteristice ale istoriei sociale a Valahiei, prin raportare la opinia comună a multor istorici români potrivit căreia Valahia și Moldova medievală pot fi descrise ca societăți „feudale".

Pentru a prezenta un tablou complet al acestui sistem politico-economic trebuie să luăm în considerare organizarea

---

[16] Vezi diversele articole din Polanyi et al., *Trade and Market*.

[17] C. R. Boxer, *Four Centuries of Portugese Expansion, 1415–1815* (Berkeley și Los Angeles, University of California Press, 1972).

[18] Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerrannéen à l'époque de Philippe II*, ed. II (Paris, Armand Colin, 1966), vol. I, pp. 312–315.

satelor, geneza nobilimii și a statului, precum și rolul comerțului. Folosindu-ne și de modelul general, va fi posibil apoi să identificăm forțele care au distrus statul „comunitar-comercial” și au creat un alt tip de societate în secolul al XVI-lea.

Începuturile Valahiei sunt acoperite de un strat de mituri pseudoistorice, susținut de o documentație foarte fragmentară (cum ar fi, de exemplu, câteva cuvinte împrăștiate prin documentele bizantine), astfel încât nu se pot spune multe lucruri cu certitudine. Tot ce se știe este că o populație pastorală de limbă romanică a supraviețuit în Carpați de-a lungul a zece secole de stăpâniri străine succesive: ale germanicilor, hunilor, avarilor, bulgarilor, maghiarilor, pecenegilor, cumanilor și mongolilor[19]. Supraviețuirea acestei populații — cu puțin amestec slav care e ușor de recunoscut în limba română — s-a datorat faptului că teritoriul a fost controlat de state care, deși colectau un tribut și prelevau anumite impozite de la populație, se bazau mai ales pe impozitarea comerțului, a pescuitului și a minelor de sare, fără să se implice în mod decisiv în viața comunităților rurale. Strângerea tributului — și nu proprietatea nemijlocită asupra pământului sau controlul direct al populației — reprezenta scopul suprem al acestui tip de stat. Conducătorii se schimbau, însă dedesubtul structurilor imperiale de mare întindere, dar de mică adâncime rămânea, neschimbată, societatea țărănească pastorală[20]. În această vreme[21] singuri slavii, organizați ei înșiși în mici comunități

---

[19] O istorie a tuturor acestor popoare migratoare care au urmat germanicilor în Grousset, *L'Empire*, pp. 226–242 și 468–486.

[20] Henri H. Stahl, *Studii de sociologie istorică* (București, Editura Științifică, 1972), pp. 5–62.

[21] Despre vlahii acestei epoci, viața lor economică și influențele latine și, respectiv, slave asupra limbii lor, vezi articolul neobișnuit de clar al lui N. Dunăre, „Interdependența ocupațiilor tradiționale la români”, în *Apulum*, VII (1968), pp. 529–550.

țărănești, s-au stabilit în zonă în număr suficient de mare pentru a putea influența limba și obiceiurile populației rurale[22].

Satele erau devălmașe, ceea ce înseamnă că pământul nu era deținut în proprietate privată, cu excepția locului de casă și al unei mici grădini. El era disponibil pentru toți membrii comunității, după nevoi. Agricultura care se practica era limitată la satisfacerea câtorva necesități de bază. Principala resursă economică o constituiau animalele, împreună cu produsele pădurii (miere, ceară și lemn); pășunile și pădurea erau deținute în comun. Satele erau organizate în confederații al căror rol principal era de a interveni în disputele asupra pământului dintre comunități.

Dovezi documentare despre existența vechilor sate devălmașe

Printr-un noroc, ne putem forma o idee despre organizarea socială a acestor sate devălmașe datorită faptului că unele dintre ele au supraviețuit până în secolul al XIX-lea și chiar în secolul al XX-lea, putând fi astfel studiate de sociologi. În satele de acest fel din Vrancea (în sud-vestul Moldovei, la granița cu Valahia), regula era ca întreg pământul satului, cu excepția livezilor, a viilor și a locurilor de casă, să poată fi folosit după voie de toți membrii satului respectiv, dar niciodată de cei din

[22] Data convertirii la creștinism a acestei populații nu se cunoaște cu precizie. Dar știm cu siguranță că la 1234 ei erau creștini ortodocși. O bulă papală din acel an spune că în teritoriul cumanilor trăiesc oameni numiți „walati" care au primit sacramentele de la „pseudo-episcopi de rit grecesc"; citată în Andrei Oțetea, „La formation des états féodaux roumains", în *Nouvelles études d'histoire* (Bucarest, Académie Roumaine, 1965), vol. I, pp. 95. Vezi și B. Câmpina, „Le problème de l'apparition des états féodaux roumains", în *Nouvelles études*, vol. I, pp. 147. Pentru istoria Primului Imperiu Bulgar, vezi Stephen Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire* (Londra, G. Bell and Son, 1930).

afară. O familie se putea folosi de orice teren defrișat atâta timp cât avea nevoie, dar, o dată ce înceta să îl mai folosească, el revenea comunității. Pădurile și pășunile erau folosite în comun.

În perioada când a fost studiată regiunea Vrancei, instituțiile satului devălmaș erau în decădere, dar încă suficient de clar individualizate[23]. Ele decăzuseră datorită creșterii populației și schimbărilor economice. Densitatea mai mare a locuitorilor și trecerea de la o economie predominant pastorală la una predominant agricolă a dat naștere disputelor în legătură cu folosirea pământului, pe măsură ce cultivarea alternativă a terenurilor, practicată în trecut, lăsa locul unei cultivări permanente. O altă cauză care a provocat decăderea a fost intruziunea lumii din afară. Inițial, regiunea Vrancea trebuia să plătească un impozit comun către principii Moldovei. În secolul al XIX-lea, câțiva nobili și un număr de mânăstiri au revendicat drepturi asupra teritoriului, pretinzând taxe în folosul propriu. Pentru a se apăra, vrâncenii au strâns bani pentru a purta procese, având în cele din urmă câștig de cauză. În această acțiune însă unii indivizi au contribuit cu sume mai mari de bani, ei revendicând apoi suprafețe mai mari de pământ spre folosință. Apoi, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor, cheresteaua a devenit o marfă profitabilă, iar unii vrânceni au început să abuzeze de dreptul de exploatare în comun a pădurilor, defrișând o mare parte a zonei[24].

---

[23] Cea mai bună lucrare despre satele devălmașe — deși din unele puncte de vedere controversată — este Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, 3 volume (București, Editura Academiei, 1958-1965). O versiune sintetică a apărut în franceză: Henri H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines* (Bucarest–Paris, Académie roumaine–C. N. R. S., 1969).

[24] Henri H. Stahl, *Nerej, un village d'une région archaïque* (Bucarest, Institut de sciences sociales de Roumanie, 1940), vol. I, pp. 225–378.

Există indicii că forma de organizare existentă în Vrancea în secolul al XIX-lea nu constituia o noutate, căci, în 1716, Dimitrie Cantemir, fost principe al Moldovei care trăia la acea vreme în Rusia, scria despre ea ca și când existase încă de la începuturile principatului. El se referă la Vrancea și la alte două regiuni similare în a sa *Descriere a Moldovei*.

> A doua republică în Moldova, mai mică însă, este Vrancea în ținutul Putnei, aproape de hotarul cu Valahia, înconjurată de pretutindeni de munți sălbatici. Are douăsprezece sate, numără două mii de gospodării și, la fel ca și Câmpulungul, mulțumindu-se numai cu păstoritul oilor, nu cunoaște plugul. Tot așa, locuitorii plătesc domnului în fiecare an un anumit bir hotărât, dar altminteri se conduc după legile lor și nu primesc nicicum porunci sau judecători de la domn[25].

Cantemir exagerează probabil atunci când vorbește despre independența Vrancei, deoarece știm că exista un funcționar de stat, numit „vornic al Vrancei”, care acționa ca principalul agent fiscal al principelui în acea regiune. Este posibil ca această funcție să fi fost deținută cândva de un conducător local, dar este sigur că ea fusese preluată de stat în epoca lui Cantemir. În plus, statul acționa acolo ca autoritatea judecătorească supremă[26].

A reprezentat oare acest tip de societate, care mai supraviețuia în locuri izolate în secolul al XIX-lea, regula generală în Valahia secolelor XIII–XVI? Mai multe fapte sugerează un răspuns afirmativ.

---

[25] Citat în *Contrasts in Emerging Societies*, ed. de Doreen Warriner (Bloomington, Ind., Indiana University Press, 1965), p. 129. [Nota traducătorului: În această ediție am reprodus textul lui Dimitrie Cantemir din *Descrierea Moldovei*, trad. de Gh. Guțu, București, Editura Academiei, 1973, p. 303.]

[26] Stahl, *Nerej*, p. 227.

În timpul istoriei sale timpurii, Valahia a fost o țară locuită mai ales în regiunile de deal și de munte. De altfel, numele de „Muntenia" (folosit pentru a desemna partea răsăriteană a principatului) înseamnă „țara muntoasă". Primele capitale au fost Curtea de Argeș și Câmpulung — nu același Câmpulung pe care îl menționează Cantemir și care se află în nordul Moldovei, ci cel situat în munții Valahiei. De-abia în secolul al XV-lea capitala a fost mutată, mai întâi la Târgoviște, la limita munților, apoi, în secolul al XVI-lea, la București, în câmpie[27]. După cum am spus mai devreme, locuitorii erau în această perioadă predominant păstori. Deși se deplasau la câmpie în fiecare an, în lunile de iarnă, ducându-și turmele spre pășunile situate de-a lungul Dunării, satele lor se aflau în regiunea mai ferită, de deal și de munte, unde se puteau ascunde de numeroșii invadatori ce se revărsau asupra Valahiei[28].

Și astăzi mai pot fi găsite vechi borne de hotar care delimitau cândva teritoriile satelor. Primele documente care menționează împărțirea pământului între sate datează din secolul al XIV-lea, ele spunând că aceste diviziuni teritoriale există din vremuri imemoriale. Pentru că trasarea și menținerea acestor granițe dintre sate era una dintre cele mai importante atribuții ale adunării sătenilor vrânceni și pentru că astfel de granițe au fost stabilite în Valahia înainte de întemeierea statului, putem trage concluzia că sate devălmașe de acest fel, care își apărau drepturile asupra terenurilor de pășunat, au existat în Valahia cel puțin din secolul al XIII-lea, dacă nu chiar dinainte[29].

---

[27] P. P. Panaitescu, *Interpretări românești* (București, Editura Universul, 1947), pp. 222–223.

[28] În secolele al VI-lea și al VII-lea avarii, apoi, în secolele al VIII-lea și al IX-lea bulgarii, în secolul al X-lea ungurii, în secolul al XI-lea pecenegii, în secolul al XII-lea cumanii și în secolul al XIII-lea mongolii (tătarii), apoi, din secolul al XIV-lea până în secolul al XIX-lea, raiduri periodice ale turcilor.

[29] Stahl, *Les anciennes communautés*, pp. 32–35.

Împărțirea pământului în loturi private în interiorul satelor este mai recentă. Cele mai multe astfel de împărțiri s-au făcut în secolele al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea[30], iar în unele regiuni ele se mai făceau încă în secolul al XIX-lea[31]. Faptul că sunt atât de recente vine în sprijinul presupunerii că satele erau la origine bazate pe proprietatea comună.

Există astfel patru mari indicii care sugerează că satele valahe aveau la origine un caracter devălmaș:

(1) Rămășițele instituțiilor satului devălmaș descoperite în Vrancea și autonomia relativă a Vrancei față de statul Moldovei.

(2) Faptul că, în secolele XIII-XVI, Valahia avea o populație predominant pastorală concentrată la deal și la munte, la fel ca Vrancea în secolul al XIX-lea.

(3) Urmele existenței unor federații de sate încă înainte de formarea statului în secolul al XIII-lea, care sugerează că au existat anumite instituții, asemănătoare celor din Vrancea, care reglementau împărțirea pământului între sate

(4) Împărțirea pământului satelor între familii a avut loc abia în secolele XVI– XIX.

O dată ce am stabilit care era caracterul satelor din Valahia în primele secole de existență a statului, putem acum să examinăm relațiile dintre aceste comunități și instituțiile de stat, principe și nobilime.

Potrivit documentelor existente care datează din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, statul impunea un impozit în produse asupra comunităților sătești, ai căror membri aveau o răspundere colectivă pentru plata acestor taxe. Impozitul includea o dijmă în cereale, vin, zarzavaturi și fructe. Dar, așa cum se poate

[30] Constantin Giurescu, *Studii de istorie socială* (București, Editura Universul, 1943), p. 253.

[31] Stahl, *Contribuții*, vol. II, pp. 321–341.

presupune, fiind vorba de o economie pastorală, dările erau plătite mai ales în animale, în primul rând oi (și lână), porci, vite și bivoli. Produsele pădurii erau și ele importante — mai ales miere și ceară de la albine, dar și lemn de foc și cherestea. Peștele și fânul puteau și ele să facă parte din bunurile astfel colectate.

Comunitățile sătești puteau fi solicitate să ia parte la acțiuni războinice (dacă dețineau arme), la construcția fortificațiilor și a drumurilor. Din ele se recruta poliția locală, însărcinată cu paza drumurilor, și tot ele erau obligate să furnizeze mijloace de transport și hrană pentru funcționarii statului atunci când se aflau în misiune în acea regiune. În unele cazuri, comunitățile trebuiau să întrețină morile și iazurile principelui, să aprovizioneze cu vânat reședința acestuia și să îngrijească animalele principelui (oi, vite sau cai), atunci când era nevoie. Câteva sate aflate în apropierea minelor de sare trebuiau să le furnizeze acestora muncitori[32].

Încă din vremea întemeierii statului, principele putea transfera dreptul de a colecta unele impozite nobililor și mânăstirilor; astfel de „daruri", care erau de fapt cumpărări sau închirieri, sunt descrise de numeroase documente. Mulți istorici români au văzut în ele dovada existenței unor drepturi senioriale asupra satelor[33]; în realitate, însă, aceste „daruri" erau revocabile și cuprindeau doar o parte a dărilor revendicate de stat. Doar mai

---

[32] Stahl, *Les anciennes communautés*, pp. 167-169.

[33] Cei mai importanți partizani ai teoriei proprietății senioriale asupra satelor din Valahia și Moldova au fost Giurescu — *Studii* —, Ioan C. Filitti, — *Proprietatea solului în Principatele Române până la 1864* (București, Fundațiunea Regele Ferdinand I, 193?) — și istoricii mai recenți, Andrei Oțetea și Barbu Câmpina (vezi articolele citate la nota 38). Discuția s-a purtat în jurul problemei dacă statul valah timpuriu era „feudal" sau nu și dacă la acea vreme dominau satele libere sau țăranii șerbi, legați de moșie. Problema rămâne în continuare controversată. Nu numai Stahl, pe ale cărui lucrări mă bazez îndeosebi, dar și alți istorici cred că sătenii erau la origine liberi, nobilii având o putere foarte redusă asupra lor. Vezi Radu Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova* (București, Socec, 1907); Marcel Emerit, *Les paysans roumains depuis le traité d'Adrianople jusqu'à la libération des terres* (Paris,

târziu, începând din secolul al XV-lea și mai ales din al XVI-lea, a fost acordat unor nobili sau mânăstiri dreptul de a strânge impozitele datorate statului de anumite comunități sătești în integralitatea lor[34]. Aceste „daruri" se refereau doar la dreptul de a colecta dările și nu implicau drepturi asupra pământului satului, iar atunci când erau cumpărate de boieri sau mânăstiri, prețul era foarte scăzut. În secolul al XV-lea, acest preț nu era mai mare decât acela plătit pentru unul sau doi sclavi țigani. Și aceasta pentru că impozitele însele erau foarte mici[35].

Nobilii

Originile nobilimii sunt neclare și controversate. Nicolae Iorga, cel mai cunoscut istoric român, credea că nobilimea a fost la origine o clasă administrativă creată de principi. Deși această teorie este consonantă cu ideea unui stat care se suprapunea unor comunități sătești libere (idee în care și Iorga credea), unele indicii sugerează că lucrurile nu au fost atât de simple[36]. În mod previzibil, cei care consideră că nobilimea a fost la origine o elită administrativă cred, de asemenea, și că ea nu era posesoare de pământ, deci că satele erau libere.

Dimitrie Cantemir spunea că în rândurile nobilimii moldovene se numărau funcționari ai curții princiare, „cavaleri", care primeau pământ de la principe în schimbul serviciului militar; și alte grupuri mai puțin importante, inclusiv descen-

Recueil Sirey, 1937); vezi și acceptarea recentă a acestei teze în Ștefan Ștefănescu, „Considerațiuni asupra termenilor «vlah» și «rumân» pe baza documentelor interne ale Țării Românești din veacurile XIV–XVII", în *Studii și materiale de istorie medie*, 5 volume (București, Editura Academiei, 1956-1962), vol. IV (1960), p. 75 (citat de aici înainte ca *S.M.I.M.*).

[34] Stahl, *Les anciennes communautés*, pp. 170–172 și 175–176.

[35] Marcel Emerit, „Reflexions sur le régime seigneural en Roumanie", în *Revue historique du sud-est européen*, 4–6 (1938), pp. 10–17.

[36] Nicolae Iorga, *Geshichte des Rumänischen Volkes* (Gotha, F. A. Perthes, 1905), vol. I, pp. 252–253.

denții foștilor slujbași care primiseră un număr de sate în schimbul serviciilor prestate. Se putea ca acești descendenți să nu fie ei înșiși slujbași ai statului, dar trebuia să fi provenit din familii de acest fel. Având în vedere schimbările care au survenit între secolul al XV-lea și începutul secolului al XVIII-lea când scria Cantemir, această descriere vine în sprijinul teoriei după care nobilimea a fost la origine o elită administrativă, dar nu ne spune nimic despre problema dacă satele erau libere sau nu.

Cantemir menționează însă, în continuare, o altă categorie de nobili, numiți *răzăși**, care nu erau altceva decât țărani liberi[37]. Regăsim aceeași categorie de oameni liberi în Valahia, unde erau numiți *moșneni*. Potrivit lui Radu Rosetti, acești țărani liberi proveneau din nobili sărăciți care fuseseră reduși la statutul de țărani, dar care își păstraseră libertatea și se considerau încă a fi nobili[38]. Mai mult, de la sfârșitul secolului al XVI-lea până la începutul celui de-al XVIII-lea, țăranii liberi din Valahia erau numiți cu termenii de *cnez* sau *judec*. Dar primul dintre aceste cuvinte provine din slavonescul КЪНѦЗЬ, care înseamnă prinț. „Judec” este versiunea latină a aceluiași cuvânt, el stând și la originea cuvântului românesc modern *județ*, care desemnează un district teritorial; în documentele din secolele al XIII-lea și al XIV-lea, el desemna o categorie importantă de conducători ai populației românești din Valahia și Transilvania[39].

* În ediția originală, o serie de termeni specific românești sunt redați în mod consecvent cu caractere cursive. Fiind vorba despre cuvinte familiare pentru cititorul român, am urmat practica autorului doar pentru prima apariție în text a termenului respectiv, în continuare el fiind redat cu caractere obișnuite. (N. tr.)

[37] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei* (București, Editura Cartea Românească, 1923), pp. 139–143.

[38] Rosetti, *Pământul*, pp. 38–40, 232–235, 299.

[39] Ioan Bogdan, „Despre cnejii români”, în *Scrieri alese*, ed. de G. Mihăilă (Bucuresti, Editura Academiei, 1968), pp. 180–183 și 201–203 (articol publicat inițial în 1903). Conducătorii Primului Imperiu Bulgar își spuneau și ei „cneji” înainte de a li se acorda titlul de „țari” de la Constantinopol și după ce se slavizaseră îndeajuns pentru a abandona termenul hunic de „han”. (Vezi Runciman, *First Bulgarian Empire*).

Din păcate pentru argumentele lui Rosetti, un recensământ austriac din Oltenia de la 1722 arată că 42% dintre sate erau considerate „libere”, iar în județul de munte al Gorjului proporția de sate libere se ridica până la 60%[40]. Încă în 1912, peste 60% dintre locuitorii din Gorj, Vâlcea și Argeș, în Carpații și Subcarpații Valahiei, se considerau descendenți de moșneni (cuvântul îl înlocuise pe cel de cnez sau judec în secolul al XVIII-lea), cei mai mulți dintre ei fiind concentrați în câteva zone. Pe de altă parte, în câmpiile populate mai recent ale Valahiei răsăritene, mai puțin de 10% dintre țărani pretindeau să fie urmași de moșneni. În Vrancea, ultima regiune cu sate devălmașe, toți locuitorii afirmau că sunt răzăși (echivalentul moldovenesc pentru moșneni)[41]. Este imposibil ca toate aceste categorii largi de populație să fi fost descendenții unei aristocrații decăzute. Cu toate acestea, trebuie să găsim o explicație pentru faptul că o anumită conexiune dintre ei și vechea nobilime era general recunoscută, cât și pentru faptul că, de la sfârșitul secolului al XVI-lea până la începutul celui de-al XVIII-lea, ei au fost desemnați printr-un termen care semnifica o origine nobilă.

Este probabil că în satele valahe timpurii existau căpetenii care acționau ca intermediari între țărani și colectorii de biruri. Documentele maghiare din secolul al XIV-lea îi numesc *kenezi* pe căpeteniile de acest fel ale românilor din Transilvania. Un document din Banat, care datează din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, accentuează rolul de „pătură de mijloc” al acestor oameni, interpuși între aristocrația maghiară și masa oamenilor de rând. Cu timpul, unii membri ai acestui grup s-au contopit cu cei din urmă, în timp ce alții au fost absorbiți de aristocrație, astfel încât, la sfârșitul secolului al XVI-lea, această categorie dispăruse[42].

---

[40] Stahl, *Les anciennes communautés*, p. 23.

[41] Henri H. Stahl, „Organizarea socială a țărănimii”, în *Enciclopedia României* (București, Imprimeria Națională, 1938), vol. I, p. 575.

[42] Ioan Bogdan, „Despre cnejii români”, în *Scrieri alese*, pp. 182–185; M. Holban, „Mărturii asupra rolului cnezilor de pe marile domenii din Banat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea”, în *S M.I.M.*, II (1957), pp. 407–417.

În Valahia, însă, evoluția *cnejilor* a fot diferită. După toate probabilitățile, ei au îndeplinit o funcție similară celei a corespondenților lor transilvăneni în perioada în care Valahia a fost stăpânită de cumani și mongoli, dar aici, în secolul al XIII-lea, conducerea mongolă a fost înlocuită cu una românească[43]. Un document maghiar din 1247 îi menționează pe *voievozii* (șefi militari) valahi care conduceau ceea ce trebuie să fi fost niște confederații de sate ce se uniseră pentru a lupta împotriva nomazilor. Deși regele Ungariei îi considera pe acești voievozi ca vasali ai săi, și chiar a încercat să se folosească de cavalerii cruciați occidentali pentru a-și impune stăpânirea asupra lor, Valahia și-a păstrat independența, plătind doar un tribut regelui ungar[44]. Cnejii au fost primii slujbași ai administrației principelui (sau voievodului). Mai târziu, ei s-au diferențiat în două categorii de nobili de rang mare și de rang mic; cei dintâi au devenit o aristocrație administrativă și militară (*boieri*), în timp ce ceilalți au rămas căpetenii se sate[45].

În secolele următoare, în special în secolul al XVI-lea, multe sate și-au pierdut libertatea în folosul boierilor și al mânăstirilor. Instituția cnejilor a dispărut, căci ea se baza pe existența unor sate libere care tratau cu statul prin intermediul reprezentanților lor. Cnejii valahi au împărtășit soarta celor transilvăneni, cu excepția satelor care și-au păstrat libertatea după secolul al XVI-lea. Plasate mai ales la deal și la munte, ele au ajuns să fie chiar numite sate de cneji. Iar de aici s-a ajuns, pe cale logică, la extinderea denumirii de cneji pentru a-i desemna pe toți țăranii liberi[46]. Aceste transformări, precum și

---

[43] Henri H. Stahl, *Controverse de istorie socială românească* (București, Editura Științifică, 1969), pp. 261–271.

[44] Bogdan, „Originea voievodatului la români", în *Scrieri alese*, pp. 177–178; A. Oțetea, „Etats féodaux roumains", în *Nouvelles etudes*, vol. III, pp. 96–97.

[45] Stahl, *Controverse*, pp. 272–275.

[46] *Ibid.*, p. 266; Bogdan, „Despre cnejii români", în *Scrieri alese*, p. 204.

terminologia care asociază noțiunile de „liber" și „nobil" vin în sprijinul ideii că la începuturi toate satele erau libere, arătându-ne totodată și care a fost originea nobilimii.

Statul

După ce am găsit o explicație a originii nobilimii, rămâne încă de explicat care a fost originea statului și a instituției voievodului. O cheie des utilizată pentru a aborda această problemă este oferită de particula *Io* (în slavonă Іѡ) pusă înaintea numelui voievozilor în actele oficiale, începând din secolul al XIV-lea, când, probabil, a fost înființată o cancelarie permanentă.

Această particulă a fost folosită de țarii celui de Al Doilea Imperiu Bulgar (1187–1393). Se știe că acest imperiu a cuprins o populație mixtă, bulgară, vlahă și cumană. Deși vlahii menționați în surse erau mai ales din cei aflați în Balcani („meglenoromâni" și „aromâni"), imperiul a avut cu siguranță contacte cu cumanii de la nord de Dunăre[47]. Nu se poate

[47] Ioan Bogdan, „*Io* din titlul domnitorilor români", în *Scrieri alese*, pp. 146–158; George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (New Brunswick, N. J., Rutgers University Press, 1957), pp. 358–361, în special nota 4, p. 358. Această chestiune lezează sensibilitățile istoricilor naționaliști din Balcani. Bulgarii cred că vlahii nu au fost deloc implicați în constituirea celui de Al Doilea Imperiu Bulgar. Românii merg la extrema cealaltă, sugerând că elementul vlah a fost dominant. Vezi P. P. Panaitescu, „Les relations bulgaro-roumaines au moyen âge", în *Revista Aromânească*, I (1929); N. Bănescu, *Un probléme d'histoire médiévale: Création et caractére du second empire bulgare* (Bucarest, Institut roumain d'études byzantines, 1942). Poate că aici e locul să adăugăm că o controversă similară există între unguri și români asupra caracterului etnic al populației originare a Transilvaniei. În acest caz, documentele sunt însă mult mai clare. Afirmația că nu existau români în Transilvania înainte de venirea maghiarilor este absurdă în lumina documentației existente, la care am făcut referire mai devreme atunci când am vorbit despre originea cnejilor. Pentru o scurtă prezentarea a acestor argumente cu caracter naționalist referitoare la originea românilor, vezi Robert L. Wolff, *The Balkans in Our Times* (New York, Norton, 1967), pp. 31–36.

spune dacă țarii bulgari au exercitat vreo autoritate la nord de Dunăre, dar, având în vedere legăturile existente dintre Bulgaria și Valahia, este probabil că o parte din formele de organizare ale curții bulgare au fost imitate în cealaltă țară, chiar dacă ea era condusă de cumani. Cuvântul „voievod" însemna „conducător de oști" în bulgară (având același sens în sârbă, poloneză și rusă)[48].

După cum am spus mai sus, credem că în timpul dominației popoarelor nomade Valahia a fost condusă ca un stat „comunitar-comercial". Conducătorii impuneau anumite impozite populației locale și probabil se foloseau de căpeteniile satelor ca de niște intermediari. Deși nu se știe aproape nimic despre perioada dominației pecenegilor și doar foarte puțin despre cea a cumanilor, știm sigur că acesta a fost modelul adoptat de mongoli, care au stăpânit Valahia pentru doar câțiva ani. Faptul că același sistem de organizare s-a constituit în Valahia independentă, de după retragerea mongolilor, ne sugerează că el era anterior cuceririi mongole (în Moldova, pe care au stăpânit-o circa 100 de ani, mongolii au lăsat urme mai adânci).

Astfel, atunci când statul valah a devenit independent, el a preluat un tip de administrație ce se formase în urma mai multor secole de stăpânire străină și ca urmare a influenței bulgare. Merită menționat și faptul că noua clasă conducătoare se afla în posesia unei categorii de sclavi nomazi pe care foștii lor stăpâni îi abandonaseră aici. Este vorba de țigani (aduși din Asia Centrală probabil de către cumani sau mongoli), care

[48] Bogdan, „Originea voievodatului", în *Scrieri alese*, pp. 175–176. În țările slave, „voievod" nu a fost niciodată echivalent cu „principe" sau „rege"; el a desemnat întotdeauna un lider militar subordonat principelui. Aceasta ne sugerează că termenul a fost adoptat în Valahia înainte ca ea să devină independentă. Atunci când teritoriul țării a fost recucerit de la mongoli, voievodul valah a fost ridicat la rang de principe. Termenul românesc pentru nobil, „boier", are și el o origine slavă, probabil bulgară (în *The First Bulgarian Empire*, Runciman sugerează că termenul a fost preluat de slavi de la huni).

aveau să-și păstreze acest statut în România până în secolul al XIX-lea[49].

Nobilii — boierii — erau prea puțin numeroși pentru a putea prelua conducerea statului. Existau, de asemenea, funcționari de rang mai mic, *curteni* și *slugi*. Acești slujbași mărunți constituiau grosul armatei, pentru că nu exista vreo diferență între funcțiile civile și cele militare. Mulți erau subordonați direct principelui, dar unii dintre ei depindeau de anumiți boieri. Rolul lor militar era considerabil, căci formau deopotrivă brațul înarmat al statului și administrația sa[50].

Rolul comerțului

Până acum, am discutat despre principe și curtea sa, despre nobili și relația lor cu satele libere, fără să spunem nimic despre factorii de schimbare care au dus la geneza statului și care au făcut ca el să devină relativ prosper într-o perioadă de timp destul de scurtă. În 1330, regele ungar Carol Robert a invadat Valahia, iar voievodul Basarab I a încercat să cumpere

---

[49] Nicolae Iorga, *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'orient au moyen âge* (Paris, Librairie Universitaire J. Gamber, 1924), pp. 75–76 și 83–85; vezi și diferite părți ale cărții sale *Histoire des roumains et de la romanité orientale* (Bucarest, Académie Roumaine, 1937–1945). De asemenea, Stahl, *Les anciennes communautés*, pp. 42–44.

[50] N. Stoicescu, „Contribution à l'histoire de l'armée roumaine au moyen âge", în *Revue roumaine d'histoire*, VI, no. 5 (1967), pp. 731-738. Stoicescu pretinde că existența acestor funcționari dovedește caracterul feudal al statului, dar, având în vedere absența unor domenii feudale, acest lucru este greu de acceptat. El aruncă îndoieli asupra propriei teorii, arătând că în secolul al XVII-lea acești slujbași erau împărțiți în două categorii, cei subordonați principelui și cei aflați sub ordinele unor mari nobili, concluzionând că, dacă aceasta era situația la acea vreme, atunci cu atât mai mult lucrurile trebuie să fi stat așa în secolul al XV-lea când statul era mai slab. Dar, așa cum vom arăta, statul era mult mai slab în secolul al XVII-lea decât în perioadele anterioare; până la acea dată avusese loc un proces de „re-feudalizare". Nu poate fi demonstrată existența unei asemenea descentralizări în epocile mai vechi.

pacea oferindu-i o sumă — enormă pentru acea epocă — de 7 000 de monede de argint, care echivalau cu 1 200 de kilograme de argint pur. Carol Robert a refuzat oferta, dar a fost înfrânt. Este greu de crezut că un stat care își extrăgea resursele exclusiv din impozite scăzute prelevate de la o populație destul de primitivă și semi-pastorală putea dispune de o asemenea cantitate de metal prețios. În Transilvania existau câteva mine de aur, dar Valahia nu avea surse de metale prețioase în interior[51]. Trebuie să fi existat un comerț activ cu alte regiuni, iar caracteristicile acestui comerț reprezintă elementul care a fost până acum neglijat în reconstituirea istorică.

Departe de a fi fost o incursiune militară pur destructivă, cucerirea mongolă a deschis, sau cel puțin a întărit, o rută comercială importantă care lega Asia și Occidentul. Mongolii au lăsat în urma lor o rețea de drumuri și puncte vamale care au fost apoi preluate de noii cârmuitori[52]. Pentru a promova

---

[51] O. Iliescu, „Despre natura juridică și importanța despăgubirilor oferite de Basarab voievod regelui Carol Robert, 1330", în *S.M.I.M.*, V, pp. 145–147.

[52] Aceasta este o temă importantă în Iorga, *Points de vue*. Vezi, de asemenea, P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, pp. 136–137. Panaitescu crede că motivul pentru care s-au format două state românești separate a fost existența a două drumuri comerciale distincte, unul dintre ele mergând de la Marea Neagră spre nord, până la Lvov și la Marea Baltică (prin Moldova), iar celălalt de la Marea Neagră direct spre Occident, prin Valahia. Faptul că ambele state produceau mărfuri similare și controlau un comerț care tranzita, și el, mărfuri de același fel — dar în direcții diferite — ar explica de ce ele au rămas entități politice distincte și chiar rivale.

Opinia dominantă în istoriografia română este aceea că Iorga s-a înșelat, mongolii fiind o forță pur destructivă (vezi A. Oțetea, „Etats féodaux roumains", în *Nouvelles études*, vol. III, p. 93). Din nefericire, această opinie a fost preluată de la istoriografia sovietică, la fel de puțin obiectivă și de influențată ideologic în această privință. Versiunea oficială asupra statului valah timpuriu îl prezintă ca fiind caracterizat printr-un mod de producție „feudal", orice fapt ce sugerează contrariul fiind trecut sub tăcere. În ultimii ani, reabilitarea lui Iorga și independența mai mare a istoricilor români față de colegii lor sovietici par să ducă la o reconsiderare a opiniei lui Iorga.

Această opinie este întărită de cercetările recente făcute, din perspectivă

acest comerț, hanii au cedat genovezilor orașul Caffa din Crimeea[53]. Pornind de acolo, genovezii au stabilit enclave comerciale de-a lungul întregii coaste nordice a Mării Negre. Unele dintre cele mai importante se aflau pe coasta basarabeană și în Delta Dunării (la acea vreme teritoriu mongol, dar mai târziu, din secolul al XIV-lea, teritoriu moldovean). Nu se știe exact cât de mult au înaintat genovezii pe Dunăre, dar este sigur că ei își împingeau activitățile comerciale până la Cernavoda. Un document ungar din 1349 îi menționează pe negustorii genovezi la Orșova, port dunărean aflat la granița dintre Valahia și Banat. Este de crezut că genovezii transportau mărfurile pe uscat de la portul Ragusa din Adriatica până la Dunăre și apoi cu vasele până la Marea Neagră[54].

Un alt focar comercial era reprezentat de orașele germane din Transilvania, situate în nordul Valahiei, de cealaltă parte a Carpaților. Ele au fost fondate probabil la începutul secolului al XIII-lea, regii ungari colonizându-i acolo pe germani pentru a-și popula extremitatea estică a regatului cu oameni de

---

maghiară, de către Sigismund Pach. El arată poziția importantă pe care a deținut-o Valahia, prin intermediul orașelor germane din Transilvania, în comerțul cu mirodenii al Ungariei. Vezi „La route du poivre vers la Hongrie médiévale", în *Histoire économique du monde méditerranéen, 1450–1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel* (Toulouse, Privat, 1973), pp. 449–458.

[53] Iorga, *Points de vue*, p. 92. Enclavele genoveze de pe țărmul mării pot fi descrise ca „porturi comerciale" de tipul celor despre care se vorbește în Polanyi el al., *Trade and Market*. Nu se știu prea multe despre aceste enclave și relațiile lor cu Moldova și Valahia. Dar teoria lui Polanyi despre enclave ca zone neutre, în care comerțul era reglementat prin convenții administrative dintre stăpânii hinterlandului și negustorii din porturi, ne oferă o ipoteză interesantă asupra legăturilor dintre voievozii Valahiei și genovezi.

[54] Constantin C. Giurescu, „Le commerce sur le territoire de la Moldavie pendant la domination tartare (1241–1352)", în *Nouvelles études*, vol. III, p. 56, în special nota 6. G. I. Brătianu, „Vicina I. Contrubutions à l'histoire de la domination bzyantine et du commerce génois en Dobrodgea", în Académie Roumaine, *Bulletin de la section historique* (Bucarest, 1923), X, pp. 113–189.

încredere, ca parte a efortului de a-și extinde influența în „Cumania" (Valahia). Dar organizarea lor ca orașe comerciale cu o cartă regală a avut loc probabil în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, după retragerea mongolilor[55].

Existau două feluri de comerț. Cel de lungă distanță, de la Marea Neagră înspre Adriatica sau spre nord, în Transilvania, de unde mărfurile mergeau mai departe în Europa Centrală, la Buda sau în Germania. Și un comerț cu produse ale țării, exportate la Constantinopol prin intermediul genovezilor, sau la nord, în orașele germane din Transilvania (care probabil re-exportau o parte a acestor produse mai departe spre nord și vest). Principalele articole care tranzitau Valahia dinspre vest spre est erau produse meșteșugărești din Germania, Boemia și Transilvania — țesături, unelte și arme. Cele care treceau dinspre est spre vest erau mai ales mirodeniile, mătăsurile și bijuteriile[56] (comerțul dintre Marea Adriatică și Marea Neagră era probabil similar). Valahia importa produse meșteșugărești occidentale, articole de lux din Orient și exporta pește, produse animaliere și forestiere și sare. Cerealele erau o marfă prea voluminoasă pentru a putea fi transportată peste munți în Transilvania, dar unele cantități erau trimise spre Constantinopol, pe mare. În secolul al XIV-lea, genovezii au devenit un furnizor de grâne important al Constantinopolului, și avem informații despre mari transporturi de grâne pe mare de la Chilia, brațul de nord prin care Dunărea se varsă în Marea Neagră, până la Pera, enclava comercială genoveză din capitala otomană[57].

---

[55] Nicolae Iorga, *Istoria comerțului românesc* (București, Tiparul Românesc, 1925), vol. I, pp. 32–34.

[56] Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV–XVI)* (București, Editura Enciclopedică, 1965), pp. 16–17.

[57] *Ibid.* De asemenea, Constantin C. Giurescu, *Istoria pescuitului și a pisciculturii în România* (București, Editura Academiei, 1964), vol. I, pp. 58–59, 65–66, 73–76; A Ilieș, „Știre în legătură cu exploatarea sării în Țara Românească pînă în veacul al XVIII-lea", în *S.M.I.M.*, I, pp. 156–158; O. Iliescu „Note sur l'aport roumain au ravitaillement de Byzance d'apres une

Există puține îndoieli asupra faptului că statul beneficia mult mai mult de pe urma comerțului de mare distanță, care îi tranzita teritoriul, decât de pe urma celui ce pornea din interiorul granițelor. Comerțul de mare distanță prin Marea Neagră și-a păstrat vitalitatea până când a început declinul general al comerțului levantin în secolul al XVI-lea — declin cauzat mai degrabă de înconjurul Africii de către portughezi decât de cucerirea Constantinopolului de către otomani în 1453[58]. Registrele Brașovului, principalul oraș comercial transilvănean, arată că, în 1503, valoarea mărfurilor orientale venite prin Moldova și Valahia (90% prin Valahia) era de patru ori mai mare decât valoarea importurilor provenite din aceste țări. Doar după jumătatea secolului al XVI-lea, atunci când valoarea totală a mărfurilor tranzacționate în Brașov scăzuse la jumătate față de începutul secolului, s-a ajuns ca mărfurile provenite din Valahia și Moldova să le depășească în valoare pe cele orientale[59].

Din puținul pe care îl știm referitor la organizarea comerțului de tranzit, se poate deduce că el avea o importanță majoră pentru stat. Există, mai întâi, proba documentară menționată mai devreme și care arată că principele dispunea de mari cantități de metal prețios. În al doilea rând, exista organizarea vamală preluată de la mongoli și de la celelalte imperii ale nomazilor, ce cuprindea puncte vamale fixe situate pe drumurile comerciale[60]. În al treilea rând, de la jumătatea

source inédite du XIV-e siécle", în *Nouvelles études*, vol. III, pp. 105–116. Acest ultim articol se referă mai mult la Moldova decât la Valahia, dar se poate presupune că el este valabil și pentru cea din urmă. Împreună cu grâul, mai sunt menționate în documentul genovez care este discutat în articol și sarea, vinul (probabil din Dobrogea), mierea și ceara, ca mărfuri care luau drumul Perei.

[58] Manolescu, *Comerțul țării*, p. 174; A. H. Lybyer, „The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade", în *English Historical Review*, XXX (Oct. 1915), pp. 588.

[59] Manolescu, *Comerțul țării*, pp. 177 și 180.

[60] Iliescu, „Regelui Carol Robert", în *S.M.I.M.*, V, pp. 144–145.

secolului al XIV-lea (probabil mai devreme, dar nu avem dovezi sigure), principii valahi au emis „autorizații” pentru negustorii străini aflați în trecere. Ei au făcut chiar eforturi pentru a dezvolta principalul port, Brăila, scutindu-i pe negustorii străini de a mai plăti taxe pentru mărfurile lor (dar ei erau obligați să plătească taxele obișnuite pe drumul de întoarcere, ceea ce arată că principalul scop al acestei măsuri era de a stimula comerțul de tranzit)[61]. În fine, Câmpulung și Târgoviște, primele capitale ale Valahiei, erau situate pe principalul drum comercial care mergea de la Dunăre până la Brașov[62].

La începutul secolului al XV-lea, Valahia a ocupat teritoriul care oferea Moldovei ieșire spre mare, prin Deltă. În această epocă, Bulgaria a fost cucerită de turci (ceea ce a dus la închiderea unui drum comercial rival dintre Marea Neagră și Adriatica), iar Imperiul Otoman era și el strâmtorat după înfrângerea sa de către Tamerlan la Ankara. Condusă de principele Mircea cel Bătrân, Valahia a atins acum apogeul său ca stat întemeiat pe comerț[63]. Aceasta se întâmpla în perioada din istoria sa în care controlul pe care îl exercita asupra litoralului și Deltei Dunării a fost cel mai bine asigurat (în a doua jumătate a secolului al XV-lea, atunci când Imperiul Otoman și-a reluat presiunile asupra ei, iar Moldova a reluat controlul asupra coastei sale maritime, rutele comerciale s-au deplasat înspre nord, iar Moldova a atins apogeul sub domnia lui Ștefan cel Mare)[64].

Pentru a înțelege mai bine caracterul comerțului ce se desfășura în Valahia în secolele XIII-XV, ar fi foarte folositor să

---

[61] Iorga, *Istoria comerțului*, vol. I, pp. 46–47.

[62] Panaitescu, *Interpretări*, p. 222.

[63] Iorga, *Istoria comerțului*, pp. 57–59; Andrei Oțetea et al., *Istoria României* (București, Editura Academiei, 1962), vol. II, pp. 362–384, capitol semnat de B. Câmpina și D. Mioc.

[64] Oțetea et al., *Istoria României*, vol. II, pp. 488–550, capitol de B. Câmpina și M. Berza.

știm mai multe despre negustori și să putem stabili mai precis în ce măsură ei acționau ca agenți ai statului. Există puține mărturii referitoare la aceste chestiuni pentru perioada anterioară secolului al XVI-lea, dar, pe baza documentației reduse de care dispunem, putem face câteva deducții importante.

Așa cum se poate presupune, străinii jucau un rol esențial. O parte dintre ei erau „latini" (italieni) din Ragusa și Genova — nu numai cei ce trăiau în orașele portuare sau care se aflau doar în trecere prin teritoriul Valahiei, dar și alții care locuiau permanent în orașe din interior, precum Câmpulung și Târgoviște. Alții erau greci, dar existau și armeni (deși mai puțini decât în Moldova). Unii dintre străinii stabiliți permanent erau agenți ai principelui, alții fiind figuri de anvergură internațională, cu contacte personale la curțile regilor sau principilor vecini[65].

Valahii participau și ei la relațiile comerciale cu alte state și se pare că, din a doua jumătate a secolului al XV-lea, rolul lor a crescut, în timp ce rolul străinilor a scăzut. Principii înșiși se numărau printre negustorii de frunte ai țării, deși ei acționau bineînțeles prin intermediul agenților indigeni sau străini. Boierii, de rang mai mare sau mai mic, erau și ei implicați, independent sau ca agenți ai statului. Dar, după toate aparențele, cei mai mulți negustori erau oameni de rând de la orașe, iar pe la sfârșitul secolului al XV-lea chiar locuitori ai satelor luau parte la activitățile comerciale[66].

Cea mai importantă sursă documentară referitoare la tipurile de negustori și de mărfuri provine din Brașov, principalul centru comercial transilvănean. Aici au fost păstrate registre vamale aproape complete care menționează negustorii

---

[65] Iorga, *Istoria comerțului*, vol. I, pp. 77, 118–119, 129–133, 144. La sfârșitul secolului al XV-lea au apărut și unii negustori turci.

[66] *Ibid.*, pp. 137–142; R. Manolescu, „Schimbul de mărfuri dintre Țara Românească și Brașov în prima jumătate a secolului al XVI-lea", în *S.M.I.M.*, II, pp. 169–170.

și mărfurile implicate în comerțul dintre Valahia și Brasov, pentru anii 1503, 1530 (doar jumătate de an) și 1542–1550. Deși la 1503 relațiile comerciale dintre cele două părți încetaseră să mai fie ceea ce fuseseră cândva, putem să extragem anumite concluzii referitoare la situația din secolul al XV-lea[67].

Ca și în perioada anterioară, comerțul dintre Valahia și Brașov comporta la 1503 două componente principale: produsele locale care erau schimbate între diversele centre urbane, o parte a lor fiind destinată consumului intern, și mărfuri aflate în tranzit între Orient și Occident, care treceau prin toate aceste orașe fără să provină însă din vreunul dintre ele. Produsele valahe exportate către Brașov (o parte a lor fiind desigur re-exportate mai departe, în restul Transilvaniei și în Ungaria) erau aceleași ca și în secolele anterioare: pește sărat, miere, ceară, animale, piei și cantități mici de lână, slănină și alte grăsimi animale, brânzeturi și vinuri. Cerealele sunt menționate doar de registrele din 1530 și chiar și atunci în cantități foarte mici[68]. Bunurile manufacturate occidentale importate în Valahia (produse chiar în Brașov sau aduse din alte părți) erau cu precădere diverse țesături, cuțite și o categorie numită „obiecte mărunte" — adică unelte, frânghii, unele articole de îmbrăcăminte, încălțări și alte obiecte pe care Brașovul le exporta în cantități mici[69]. Pentru că articolele pe care Valahia le re-exporta erau de același fel cu cele pe care le reținea pentru consumul intern, aceste mărfuri se regăseau și în comerțul de mare distanță pe ruta vest-est. Mărfurile provenite din regiunile din sudul și estul Valahiei care intrau în Brașov erau bumbacul, mirodeniile, citricele, stafidele, smochinele, tămâia, orezul, mătăsurile și firele aurite, covoarele și alte produse de același fel[70].

---

[67] Manolescu, „Schimbul", în *S.M.I.M.*, II, p. 117.
[68] *Ibid.*, pp. 126, 133, 136, 139, 145–148.
[69] *Ibid.*, pp. 147–149.
[70] *Ibid.*, pp. 172–173.

Pe la 1503, numărul de străini (italieni, greci) ce participau la comerțul dintre Brașov și Valahia scăzuse foarte mult[71]. Această situație avea să se dovedească însă temporară, pentru că, în secolul al XVI-lea, mulți negustori „levantini" din Imperiul Otoman aveau să se stabilească în Valahia. Aproape toți negustorii menționați în registrele din 1503 erau din Valahia sau Transilvania[72].

Existau două categorii de negustori în Valahia: „marii" negustori, agenți ai principilor, care erau boieri importanți sau oameni proveniți din orașe despre care nu putem stabili în ce măsură acționau independent sau nu, și „micii" negustori, cei mai mulți proveniți din orașele mai mici sau din sate și care se aflau în contact cu păturile cele mai umile ale societății. În 1503, registrele brașovene menționează 204 de „mici" negustori, care au făcut în total 323 de călătorii la Brașov, și 59 de negustori „mari", care au făcut 126 de călătorii. Valoarea medie transportată într-o expediție comercială de un individ din prima categorie se ridica la 2835 de aspri (monedă otomană), în timp ce persoanele din a doua categorie transportau, în medie, marfă în valoare de 25 267 de aspri (de aproape 10 ori mai mult). Dar 97% din totalul produselor de origine valahă aduse în Brașov de negustori valahi erau transportate de „micii" negustori. Pe de altă parte, 46,5% din importurile de produse meșteșugărești occidentale erau aduse de „marii" negustori, ei transportând 89% din țesături și toate cuțitele (dintre care 96% erau pumnale scumpe); marii negustori duceau doar 5% din articolele mărunte (toate aceste procente se referă la valoarea bunurilor, nu la greutatea sau numărul lor, cu excepția celor referitoare la cuțite, unde procentul are în vedere, firește, numărul articolelor)[73].

---

[71] Iorga, *Istoria comerțului*, vol. I, p. 144.

[72] Manolecu, *Comerțul Țării*, p. 144.

[73] Manolescu, „Schimbul", în *S.M.I.M.*, II, pp. 154–155, 158–160, 173.

Disproporția era încă mai mare în comerțul de tranzit cu mărfuri orientale. 99% din mărfurile de acest fel aduse de valahi erau transportate de „marii" negustori (oamenii din Valahia aducând 70% din totalul cantității de mărfuri din această categorie). În ce privește proporția deținută de diferitele tipuri de comerț prin raportare la valoarea totală a mărfurilor, trebuie reținut că exporturile Valahiei spre Brașov dețineau 5% din total, importurile ei dețineau 29% (din care o parte semnificativă erau destinate pentru a fi re-exportate spre est și sud), iar comerțul de tranzit cu mărfuri orientale deținea 64% din total (o parte din mărfuri fiind, și ele, re-exportate spre vest)[74].

Din aceste statistici putem trage câteva concluzii. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, după cucerirea otomană a Constantinopolului, numărul italienilor implicați în comerțul din Marea Neagră a scăzut simțitor, dar acest comerț a reușit să supraviețuiască (Iorga crede că la cote mult mai reduse)[75]. Principii, boierii importanți și oamenii lor, care formau categoria „marilor" negustori, controlau tranzitul de mărfuri orientale spre Occident. S-ar putea ca, atunci când comerțul de acest fel a decăzut în secolul al XVI-lea, ei să fi reușit să salveze acea parte a sa pe care și înainte o controlau direct, în timp ce părțile care intrau în atribuțiile raguzanilor și genovezilor au dispărut. Este însă mai probabil că, în epoca anterioară, atunci când statul valah era mai puțin dezvoltat, iar italienii erau o prezență mai activă, statul percepea doar impozite de pe urma comerțului, fără să se implice direct în el. Iar în secolul al XVI-lea statul a decis să preia controlul direct al comerțului, sau mai precis a ceea ce mai rămăsese din el, pentru a-și asigura astfel o sursă de venituri vitală pentru supraviețuire. Același lucru se întâmpla cu comerțul cu bunuri occidentale: „marii"

---

[74] *Ibid.*, pp. 196–197.
[75] Iorga, *Istoria comerțului*, vol. I, p. 67.

negustori transportau practic întreaga cantitate de țesături și pumnale de lux destinate re-exportării, în timp ce produsele mărunte, destinate consumului intern al Valahiei, erau „lăsate" pe mâna „micilor" negustori.

Exportul produselor valahe nu se conformează aceleiași reguli. Deși practicat mai ales de negustorii mărunți, el nu reprezenta decât o parte infimă a totalului mărfurilor schimbate între Valahia și Brașov. Nu avem nici o posibilitate să apreciem volumul exporturilor spre porturile de la Marea Neagră și Constantinopol în secolele XIII-XV. Este posibil ca statul și „marii" negustori să se fi implicat mai mult aici decât în activitățile de export spre Brașov, un motiv fiind pur și simplu faptul că Brașovul era mai apropiat de zonele populate ale Valahiei decât porturile genoveze sau Constantinopolul. Dar, având în vedere lipsa de interes în comerțul de acest fel cu Brașovul a marilor negustori, este probabil că nici în secolele anterioare exportul produselor de origine valahă, spre indiferent ce destinație, nu era prea important. În orice caz, putem fi siguri că impozitarea comerțului de tranzit a fost întotdeauna de mai mare importanță.

Este sigur că, la 1503, în satele Valahiei exista deja o circulație monetară, pentru că ele furnizau anumite mărfuri mărunte pentru comerțul cu Brașovul, iar „micii" negustori din sate cumpărau anumite produse importate din Brașov. Trebuie să menționăm că rolul comerțului nu era foarte important, dar în orice caz el ocupa un anumit loc (în creștere pe parcursul secolului al XVI-lea) în viața comunităților, astfel încât se contura și o diferențiere între satele sărace și cele bogate. Această diferențiere avea să devină semnificativă la sfârșitul secolului, atunci când lumea rurală a fost lovită de o criză profundă[76].

---

[76] G. Zane, „Originea și dezvoltarea economiei de schimb", în *Enciclopedia României* (București, 1939), vol. III, p. 248. Documentele ne arată că în secolul al XV-lea economia monetară penetrase lumea rurală, rolul ei extinzându-se pe parcursul secolului.

Putem formula acum câteva concluzii referitoare la lumea rurală a Valahiei în perioada statului „comunitar-comercial”.

(1) Caracterul, organizarea și amploarea comerțului, în special a celui de lungă distanță, constituie o explicație atât pentru relativa bunăstare a statului, cât și pentru nivelul ridicat al activităților de schimb, chiar dacă majoritatea populației trăia în obști sătești primitive, care nu erau supuse unor impozite serioase și nici nu erau prea implicate în viața economică generală. Desigur, ceea ce am spus despre comerț nu constituie o dovadă pentru caracterul devălmaș al satelor. Pentru aceasta am folosit documente specifice. Dar, în orice caz, vine în contradicție cu argumentele unor istorici (ca Oțetea sau Câmpina), care pretind că acest comerț și avuția statului se bazau pe vânzarea de către principe și boieri a unor cantități mari de produse obținute prin exploatarea unor ipotetice domenii „feudale”.

(2) Comerțul Valahiei explică de ce statul a fost capabil să se extindă atât de rapid în secolele al XIII-lea și al XIV-lea, în ciuda faptului că el nu putea avea în definitiv decât niște baze sociale destul de fragile, după 1000 de ani în care populația romanică avusese o existență obscură, Valahia fiind dominată politic de o lungă serie de cuceritori nomazi.

(3) În fine, rolul pe care l-a jucat comerțul în Valahia până la sfârșitul secolului al XV-lea ne oferă o cheie pentru a înțelege transformările societății rurale în secolul al XVI-lea, atunci când realitățile pe care le-am prezentat aveau să fie alterate de intervenția otomanilor.

4

PRĂBUȘIREA SISTEMULUI POLITICO-ECONOMIC DE TIP „COMUNITAR-COMERCIAL" ȘI DEZVOLTAREA STATULUI SENIORIAL (1500–1600)

Extinderea dominației otomane asupra Valahiei s-a petrecut treptat și într-o manieră confuză, de la sfârșitul secolului al XIV-lea până la începutul secolului al XVI-lea. Chiar și după aceea au mai existat revolte, iar ultimul mare efort militar al valahilor împotriva turcilor s-a încheiat abia în primii ani ai secolului al XVII-lea. La început, turcii au pretins doar un tribut foarte mic. Cu timpul, însă, ei și-au ridicat pretențiile și au început să intervină în problemele interne ale țării, în primul rând prin impunerea unor principi pe tron. Prima perioadă a dominației otomane s-a sfârșit la începutul secolului al XV-lea, când, așa cum am văzut, Mircea cel Bătrân a încetat să mai plătească tribut[1]. Dar raidurile otomane au reînceput în 1419 și la mijlocul secolului al XV-lea Valahia trebuia să plătească din nou un tribut de 10 000 de ducați[2].

---

[1] Andrei Oțetea et al, *Istoria României* (București, Editura Academiei, 1962), vol. II, p. 382.

[2] *Ibid.*, p. 466. Pentru a aprecia cât de mare era povara acestui tribut, putem să stabilim ce proporție din valoarea comerțului exterior al Valahiei reprezenta el. În 1503, valoarea comerțului cu Brașovul s-a ridicat la 7 milioane de aspri (vezi R. Manolescu, „Schimbul de mărfuri dintre Țara Românească și Brașov în prima jumătate a secolului al XVI-lea", în *S.M.I.M.* (București, Editura

Între 1456 și 1462, sub domnia lui Vlad Țepeș (cunoscut și sub numele de Dracula, datorită obiceiului său de a-și pedepsi dușmanii prin tragere în țeapă, lăsându-i apoi să putrezească pe câmpuri), cel mai faimos dintre principii Valahiei, turcii au fost ținuți la respect. Dar domnia lui Vlad a înregistrat și începutul unei lupte între principe și nobilime pentru controlul satelor, iar în această luptă turcii au intervenit de partea nobililor (vom explica mai jos în detaliu caracterul acestei lupte). În 1462, o revoltă a boierilor turcofili l-a răsturnat pe Vlad de la domnie, Valahia devenind din nou un stat supus otomanilor. În 1476, Vlad a avut o scurtă revenire la tron, cu ajutorul lui Ștefan cel Mare, principele Moldovei[3]. Dar, după

Academiei), II, pp. 196–197. Aceasta nu reprezenta desigur totalul comerțului Valahiei, căci Brașovul era doar unul dintre orașele transilvănene cu care se făceau schimburi comerciale, iar o parte a comerțului de tranzit se desfășura pe ruta est-vest, înspre Adriatica, și nu pe ruta transilvăneană. Se poate face o transformare aproximativă a ducaților în aspri (vezi D. Mioc, „Cuantumul birului în Țara Românească în secolul al XVI-lea", în *S.M.I.M.*, V, p.160). Cei 10 000 de ducați erau echivalentul a o jumătate de milion de aspri. Dacă admitem că Brașovul capta cel mult o treime din comerțul Valahiei cu Occidentul, rezultă că tributul cerut de turci reprezenta doar 2% sau 3% din valoarea acestor schimburi. Nu putem ști ce proporție din valoarea comerțului exterior revenea vistieriei statului sub formă de profituri sau taxe vamale, dar este cert că cea mai mare parte a tributului putea fi plătit din suma astfel colectată. Așa cum vom vedea, pe măsură ce comerțul a decăzut, iar tributul a crescut, principii Valahiei nu au mai putut satisface cererile otomanilor din resursele acumulate prin comerțul exterior. Acest fapt a generat imperativele fiscale ce au stat la baza transformărilor sociale și politice din secolul al XVI-lea.

[3] Oțetea, *Istoria României*, vol. II, pp. 465–524, capitol de B. Câmpina și Șt. Ștefănescu. Cât despre celebrul Dracula, faima lui s-a răspândit din Transilvania în Ungaria, Germania și Rusia, unde a devenit eroul unor povestiri și legende, din secolul al XV-lea până în secolul al XVIII-lea. S-au păstrat câteva variante manuscrise și tipărite în germană. Una dintre ele, publicată la Hamburg, în 1491, se intitula *Ein wunderliche und erschruckenliche hystoryi von einem grossen wuttrich genant Dracole wayda* [O povestire uimitoare și teribilă despre un mare tiran numit Dracula vodă]. Vezi Ioan Bogdan, „Vlad Țepeș și narațiunile germane și rusești asupra lui", în *Scrieri alese*, ed. de G. Mihăilă (București, Editura Academiei, 1968), pp. 468–481. Vlad este reținut de posteritate și sub altă înfățișare, ca un luptător pentru libertate națională și un apărător al oamenilor simpli împotriva boierilor. Aceasta este viziunea oficială în prezent în România.

aceea, colaborarea dintre boieri și turci, împreună cu forța copleșitoare a Imperiului Otoman, au dus la subjugarea tot mai accentuată a Valahiei. Între 1521 și 1527, tributul a fost de 24 000 de ducați pe an. Între 1558 și 1566, a crescut la 50 000 de ducați; între 1567 și 1581, la 65 000 de ducați; între 1582 și 1584, la 95 000 de ducați; între 1585 și 1591, la 125 000 de ducați; în fine, între 1592 și 1594, a ajuns la 155 000 de ducați. Aceasta a fost suma maximă, iar în timpul revoltei conduse de Mihai Viteazul (o vreme încununată de succes), el avea să scadă la 8 000 de ducați pe an[4].

Povara ce apăsa asupra Valahiei poate fi apreciată prin comparație cu veniturile generale ale Imperiului Otoman și ale altor state din zona Mediteranei. La sfârșitul secolului al XVI-lea, bugetul anual al Imperiului Otoman era de 6 milioane de ducați, al Franței de 5 milioane, al Spaniei de 9 milioane. Un tribut de 150 000 de ducați plătit de Valahia echivala deci cu 2,5% din bugetul otoman, unul de 120 000 de ducați echivala cu 2% din același buget, iar unul de 90 000 cu 1,5%. Dar Imperiul Otoman avea o populație totală de circa 16 milioane de locuitori, iar Valahia avea o populație de doar 150 000 la sfârșitul secolului. Astfel, Valahia nu avea mai mult de 1% din populația Imperiului, dar suma pe care o plătea către buget era de 1,5 până la 2,5 ori mai mare decât partea care i-ar fi revenit în funcție de mărimea populației. Franța avea cam 16 milioane de locuitori, și cum bugetul ei era de 5 milioane de ducați, înseamnă că populația Valahiei plătea către vistieria imperiului, în anii 1590, o sumă pe cap de locuitor de trei ori mai mare decât cea pe care o plăteau francezii către vistieria propriului stat[5].

---

4 Mioc, „Cuantumul birului", în *S.M.I.M.*, V, p. 160.

5 Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, ed. II (Paris, Armand Colin, 1966), vol. I, pp. 361–362 și 411. Pentru o estimare a populației Valahiei, vezi Șt. Ștefănescu, „La situation démographique de la Valachie aux XIV-e, XVe, et XVIe siècles d'après les conjonctures socio-politiques", în *Nouvelles études d'histoire* (Bucarest, Académie Roumaine, 1970), vol. IV, pp. 47–61.

Celălalt efect al ascensiunii otomane a fost subminarea vechilor drumuri comerciale. Italienii au fost eliminați din comerțul din Marea Neagră, iar genovezii au trebuit să le cedeze turcilor principalul lor port din zonă, Caffa, în 1475. Valoarea comerțului dintre Valahia și Brașov a scăzut de la 7 milioane de aspri, în 1503, la o medie anuală de circa 3, 25 milioane de aspri, între 1542 și 1554, iar de la mijlocul secolului al XVI-lea până la sfârșitul său a rămas la aceeași valoare (dacă luăm în considerare devalorizarea asprului)[6]. O schimbare încă și mai dramatică a avut loc în privința conținutului acestor schimburi comerciale. Între 1503 și anii 1550, valoarea exporturilor ce constau în mărfuri produse în interiorul Valahiei a crescut cu 40% până la 50%. Valoarea importurilor provenite din Brașov (incluzând aici atât mărfurile occidentale reținute pentru consumul intern, cât și pe cele re-exportate de Valahia) a scăzut cu două treimi în decursul primei jumătăți a secolului. Valoarea mărfurilor orientale intrate în Brașov prin Valahia a scăzut și ea cu două treimi în aceeași perioadă[7]. Astfel încât, în timp ce comerțul de tranzit dintre Orient și Occident pe teritoriul Valahiei a scăzut foarte mult, exporturile Valahiei au crescut.

Brașovul nu era singurul partener comercial al Valahiei. La mijlocul secolului al XVI-lea, ea mai avea relații comerciale cu Germania, Polonia, Veneția (mai mult pe uscat, pe drumurile ce mergeau spre Adriatica) și din ce în ce mai mult cu Imperiul Otoman[8]. Stabilirea capitalei la București, la jumătatea distanței dintre Carpați și Dunăre, s-a datorat și ea intensificării comerțului cu otomanii. Bucureștiul este singurul oraș a cărui populație a crescut în a doua jumătate a secolului al XVI-lea,

---

[6] Oțetea, *Istoria României*, vol. II, p. 517; R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (Secolele XIV–XVI)* (București, Editura Științifică, 1965), pp. 180–181.

[7] Manolescu, „Schimbul", în *S.M.I.M.*, II, pp. 153, 164 și 176.

[8] L. Lehr, „Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătatea a secolului XVII", în *S.M.I.M.*, IV, p. 243.

atunci când toate celelalte orașe ale Valahiei au înregistrat o scădere a populației[9]. Acest comerț cu imperiul se desfășura însă în condiții total nefavorabile pentru Valahia. Animalele și produsele animale, cerealele, sarea și cuprul care erau exportate de Valahia erau cumpărate la prețuri foarte scăzute, impuse prin lege, de către negustori turci sau levantini (greci, armeni și evrei), care au ajuns să constituie, în decursul secolului, o parte din ce în ce mai mare a populației urbane a Valahiei[10]. Ei erau protejați de sultan — și mulți dintre ei acționau ca agenți ai imperiului — , pentru că Valahia devenise, împreună cu Moldova, o sursă de produse agricole vitală pentru Constantinopol. Oile valahe constituiau o parte importantă din consumul de carne al capitalei otomane, fapt dovedit de un ordin special al sultanului, din 1560, prin care se cerea ca fluxul acestui produs dinspre Valahia și Moldova către Constantinopol să fie menținut cu orice preț[11]. Comerțul pe ruta est-vest a continuat să străbată teritoriul Valahiei, la cote mai scăzute, dar acum era vorba mai degrabă de caravane ce se formau la Constantinopol și nu de transporturi venite prin Marea Neagră[12]. Documentele brașovene arată că acest comerț era oricum mai puțin activ în a doua jumătate a secolului al XVI-lea prin comparație cu secolul al XV-lea și începutul celui de-al XVI-lea.

Schimbările din domeniul comerțului, pierderile ce au decurs inevitabil din re-direcționarea exporturilor către parteneri turci și levantini ce cumpărau la prețuri artificial scăzute și creșterea tributului au creat probleme foarte serioase pentru principii Valahiei. Deși nu se cunoaște volumul

[9] Nicolae Iorga, *Istoria comerțului românesc* (București, Tiparul Românesc, 1925), vol. I, pp. 239–257.

[10] *Ibid.*, pp. 181–184; Lehr, „Comerțul Țării", în *S.M.I.M.*, IV, pp. 231, 243–244.

[11] Lehr, „Comerțul Țării", în *S.M.I.M.*, IV, pp. 245.

[12] *Ibid.*, pp. 285–288.

total al comerțului și al taxelor vamale colectate de pe urma lui în secolele al XV-lea și al XVI-lea și în ciuda faptului că nu cunoaștem exact care erau sursele de venituri ale statului, este sigur că aceste taxe reprezentau încă o resursă importantă pentru stat în secolul al XVI-lea, la fel ca și înainte[13]. Datele parțiale pe care ni le oferă registrele brașovene ne dezvăluie amploarea dificultăților cu care se confrunta statul valah în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. La sfârșitul secolului al XV-lea, tributul reprezenta 5% până la 10% din valoarea comerțului cu Brașovul (și bineînțeles, o proporție mult mai mică din valoarea totală a comerțului exterior). La jumătatea secolului al XVI-lea, tributul a ajuns să fie egal cu valoarea comerțului cu Brașovul. În timpul următoarei jumătăți de secol, tributul s-a triplat, în timp ce schimburile comerciale au rămas la o valoare constantă[14]. Astfel, dacă statul valah putea să acopere o mare parte a tributului, la începutul secolului al XVI-lea, din sumele provenite din impozitarea comerțului, acest lucru devenise evident imposibil la sfârșitul secolului și deci trebuia să fie găsită o nouă sursă de venituri pentru ca tributul să poată fi plătit. Acest imperativ a constituit cauza majoră a transformărilor radicale pe care le-a cunoscut societatea Valahiei în secolul al XVI-lea.

O consecință importantă a extinderii dominației otomane, care a agravat celelalte efecte ale sale, a fost o scădere accentuată a populației. Invaziile otomane, luptele interne, raidurile de jaf și staționarea temporară a trupelor otomane pe drumul spre diferite teatre de operațiuni militare din Europa Centrală și de Est au provocat mari pierderi de populație. Oamenii au fost fie uciși, fie înrobiți sau înfometați datorită rechizițiilor alimentare. La începutul secolului al XV-lea, în timpul domniei lui Mircea cel Bătrân, Valahia avea probabil o populație de

[13] *Ibid.*, pp. 294–296.
[14] Manolescu, *Comerțul Țării*, p. 180.

500 000 de locuitori. În 1460, în timpul lui Vlad Țepeș, se ajunsese la 400 000 de locuitori. O sută de ani mai târziu, la 300 000 sau 350 000. Condițiile economice și politice vitrege de la sfârșitul secolului al XVI-lea au provocat alte pierderi, emigrația adăugându-se acum la cauzele scăderii populației. Potrivit unei estimări turcești din 1591–1592, țara mai avea doar 150 000–180 000 de locuitori; deși aceasta poate fi o exagerare, călătorii occidentali din anii 1590 spun și ei că mari suprafețe de pământ erau practic pustii. Se apreciază că, în anii 1600, populația ajunsese la 150 000, adică 30% din cea care se înregistrase în perioada de apogeu a statului „comunitar-comercial", cu 200 de ani mai devreme[15]. În mod firesc, această situație ridica mari probleme: era nevoie de sume tot mai mari obținute prin impozite, dar populația ce putea fi impozitată era din ce în ce mai redusă numeric.

Noul sistem de impozitare

În mod previzibil, sistemul de impozitare a suferit modificări importante la sfârșitul secolului al XV-lea și în special în timpul secolului următor. Administrația fiscală a statului a început să se extindă în ultima parte a secolului al XV-lea, astfel încât, la mijlocul secolului al XVI-lea, Valahia a fost divizată în districte fiscale (*județe de bir*). A fost abandonată practica tradițională de a percepe un impozit și o dijmă în produse de valoare fixă de la fiecare comunitate sătească. Statul impunea necontenit noi feluri de impozite și preleva chiar taxe suplimentare atunci când avea nevoie. Se făcea un recensământ fiscal la fiecare trei

[15] Șt. Ștefănescu, „La situation démographique", în *Nouvelles études*, vol. IV, pp. 47–61.

ani, iar impozitele erau stabilite în funcție de mărimea și bogăția fiecărui sat.

Același sistem se practica și în interiorul fiecărui sat. Suma plătită de o familie era stabilită în funcție de avuția sa — și ea nu mai reprezenta o sumă fixă, ci suma maximă ce putea fi prelevată. Pătrunderea parțială a economiei monetare în interiorul satului (vezi discuția anterioară despre rolul pe care îl jucau satele în comerțul cu Brașovul), diferențierea tot mai accentuată dintre bogați și săraci și povara tot mai mare a impozitelor au sfârșit prin a submina principiul responsabilității colective a satului în fața colectorilor de impozite. A fost menținută o anumită responsabilitate colectivă, dar într-o formă diferită. Atunci când o familie nu era capabilă să plătească, rudele și vecinii ei sau, în cele din urmă, oricine era considerat bun de plată de către autorități trebuiau să plătească în locul său; cei ce făceau aceasta primeau în schimb dreptul de a folosi o vreme pământul celor pentru care plătiseră. Iar dacă cei din urmă se dovedeau incapabili să facă față cerințelor pentru o perioadă mai lungă de timp, transferul pământului căpăta titlu permanent. Prin aceasta, satele devălmașe au fost distruse, căci cei care plăteau impozite mai grele au revendicat dreptul asupra unor loturi mai mari de pământ (alte cauze ale declinului obștilor sătești vor fi discutate mai târziu)[16].

O altă schimbare în domeniul impozitării a fost arendarea dreptului de impozitare. În secolul al XV-lea, principii se străduiseră să păstreze sub controlul lor administrația fiscală, acesta fiind probabil unul dintre motivele de neînțelegeri dintre principi și boieri; așa cum vom vedea, boierii au devenit, la

[16] D. Mioc, „Despre modul de impunere și de percepere a birului în Țara Românească până la 1632", în *S.M.I.M.*, II, pp. 102–112 și 114–116.

sfârșitul secolului al XV-lea și în decursul secolului al XVI-lea, o categorie socială tot mai independentă față de aparatul de stat. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, turcii au înclinat raportul de forțe dintre stat și boieri în favoarea celor din urmă, iar statul a fost nevoit să delege dreptul de a percepe impozite boierilor mari (la nivelul județului) și mici (la nivelul satului)[17].

În secolul al XVI-lea, țăranii au încetat să mai plătească întregul datoriilor către stat în produse; deși este probabil că o mare parte a acestora a continuat să fie plătită astfel, acum cuantumul impozitelor trebuia să fie stabilit în numerar[18]. Această schimbare a beneficiat de faptul că sătenii se implicaseră deja în comerțul mărunt, deținând anumite cantități de monedă. Ea a accentuat apoi tendința țăranilor de a evalua în bani valoarea produselor, a animalelor și, în final, a pământului, după cum nevoia lor de a procura sume tot mai mari de bani le-a stimulat tendința de a practica negoțul.

Luând în considerare variațiile prețurilor în decursul secolului al XVI-lea și mărimea impozitelor pe care trebuia să le plătească o familie țărănească, putem stabili echivalentul în produse al acestei sarcini fiscale și aprecia astfel cât de greu apăsa povara fiscului asupra țăranilor. Între 1521 și 1557, o familie trebuia să plătească în medie o sumă egală cu valoarea a 5 oi. Între 1592 și 1594, suma se ridicase la valoarea a 21 de oi. Dacă aceeași sumă este transpusă acum în valoarea altor produse, atunci constatăm că, în acest interval de timp, creșterea ei însemna o cantitate de grâu de două ori mai mare, un număr de vite de 4,5 ori mai mare, un număr

[17] *Ibid.*, pp. 82–96.

[18] Henri H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines* (Bucarest–Paris: Académie roumaine–C.N.R.S, 1969), p. 211. Vezi și D. Mioc, H. Chirca și Șt. Ștefănescu, „L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie, du XIVe au XVIIe siècles", în *Nouvelles études*, vol. II.

de cai de 5 ori mai mare și o suprafață de pământ de 18 ori mai mare[19].

Creşterea puterii nobililor

Transformările în domeniul comerțului, populației și fiscalității și extinderea dominației otomane au avut ca efect o profundă schimbare în structura socială. Nobilii și mânăstirile și-au extins influența, atât în defavoarea statului, cât și în cea a oamenilor de rând. Iar puterea pe care ei au căpătat-o asupra țărănimii în secolul al XVI-lea s-a menținut în cazul mânăstirilor până la 1864, iar în cazul nobilimii până la Primul Război Mondial. Deși, cu foarte puține excepții, nobilimea din secolul al XIX-lea nu era descendenta pe linie ereditară a celei din secolul al XVI-lea, ea era descendenta sa din punct de vedere

[19] D. Mioc, „Cuantumul birului", în *S.M.I.M.*, V, p. 165 și 172–173. Mioc a alcătuit un tabel care arată variația impozitelor plătite în medie de o familie, pe baza sumei totale plătite în medie de sate, pentru fiecare perioadă de timp.

Perioada	Impozite în aspri	Impozite în ducați	Valoarea în nr.de oi	Valoarea în nr. de bivoli	Valoarea în nr. de cai	Valoarea în ha. de teren
1521–1557	86	1,31	5,06	0,48	0,18	circa 1,5
1558–1566	212	3,32	–	2,12	0,11	circa 4,3
1567–1581	265	4,25	–	1,77	0,31	circa 5,7
1582–1584	301	5,01	–	–	0,37	circa 7,2
1585–1591	550	5,50	–	2,11	0,47	circa 9,6
1592–1594	946	7,37	21,02	2,36	1,05	circa 27,2
1595–1600	577	3,37	–	1,55	0,30	circa 11,0

În ultima perioadă, între 1595 și 1600, tributul către Imperiu a scăzut datorită victoriei temporare a lui Mihai Viteazul împotriva turcilor. Observăm că tabelul ne arată o scădere accentuată a valorii pământului de-a lungul secolului al XVI-lea, în special către sfârșitul său. Ea a fost provocată de depopularea care a lăsat o parte din teritoriu pustiu.

instituțional. Transformările provocate de marea criză din secolul al XVI-lea trebuie privite astfel ca fiind dintre cele mai importante din întreaga istorie a Valahiei, ele stând la originea problemelor sociale din secolul al XIX-lea și chiar din secolul al XX-lea.

Creșterea puterii nobililor poate fi atestată pe baza a cinci tipuri de documente, ce se întind de la sfârșitul secolului al XIV-lea până la începutul secolului al XVII-lea. Acestea sunt: (1) documente emise de principi prin care anume nobili, mânăstiri sau sate sunt scutite de impozite; (2) documente care menționează daruri ale boierilor și mânăstirilor către principi, constând în cai și alte bunuri sau în sume de bani, în schimbul cărora principii „dăruiesc" un număr de sate; (3) documente care descriu dezvoltarea unei administrații fiscale a mânăstirilor, însărcinată cu strângerea impozitelor de la țărani; (4) documente ale principilor prin care boierii sunt împuterniciți să dispună de sate după cum cred de cuviință; (5) acte încheiate între sate și boieri prin care cei din urmă sunt declarați ca „înfrățiți" cu sătenii, primind astfel dreptul să se folosească de pământul satului. Și alte feluri de documente reflectă aceleași transformări, de exemplu cele prin care anumiți țărani se vând unui boier, în schimbul scutirii de taxe; ne vom referi la ele atunci când vom discuta despre evoluția satelor devălmașe.

De la sfârșitul secolului al XIV-lea, dar mai ales din secolul al XV-lea, statul a început să emită acte prin care anumite sate care aparțineau nobililor sau mânăstirilor erau scutite de taxe. Aceasta ne indică faptul că, în secolul al XV-lea, multe sate au trecut de sub controlul statului sub cel al bisericii și al nobililor. Se mai întâmplase și anterior ca unele sate să fie „dăruite", dar în acele cazuri era vorba despre acordarea dreptului de a preleva impozite din sate; chiar și aceste drepturi erau acordate doar parțial, și în plus doar pentru o perioadă limitată. În secolul al XV-lea astfel de „daruri" capătă caracter irevocabil

(exemplele de același fel din secolul al XIV-lea se referă la mânăstiri, nu și la nobili). Practica a încetat după jumătatea secolului al XVI-lea, nu pentru că statul și-ar fi recăpătat controlul asupra satelor, ci dimpotrivă, pentru că el a pierdut cu totul controlul asupra lor în favoarea nobililor și a mânăstirilor[20].

Referințele documentare la „daruri" în cai ale boierilor și mânăstirilor către principi, în schimbul drepturilor asupra unor sate, încep să apară la jumătatea secolului al XV-lea și devin foarte numeroase între 1470 și 1540, pentru a dispărea apoi în jur de 1550. Unii istorici români au explicat aceste „daruri" ca reprezentând „îndatoriri feudale" ale nobililor către principe. Ele reprezentau însă altceva, și anume plata făcută de boieri și mânăstiri în schimbul satelor ce le erau încredințate. O dovadă este faptul că, deși caii erau forma de plată cea mai frecventă, ei erau înlocuiți uneori cu alte bunuri sau cu sume de bani, iar în unele cazuri plătitorul se scuza pentru a nu fi dăruit cai, oferind pentru compensație o plată suplimentară ce consta în alt fel de bunuri. O altă dovadă este faptul că anumiți principi pioși care considerau firesc ca mânăstirile să își extindă pământurile le scuteau pe acestea să mai plătească „darurile" în cai. Dacă „darul" în cai ar fi fost o practică feudală obișnuită, atunci nu ar fi existat nici un motiv ca mânăstirile să fie scutite. Cum caii erau animalele cele mai scumpe în Valahia, cei de rasă bună având astfel o valoare considerabilă prin raportare la prețul relativ mic al unui sat în secolul al XV-lea, este evident că „darurile" în cai erau nimic altceva decât o formă de plată[21].

Numai în a doua jumătate a secolului al XV-lea s-a ajuns ca statul să acorde mânăstirilor dreptul de a colecta ele însele

[20] Stahl, *Les anciennes communautés*, pp. 176–181, în special tabelele de la pp. 178 și 181.

[21] *Ibid.*, pp. 185–188; o discuție mult mai detaliată despre „daruri" în cai la Henri H. Stahl, *Controverse de istorie socială românească* (București, Editura Științifică, 1969), pp. 124-187.

taxe din satele care le fuseseră încredințate. Până atunci, impozitele erau colectate de stat, după care erau predate mânăstirilor. Acest fapt reflectă declinul puterii statului și ridicarea unor centre de putere locale[22], slujind ca o clarificare a afirmației lui D. Mioc după care, în secolul al XV-lea, a fost creat un sistem de arendare a impozitelor prin care boierii erau împuterniciți să colecteze dările din satele aflate în regiunea lor. Explicația lui Mioc este că nobilii primeau acest drept ca o „compensație" pentru că le fusese retrasă scutirea de taxe[23]. Dar explicația nu este corectă. Este drept că dezvoltarea sistemului de delegare a dreptului de a percepe impozite a coincis cu dispariția imunității fiscale a nobililor, dar înlocuirea imunităților cu dreptul acordat boierilor și mânăstirilor de a percepe chiar ei impozitele ne indică un transfer al puterii de la centru către potentații locali. După 1550, nu mai avea sens ca statul să acorde scutiri de taxe, căci el își pierduse capacitatea de a mai colecta aceste taxe. Astfel, vechiul sistem al imunităților a fost înlocuit cu noua practică a arendării impozitelor, nobilii devenind prin aceasta mai puternici decât înainte.

Așa cum am spus, „dăruirea" unor sate către boieri nu a avut la început un caracter permanent. Cu timpul, însă, drepturile asupra satelor devin ereditare. Satele reveneau totuși statului în cazul în care nobilul în chestiune nu avea urmași bărbătești. Această regulă s-a modificat după 1450, când apar acte ce stipulează că satele puteau fi transmise de către un nobil și fiicelor sale. Apoi au început să fie emise acte prin care nobilii se puteau „înfrăți" între ei, cu scopul de a-și putea transmite satele unul altuia. De obicei, un nobil îl declara pe altul ca „frate" în schimbul unei plăți. Transferul satelor între asemenea „frați" nu reprezenta de fapt decât o vânzare vag

---

[22] Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești* (București, Editura Academiei, 1958–1965), vol. III, pp. 77–97.

[23] Mioc, „Despre modul de impunere", în *S.M.I.M.*, III, p. 115.

disimulată. Cu timpul, au început vânzările de sate pe față, prin aceasta fiind compromisă pretenția statului de a fi considerat posesorul de drept al tuturor satelor, mai ales al celor care fuseseră „încredințate" unor nobili. Documentele care reglementează aceste vânzări sunt foarte numeroase în prima jumătate a secolului al XV-lea; ele devin rare după 1550, dispărând apoi aproape cu totul după 1600. Aceasta a marcat abandonarea completă a vechilor reguli după care nobilii nu aveau dreptul să înstrăineze satele ce le fuseseră „încredințate" de către principe[24].

O ultimă mărturie ce atestă extinderea puterii nobililor asupra satelor este constituită de practica „înfrățirii" dintre nobili și oameni de rând. Știm că, datorită caracterului devălmaș al satelor, numai membrii comunității respective aveau dreptul să se folosească de pământurile ei. Pe măsură ce au acaparat satele de la puterea de stat, nobilii aveau nevoie să găsească o motivație prin care să-și legitimeze amestecul în interiorul lor. Dacă vechii cneji ar fi fost transformați direct într-un fel de aristocrație „feudală", o asemenea legitimare nu ar mai fi fost necesară. Dar, până să ajungă să formeze clasa boierilor din epocă, categoria cnejilor trecuse mai întâi prin stadiul de clasă de funcționari ai statului, încetând astfel să mai facă parte din comunitățile sătești; de aceea, ei trebuiau să găsească acum o cale de a re-intra în aceste comunități.

Începând din secolul al XV-lea, dar mai ales din al XV-lea, nobilii au început să îi plătească pe unii săteni, cei din urmă adoptându-i în schimb ca „frați", și dându-le astfel dreptul să folosească pământul comunității. Devenind astfel cei mai pu-

[24] Stahl, *Les anciennes communautés*, pp. 182–185. „Înfrățirile" au continuat, devenind chiar mai numeroase, după 1550. Dar acum dispar documentele care le reglementează, datorită faptului că practica era general acceptată ca legitimă. Pentru „înfrățirea" între nobili care nu erau înrudiți între ei, vezi G. Cronț, *Instituții medievale românești* (București, Editura Academiei, 1969), pp. 64–70.

ternici membri ai comunității, datorită avuției și influenței lor politice, ei au avut firește tendința de a se înstăpâni peste întreaga comunitate. Acest proces nu numai că ne arată modalitatea prin care nobilii s-au infiltrat în viața comunităților sătești, dar constituie o dovadă suplimentară pentru însăși existența acestui tip de comunități[25].

Documentele atestă deci creșterea puterii nobililor; dar ele nu ne explică *de ce* a avut loc acest proces. Dinamica sa devine explicabilă dacă examinăm, în același timp, mai multe aspecte: (1) comerțul secolelor al XV-lea și al XV-lea; (2) creșterea tributului către otomani; (3) implicarea din ce în ce mai accentuată a turcilor în afacerile interne ale Valahiei.

Este posibil ca și statul valah al perioadei anterioare să fi cunoscut tendințe centrifuge. Dar, atâta timp cât statul și elita sa administrativă își extrăgeau veniturile în principal din vămuirea drumurilor comerciale care străbăteau Valahia, exista un factor care îi distrăgea pe nobili de la tendința de a-și întinde stăpânirea asupra satelor. De asemenea, comunitățile sătești însele reprezentau forțe puternice, atâta timp cât impozitele la care erau supuse rămâneau scăzute. Dar, o dată ce comerțul a decăzut, în același timp cu impunerea tributului de către otomani și cu desfășurarea lungului șir de războaie împotriva acestora, care au solicitat și ele resursele statului, impozitele au trebuit să crească. O posibilă soluție a problemei era aceea de a intensifica exporturile de bunuri produse în Valahia. Pentru aceasta trebuia ca țăranii să fie obligați să livreze un surplus mai mare de produse și, de asemenea, ca elita să îmbrățișeze un alt rol economic: în loc să mai acționeze ca un intermediar al comerțului de tranzit, ea trebuia să se implice în producția bunurilor de export, ceea ce însemna că trebuia să capete control asupra pământurilor.

---

[25] Stahl, *Les anciennes communautés*, pp. 184; Cronț, *Instituții*, pp. 70–73 și 226–233.

În măsura în care s-a înregistrat o creștere a exporturilor Valahiei în secolele al XV-lea și al XVI-lea, este corectă aprecierea lui Henri Stahl după care acest fapt s-a datorat dezvoltării „capitalismului" în Occident și răspândirii sale până în orașele germane din Transilvania[26]. Este parțial îndreptățită și afirmația că ascensiunea nobililor și decăderea satelor libere sunt legate de fenomenul general al „celui de-al doilea feudalism", care a avut loc în Europa la răsărit de Elba[27]. Dar această explicație nu este suficientă pentru cazul Valahiei, deoarece secolul al XV-lea nu a adus integrarea ei în orbita economiei occidentale. Într-adevăr, în decursul acestui secol meșteșugurile s-au dezvoltat întrucâtva în Valahia, ea devenind astfel chiar mai puțin dependentă decât înainte de importurile din Transilvania[28]. Schimbările ce au avut loc pot fi explicate însă prin impozitarea tot mai accentuată a țărănimii, datorată presiunilor otomane și prejudiciului cauzat tezaurului public de declinul comerțului de tranzit (ce a însemnat și un declin al statului însuși).

[26] Stahl, *Les anciennes communautés*, pp. 13–18.

[27] Doreen Warriner, „Some Controversial Issues in the History of Agrarian Europe", în *The Slavonic and East European Review*, XXXII, no. 78 (dec. 1953), pp. 176–177; Jerome Blum, „The Rise of Serfdom in Eastern Europe", în *The American Historical Review*, LXII, no. 4, (iulie 1957), pp. 819–830; Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, ed. II (New York, International Publishers, 1963), pp. 39–41. Teza lui Stahl (la fel ca și a lui Dobb) este în esență aceeași pe care a formulat-o pentru prima oară Engels. Dar, așa cum a arătat Doreen Warriner, deși ea este în parte corectă pentru cazul polonez, nu se verifică pentru Balcani. Și, după cum arată Blum, ea nu se verifică nici pentru Rusia, deși țăranii ruși au devenit șerbi în secolul al XVI-lea. După toate aparențele, istoricii români au fost atrași de această idee pentru că are un caracter ortodox marxist și, de asemenea, pentru că, în secolul al XIX-lea, condiția țăranilor români s-a înrăutățit, într-o perioadă de intensificare a schimburilor comerciale cu Occidentul. Dar nu este corect să facem analogii între secolele al XIX-lea și al XVI-lea, pe baza unor considerații de istorie generală europeană. Deși Stahl demonstrează în mod foarte clar că nobilii au luat în stăpânire satele din Valahia și Moldova la sfârșitul secolului al XV-lea și în secolul al XVI-lea, el nu reușește să integreze acest fapt în mod convingător în teoria sa generală bazată pe argumentele lui Engels.

[28] Lehr, „Comerțul Țării", în *S.M.I.M.*, IV, pp. 241–242 și 299–300.

Bascularea structurii sociale și politice a Valahiei în sfera de influență otomană a însemnat o detașare corespunzătoare de sfera economiei occidentale. Valahia devenea o colonie otomană, iar influența Imperiului Otoman — nu cea a Occidentului — era cea care impunea transformări asemănătoare celor ce aveau loc în aceeași perioadă în partea de nord a Europei răsăritene. Această afirmație nu este deloc contradictorie, așa cum ar putea părea; căci faptul că Imperiul Otoman avea să decadă în secolele următoare nu înseamnă că el nu era capabil, în perioada în care avea mai mult dinamism, să imprime provinciilor sale niște transformări la fel de profunde ca și cele pe care piața occidentală le-a produs în teritoriile de la nord de Valahia.

În aparență, statul valah a încercat mai întâi să facă față provocărilor prin extinderea autorității sale asupra satelor. Istoriografia oficială românească numește a doua jumătate a secolului al XV-lea „perioada luptei pentru centralizarea statului"[29]. Poate că, în absența factorului otoman, această încercare de centralizare ar fi reușit. Dar, cum turcii au sprijinit tendința boierilor de a deveni mai puțin dependenți de principe, încercarea a eșuat, iar Valahia s-a transformat dintr-un stat comercial într-unul seniorial.

În secolul al XV-lea, la puțină vreme după domnia lui Mircea cel Bătrân (care a murit în 1418), apar documente ce menționează o adunare a nobililor cu atribuția de a alege principele. Ea continuă să fie menționată în secolele al XV-lea și al XV-lea, dar nu a căpătat niciodată o formă instituțională coerentă, asemeni adunărilor de același fel din Europa occidentală. Totuși, ea nu a dispărut cu totul decât în secolul al al XVIII-lea[30]. Existau astfel precondițiile instituționale pentru ca turcii să poată

[29] Oțetea, *Istoria României*, vol. II, capitolele 6 și 7.

[30] P. P. Panaitescu, „Le grande assemblée du pays, institution du régime féodal en Moldavie et en Valachie", în *Nouvelles études*, vol. III, pp. 117–139.

exploata rivalitatea dintre principe și boieri și să impună pe tron persoane favorabile atât lor, cât și intereselor boierești.

Exemplul cel mai notabil de trădare a boierilor, în slujba intereselor otomane, este răsturnarea de pe tron a lui Vlad Țepeș în 1462, chiar după ce reușise să respingă o invazie otomană (vezi mai sus). Vlad declanșase o luptă crâncenă atât împotriva nobililor, cât și împotriva turcilor, iar eșecul său în lupta cu nobilii a însemnat și înfrângerea în confruntarea cu turcii. Conflictul avea să devină și mai acut în secolul al XVI-lea. După cum spune un istoric român recent:

> Trădarea era o boală incurabilă a boierilor, mai ales în secolul al XVI-lea, așa cum au subliniat martorii străini. În august 1534, boierii valahi i-au solicitat un alt principe emisarului trimis de sultanul Soliman Magnificul [...]; dar principele (Vlad Vintilă) a reușit să îi aresteze și să îi întemnițeze în castelul de la Poienari, după ce le-a mutilat nasul și buzele. Boierii nu au renunțat însă la *vendetta* și, în anul următor, l-au ucis în timpul unei vânători de cerbi. Cronica Valahiei este plină de mențiuni ale conflictului permanent dintre conducătorul țării și boierii ce luptau ca să-și lărgească privilegiile și imunitățile. Expresia „domnul i-a spintecat pe boieri" este foarte frecventă în cronică. Este menționat, de asemenea, episodul asasinării principelui Radu de la Afumați, erou al luptelor cu turcii, împreună cu fiul său Vlad, de către boieri, care ridicaseră în secret o armată în 1529, la Râmnicu-Vâlcea. Boierii s-au dezis de principe în condiții tragice pentru țară, la 1538, 1574 și 1594. Principele Ioan a fost acuzat de cronicarul Azarie că ar fi fost un „leu" avid să bea sângele boierilor trădători[31].

---

[31] D. Ciurea, „Quelques considérations sur la noblesse féodale chez les Roumains", în *Nouvelles études*, vol. IV, pp. 87–88.

Toate acestea completează lista cauzelor care au dus la ascensiunea nobililor și la declinul statului „comunitar-comercial". Statul a pierdut o parte a resurselor ca urmare a transformărilor din sfera comerțului. El nu a mai avut capacitatea de a recompensa nobilimea pentru slujbele sale, iar aceasta a început atunci să acapareze satele, extrăgând de la ele impozite în propriul beneficiu, și probabil să se implice de asemenea în activități comerciale de mică anvergură, exportând produse ale acelorași sate. Tributul perceput de otomani, ca și interferențele lor în chestiunile interne au contribuit și ele la slăbirea statului și, cum populația scădea, satele erau supuse unei poveri fiscale din ce în ce mai mari, astfel că nu au mai fost capabile să își apere libertatea. A fost o combinație de factori care au servit interesele nobililor. Așa se face că, pe la 1550, ei deveniseră o clasă dominantă seniorială, în rivalitate continuă cu statul și cu baze de putere locale în satele pe care le stăpâneau.

Şerbia

Ultima fază în acest proces a avut loc abia între 1593 și 1601, sub domnia lui Mihai Viteazul. Mihai a fost ultimul voievod care a încercat să refacă statul valah, dar fundamentele economice ale încercării sale au fost destul de originale. Atunci când era un tânăr boier, el a acumulat ceva avere din comerț, iar soția i-a adus ca zestre patru sate. Între 1585 și 1592, el a cumpărat 40 de sate pentru prețul de 1 515 700 aspri, devenind cel mai mare posesor de pământuri din Valahia. El deținea 36 din cele 40 de sate în întregime, iar pe celelalte doar parțial. Din cele 36 pe care le cumpărase în întregime, 27 fuseseră până atunci sate libere. Probabil că averea a fost considerentul principal pentru alegerea sa ca voievod. În calitate de principe, el s-a folosit de vistieria statului pentru a-și extinde în continuare posesiunile, cumpărând în

timpul domniei 129 de sate cu totul și alte 20 parțial. Din cele cumpărate în întregime, 103 fuseseră libere (fiind deci cumpărate de la săteni înșiși), la fel cum fuseseră și 10 din cele 20 cumpărate doar parțial.[32] Dacă admitem că la vremea aceea existau în Valahia cel mult 20 000 până la 25 000 de familii și că un sat număra cam 20 de familii, rezultă că nu puteau exista mai mult de 1 000 de sate în 1600. Mihai deținea 20% dintre ele[33].

Beneficiind de o asemenea bază de putere, Mihai a ridicat o armată suficient de mare ca să îi înfrângă pe turci și să cucerească Moldova (și pentru o perioadă scurtă chiar Transilvania), unind astfel cele trei principate românești pentru prima și ultima oară până la 1918. Încercarea era mult prea ambițioasă și i-a ridicat împotriva sa pe nobilii transilvăneni și moldoveni, pe turci și pe polonezi. În 1600, construcția politică a lui Mihai a fost distrusă, iar el a fost ucis[34].

Scurta domnie a lui Mihai a fost însoțită de două schimbări importante. Statul valah a încercat să se reconstituie în jurul domeniilor personale ale principelui său, iar în timpul domniei Mihai a emis o lege prin care locuitorii satelor cumpărate erau legați de domeniu, încheind prin aceasta procesul care îi transforma pe o parte a țăranilor — probabil majoritatea — în șerbi[35].

---

[32] I. Donat, „Satele lui Mihai Viteazul", în *S.M.I.M.*, IV, pp. 446–477 și 505–506.

[33] Mă bazez pe estimările lui Șt. Ștefănescu, „La situation démographique", în *Nouvelles études*, vol. IV, pp. 57–60.

[34] Oțetea, *Istoria României*, vol. II, pp. 95–116 (capitol de E. Stănescu); Nicolae Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul* (București, Editura Militară, 1968).

[35] Stahl, *Les anciennes communautés*, pp. 188–189; Constantin Giurescu, „Legătura lui Mihai Viteazul", în *Studii de istorie socială* (București, Editura Universul, 1943), pp. 51–69. Stahl vede această hotărâre de a-i lega pe țărani de moșie ca o culminare a unui set de transformări ce au avut loc în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Giurescu o vede ca pe începutul sfârșitului șerbiei și crede că a avut o importanță mult mai mică decât cea care i se acordă de obicei. Datorită dovezilor prezentate pe parcursul întregii cărți, cred că Giurescu se înșeală.

Pentru a înțelege antecedentele și semnificația acestui act trebuie să studiem mai în amănunt condiția țăranilor în secolul al XVI-lea.

Adoptarea parțială a economiei monetare, creșterea taxelor și tentativa nobililor de a pune control peste ele, toate acestea s-au combinat, provocând o situație de mare criză pentru comunitățile țărănești ale Valahiei. Atunci când anumiți săteni care ajunseseră mai bogați au fost obligați să ia pe seama lor o proporție mai mare din impozitele datorate către stat, ei au ridicat pretenții la o suprafață mai mare a pământului comunei. În același timp, exista pericolul ca un nobil să-și facă loc în comunitate plătindu-l pe un țăran mai sărac sau preluându-i sarcinile fiscale. Atâta timp cât își păstra caracterul devălmaș, satul risca să fie luat sub control de un nobil a cărui avere și influență politică îi dădeau posibilitatea de a domina comunitatea până atunci egalitară.

Prin urmare, multe sate au început să își împartă pământul în loturi familiale. Această diviziune se putea face după principii egalitare, toate familiile primind loturi egale, sau putea accentua inegalitatea, țăranii bogați primind loturi mai mari. Ea putea cuprinde întregul teritoriu al satului sau se putea face în etape, unele terenuri fiind divizate, în timp ce altele — mai ales pădurile și pășunile situate la mai mare distanță de zona locuită — rămâneau în proprietate comună[36]. O dată ce această practică s-a generalizat, în secolul al XVI-lea, a devenit posibil pentru nobili să acapareze părți ale satelor prin cumpărarea unor astfel de loturi familiale sau prin preluarea pământului ce aparținea familiilor ce nu puteau face față sarcinilor fiscale. Astfel, un sat putea fi deținut în întregime de un boier, sau putea fi împărțit între mai mulți boieri, sau putea fi parțial liber și parțial sub stăpânire boierească. De fapt,

[36] Stahl, *Les anciennes communautés*, pp. 77–95.

deoarece pentru a cumpăra un sat era necesar doar să dispui de bani și nu să fii posesorul vreunui titlu, chiar țărani liberi puteau cumpăra părți ale altor sate decât cele de care aparțineau[37]. Acest fapt s-a numărat cu siguranță printre cele care au contribuit cel mai mult la a crește fluiditatea societății în Valahia secolului al XVI-lea; un om de rând care acumulase avere putea intra în rândurile nobilimii, în timp ce un boier care își pierduse pământurile și care nu putea ocupa o poziție în administrația statului putea deveni un simplu țăran[38].

Pe de altă parte, un sat putea fi acaparat de nobili înainte de a fi divizat în loturi familiale. Sau — lucru care se întâmpla mai ales în acele părți ale țării ce erau frecvent devastate de războaie — putea fi părăsit de locuitorii săi și apoi preluat de un nobil care încerca să îl repopuleze. Astfel de sate erau nedivizate, pentru că aparțineau în întregime nobililor. Stăpânul îi putea înlocui după plac pe membrii adunării sătești și câștiga astfel un control mai mare asupra comunității decât era posibil în satele al căror teritoriu fusese divizat între familiile componente. De aceea, multe sate ce aparțineau nobililor arătau în continuare ca vechile sate devălmașe, fiind lipsite de loturi țărănești individuale și păstrându-și vechile tradiții referitoare la folosirea în comun a pământului.

Pentru că nobilii nu erau interesați prea mult în exploatarea pământului, ci mai degrabă în acapararea comunităților țărănești de la care să perceapă taxe, formele devălmașe puteau supraviețui mult timp după ce un sat își pierduse libertatea. Astfel de sate erau încă foarte numeroase în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, iar dacă teritoriul lor este survolat astăzi cu avionul, ele au un aspect caracteristic satelor din zona Vrancea — nu loturi individuale tăiate în mod rațional și după

---

37 *Ibid.*, pp. 200–202 și 213–222.

38 Ciurea, „Quelques considérations", în *Nouvelles études*, vol. IV, pp. 84–87.

un criteriu comun, ci loturi de forme și mărimi neregulate, care se întrepătrund în mod foarte dezordonat[39].

Puteau exista deci patru feluri de sate: cele libere și ne-divizate în loturi individuale, cele ne-libere și ne-divizate, cele libere și divizate și cele ne-libere și divizate. Acest amestec face ca istoria pe care o prezentăm să fie foarte greu de interpretat din perspectiva unui observator din secolul al XX-lea[40]. Lucrurile au fost complicate și mai mult prin faptul că, la sfârșitul secolului al XVI-lea și mai ales în secolul al XVII-lea, unele sate și-au recăpătat libertatea, plătind pentru aceasta, și imediat și-au divizat terenul în loturi familiale. Același proces se putea repeta de câteva ori, satele fiind cumpărate de nobili, cumpărându-și apoi libertatea, pentru a fi din nou cumpărate de nobili, și așa mai departe[41].

De-a lungul celei mai mari părți a secolului al XVI-lea, țăranii din satele ce aparțineau nobililor sau mânăstirilor erau liberi să plece de acolo, cu condiția să-și fi achitat toate taxele la zi[42]. Însă, în timpul marii crize agrare de la sfârșitul secolului, depopularea satelor a devenit o problemă serioasă pentru posesorii lor, căci evident satele pustii nu puteau aduce venituri din taxe. Acest fapt explică gestul lui Mihai de a-i lega de pământ pe țăranii din satele deținute de nobili și mânăstiri[43].

---

[39] Stahl, *Les anciennes communautés*, pp. 153–156. Vezi și Daniel Chirot, „The Romanian Communal Village: An Alternative to the Zadruga", în Robert F. Byrnes, ed., *The Zadruga: The Extended Family of the Balkans. Essays by Philip E. Mosely and Essys in His Honor* (South Bend, Ind., Notre Dame University Press, 1975), pp. 139–159.

[40] Henri H. Stahl, „Paysages et peuplement rural en Roumanie", în *Nouvelles études*, vol. III, pp. 72–73.

[41] Acesta era, de exemplu, cazul satului Runcu din Gorj. Informație personală a lui Henri H. Stahl către autor, în 1970 și din nou în 1975.

[42] Chiar și cei care susțin că au existat forme de organizare „feudală" încă de la începuturile principatului acceptă acest fapt. Vezi P. P. Panaitescu, „Dreptul de strămutare a țăranilor în Țările Române (până la mijlocul secolului al XVII-lea), în *S.M.I.M.*, I, pp. 74–76 și 121–122.

[43] Stahl, *Les anciennes communautés*, p. 205.

El explică, de asemenea, importantele schimbări terminologice care apar în aceeași perioadă. Până atunci, existau cuvinte diferite pentru a desemna oamenii de rând și nobilii (în documentele redactate în slavonă termenii erau *vlah* și, respectiv, *boier*, dar în română omul de rând erau numit simplu *român*, sau *rumân)*. La sfârșitul secolului al XVI-lea, termenul *rumân* a ajuns să desemneze un șerb legat de moșia stăpânului său[44]. Așa cum am explicat mai înainte, tot în acest moment se ajunge ca termenul *cnez* să însemne „om liber". Noua terminologie avea să rămână în uz până la începutul secolului al XVIII-lea, când noi schimbări în relațiile dintre nobili și șerbii lor au dus la transformarea ei.

Ar fi greșit să credem că toți sătenii au devenit șerbi în această epocă; de fapt, documentele de după 1600 ne arată că unele sate și-au păstrat libertatea până în secolul al XIX-lea. Chiar și la recensământul din 1912 se mai putea reconstitui o hartă a satelor libere, întrebându-i pe țărani dacă proveneau din șerbi sau din oameni liberi[45]. Chiar și după câțiva ani de la încheierea celui de Al Doilea Război Mondial, distincția dintre șerbi și țărani liberi era foarte vie în mințile oamenilor, astfel încât țăranii unui sat colectivizat se puteau referi cu superioritate la cei dintr-un alt sat colectivizat ca la niște „șerbi".

---

[44] Șt. Ștefănescu, „Considerațiuni asupra termenilor «Vlah» și «Rumân» pe baza documentelor interne ale Țării Românești din veacurile XIV–XVIJ", în *S.M.I.M.*, IV, pp. 66-70, 75. De fapt, lucrurile erau mai complicate. Încă de la sfârșitul secolului al XV-lea apare termenul *vecin*, care se referă la țăranii ne-liberi. Așa cum putem presupune, trecerea de la libertate la șerbie a fost un proces treptat, ea nu s-a îndeplinit printr-un unic act juridic. Era în mod clar spre interesul nobililor ca țăranii să fie legați de pământ, și nobilii au încercat să obțină aceasta de când au început să acapareze satele. Dar, așa cum arată schimbarea terminologică din secolul al XVI-lea, de la „vecin" la „rumîn" (sau rumân), actul lui Mihai reprezintă legitimarea deplină a acestei tendințe și, totodată, culminarea ei. Proporția populației cu statut de șerb devine atât de mare, încât se justifică folosirea cuvântului „român" pentru a-i desemna pe țăranii șerbi.

[45] Stahl, *Les anciennes communautés*, harta de la paginile 24 și 25.

Distribuția satelor din cele două categorii în secolul al XIX-lea ne poate indica lucruri semnificative despre felul în care a avut loc procesul de acaparare a satelor de către boieri în secolele anterioare. Satele libere se aflau mai ales la deal și la munte, în timp ce la câmpie majoritatea lor aparțineau nobililor[46]. O hartă reprezentând cumpărările de sate de către Mihai Viteazul ne arată că această observație este corectă și pentru secolul al XVI-lea. Doar 11 dintre cele 193 de sate pe care le-a cumpărat Mihai (iar cumpărările sale reprezintă majoritatea celor care au avut loc în epoca respectivă) se aflau în zona de deal și de munte[47], în

---

[46] *Ibid.*, pp. 24–25.

[47] Deși cei mai mulți istorici români consideră că majoritatea țăranilor au devenit șerbi în jur de 1600, eu nu cred că s-a întâmplat așa. Constatarea că satele libere se aflau într-o zonă în care locuia probabil majoritatea populației Valahiei ne indică faptul că, deși probabil majoritatea oamenilor de la câmpie deveniseră șerbi, ei nu constituiau, după toate probabilitățile, majoritatea populației totale a Valahiei. Un alt indiciu în acest sens este oferit de statisticile achizițiilor de sate ale lui Mihai. Dintre cele 40 de achiziții de acest fel făcute între 1585 și 1592, 36, adică 90%, i-au aparținut lui Mihai. În timpul domniei sale, Mihai a cumpărat de două ori mai multe sate decât toți predecesorii săi din secolul al XVI-lea împreună (vezi Donat, „Satele lui Mihai Viteazul", în *S.M.I.M.*, IV, pp. 70–74). Se pare că îi putem atribui lui Mihai două treimi dintre achizițiile ce au avut loc între 1512 și 1627 (vezi Stahl, *Les anciennes communautés*, harta de la p. 220, prin comparație cu hărțile lui Donat). Dar cele 200 de sate ale lui Mihai nu puteau reprezenta mai mult de 20% din totalul satelor valahe, de unde rezultă că proporția satelor compuse din șerbi se putea cifra la doar 30% începutul secolului al XVII-lea. Este aproape sigur că ea era totuși mai mare, căci putem presupune că actele care certificau cumpărările făcute de principe erau mult mai atent conservate decât cele care se refereau la operațiunile de același fel ale altor persoane. De asemenea, sunt semnificative datele referitoare la achizițiile parțiale de sate. Între 1582 și 1592, au avut loc 40 de cumpărări de sate în totalitate și 551 de cumpărări parțiale. Inovația lui Mihai a fost să se concentreze asupra celor din primul tip, doar 10% din achizițiile sale fiind din cel de-al doilea tip. Dar dintre achizițiile făcute de ceilalți nobili, 4 erau din primul fel și 227 din celălalt. Iar cele 316 achiziții făcute de oameni a căror condiție nu este specificată în documente (este probabil că erau oameni de rând) sunt toate achiziții parțiale. La fel, cele 4 cumpărări de sate făcute de mânăstiri în această perioadă au fost parțiale. Astfel, deși mai puțin de două treimi din sate erau compuse în întregime din șerbi la începutul secolului al XVII-lea, este probabil că numărul șerbilor din satele cumpărate doar parțial

ciuda faptului că această zonă era mult mai dens populată decât cea de câmpie[48]. Motivul era acela că era mai ușor să pui stăpânire pe sate parțial depopulate decât pe cele puternice și mai puțin devastate de războaie aflate în zona de munte.

Faptul că mai ales satele de câmpie, și de multe ori cele ce fuseseră abandonate parțial sau în întregime de locuitori, au căzut în mâinile nobililor la sfârșitul secolului al XVI-lea a avut două consecințe importante. Prima dintre ele a fost aceea că șerbia a început să decadă ca instituție practic imediat ce a fost reglementată prin lege. Pentru a-i atrage pe țărani pe teritoriile pustii, nobilii trebuiau să le ofere condiții favorabile — adică să ușureze dările. Pentru că unii nobili ofereau condiții mai bune decât alții și pentru că ei toți aveau interesul să atragă o forță de muncă pe domeniile lor, deplasările țăranilor de pe o moșie pe alta au continuat, în ciuda faptului că erau ilegale[49]. Având în vedere și faptul că fuga țăranilor, atunci când condițiile deveneau prea vitrege, nu putea fi oprită, nobilii nu îi puteau exploata pe țărani atât de mult cât și-ar fi dorit-o, iar mulți dintre ei au preferat chiar să vândă satele înapoi locuitorilor lor, ca să nu se mai confrunte cu problema de a obține niște venituri de pe urma lor[50]. În secolul al XVII-lea, această practică a devenit obișnuită. De exemplu, multe dintre satele lui Mihai au fost vândute de descendenții săi, iar 85% din aceste vânzări au fost făcute către săteni și nu către nobili sau mânăstiri[51]. Aceasta nu înseamnă că nu au mai avut loc noi acaparări de sate, ci doar că acest proces nu era ireversibil[52].

---

era suficient de mare pentru ca totalul populației cu statut servil să depășească 50%. Totuși, nu este un lucru sigur. În orice caz, este probabil că, pe la 1600, în jur de jumătate din țărani erau șerbi, și este foarte puțin probabil ca această proporție să fi depășit cu mult 50%.

[48] Observație valabilă pentru cea mai mare parte a istoriei Valahiei.

[49] Stahl, *Les anciennes communautés*, pp. 233–235.

[50] *Ibid.*, pp 222–238; Giurescu, *Studii de istorie socială*, pp. 68–69.

[51] Donat, „Satele lui Mihai Viteazul", în *S.M.I.M.*, IV, p. 478.

[52] Între 1601 și 1627, au fost cumpărate 64 de sate, dar alte 84 dintre ele au fost vândute înapoi locuitorilor lor. Vezi Stahl, *Les anciennes communautés*, p. 220.

A doua consecință a acestor practici a fost mai nefericită pentru săteni. La început, atunci când era cumpărat sau acaparat în alt fel de către un nobil, acesta căpăta doar dreptul de a colecta dările, dar nu și pe cel de a-i goni pe țărani de pe pământul asupra căruia ei aveau drepturi inalienabile. Același lucru era valabil și pentru cumpărările parțiale de sate; se subînțelegea că familia al cărei lot fusese cumpărat avea dreptul să îl folosească în continuare[53]. Pământul singur nu avea mare valoare, iar la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de al XVII-lea se făcea o distincție între satele cumpărate cu tot cu șerbi și satele cumpărate fără ei. Nobilii au început apoi să cumpere șerbi pentru a-și popula satele; deși această practică era împotriva obiceiurilor, nobilii erau destul de puternici pentru a și-o putea permite. Acest fapt creștea tentația țăranilor de a fugi de pe moșii, căci un țăran cu drepturi inalienabile asupra unui lot de pământ era mai puțin predispus să fugă decât unul care nu mai avea asemenea drepturi și fusese redus practic la condiția de sclav[54]. Dar, în circumstanțe diferite, lucrurile puteau lua un curs total opus. O dată ce drepturile inalienabile ale șerbilor de folosire a loturilor lor de pământ au căzut în desuetudine, un nobil putea să îi vândă unui țăran libertatea, reținându-i însă pământul. Aceasta se întâmpla mai ales în cazul țăranilor turbulenți. Au existat chiar cazuri în care nobilul a gonit întreaga populație a unui sat, pentru a o înlocui cu un grup de oameni mai convenabili pentru el[55].

Așa se face că la începutul secolului al XVII-lea își făcuseră apariția câteva noi categorii sociale a căror existență ar fi fost imposibilă în societatea tradițională: țărani liberi care nu posedau pământ, țărani care erau vânduți ca niște sclavi țigani, nobili care nu dețineau nici o funcție de stat, dar a căror poziție

---

[53] *Ibid.*, pp. 201–202.
[54] *Ibid.*, pp. 203–205.
[55] *Ibid.*, pp. 228–229.

înaltă în societate era asigurată de numărul de sate pe care le deţineau, ţărani cu statut de şerbi care aparţineau unor sate ce erau încă bazate pe proprietatea comună asupra pământului, ţărani liberi care deţineau propriul lot de pământ şi, în fine, chiar şerbi care cumpăraseră alţi şerbi. În acelaşi timp, mai existau în continuare sate libere şi devălmaşe, precum şi o parte importantă a nobilimii care deţinea funcţii de stat.

Această listă de categorii sociale ne arată că introducerea „şerbiei" nu distrusese cu totul vechea ordine socială, deşi îi adusese modificări importante. Unele rămăşiţe ale comunităţilor săteşti tradiţionale mai supravieţuiau. Iar noul sistem nu era foarte stabil. În ciuda numeroaselor schimbări politice şi sociale, ţăranii Valahiei practicau în continuare o agricultură predominant pastorală. Acest fapt împiedica dezvoltarea unei ordini feudale, de tipul celei care existase mai devreme în Occident, căci aceasta ar fi presupus un alt fel de agricultură. El împiedica de asemenea înrăutăţirea condiţiei de şerb şi transformarea sa într-un sistem social inflexibil de felul celui care se dezvolta în secolul al XVII-lea în Rusia, ţară cu care România a fost atât de des comparată[56].

[56] Pentru transformarea ţăranilor ruşi în şerbi în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea vezi Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century* (New York, Atheneum, 1964), pp. 247–269. Anumiţi istorici români, şi în special P. P. Panaitescu, au dedus multe concluzii referitoare la istoria socială a României în Evul Mediu pe baza comparaţiei cu Rusia. Paralela este tentantă, căci au existat în aparenţă multe aspecte similare: obştile săteşti, cucerirea mongolă, statele timpurii ce se bazau pe comerţul prin Marea Neagră şi Marea Baltică, feudalizarea târzie şi, în secolul al XIX-lea, apariţia unei probleme agrare care a sfârşit prin a distruge regimul monarhic. Dar analogiile facile ne pot induce în eroare. În primul rând, deşi satele devălmaşe au existat într-adevăr în vechea Rusie, ele au fost distruse în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, iar *mir*-ul din secolul al XIX-lea a reprezentat o instituţie de tip nou, pentru care nu există analogii româneşti (*Ibid.*, pp. 504–534). Satele devălmaşe ce mai supravieţuiau în Valahia şi Moldova în secolele al XIX-lea şi al XX-lea nu erau instituţii nou create. În al doilea rând, nu există indicii că teritoriul Rusiei propriu-zise ar fi fost vreodată dominat de forme de agricultură preponderent pastorală, deşi acest lucru este valabil pentru teritoriile cucerite mai târziu. În al treilea rând, în Rusia

Prăbușirea sistemelor politico-economice de tip „comunitar-comercial"

Sistemele politico-economice de tip „comunitar-comercial" sunt deopotrivă foarte rezistente și foarte vulnerabile. Ele supraviețuiesc atâta timp cât drumurile comerciale își îndeplinesc funcția. O cucerire din partea unei puteri care nu adoptă o politică diferită față de comunitățile rurale nu aduce schimbări importante; de fapt, în aceeași regiune se pot succeda mai multe entități politice — așa cum s-a întâmplat în Valahia de-a lungul celei mai mari părți a Evului Mediu — , fără ca prin aceasta sistemul politico-economic să sufere modificări. Dar, dacă rutele comerciale sunt întrerupte sau dacă un nou tip de surplus economic este prelevat de la populația rurală, sistemul se prăbușește. Urmează, în mod inevitabil, o confruntare care opune statul, fosta sa elită administrativă și populația rurală. Lipsit de vechile sale surse de venituri, statul se află în căutarea unora noi. El se luptă cu nobilii pentru a-și păstra controlul asupra surplusului economic. În același timp, populația rurală se va împotrivi atât statului, cât și nobililor care încearcă să obțină de la ea noi forme de surplus economic. În funcție de rezultatul acestei confruntări în trei, se conturează un nou tip de sistem politico-economic.

Este posibil ca lupta să fie câștigată de populația rurală. Aceasta s-a întâmplat în Imperiul Songhay după distrugerea rutelor comerciale sahariene și după ce valoarea aurului din

kieveană au existat mari domenii nobiliare și mânăstirești cu mult timp înainte ca domenii de acest tip să își facă apariția în România (*Ibid.*, pp. 33–43). În al patrulea rând, asolamentul trienal și-a făcut apariția în Rusia cel mai târziu la sfârșitul secolului al XV-lea (*Ibid.*, p. 23). Dar, deși răspândit în cele mai multe regiuni ale Europei feudale (inclusiv în Transilvania), asolamentul trienal nu a fost niciodată introdus în Valahia și Moldova. Mai pot fi observate și alte deosebiri, dar cele de mai sus sunt suficiente pentru a concluziona că societatea rurală a Valahiei în secolele al XVI-lea și al XVII-lea era foarte diferită de cea a Rusiei și deci că multe paralele istorice sunt mai degrabă aparente decât reale.

Sudan a scăzut pe piețele mediteraneene datorită importării unor mari cantități de metal prețios din America. Cuceritorii marocani nu au reușit să își impună stăpânirea asupra populației locale. Aceasta a însemnat sfârșitul statului și întoarcerea la o economie de subzistență, după dispariția centrelor comerciale și politice. După sfârșitul secolului al XVI-lea, structurile imperiale au fost distruse în Songhay, iar o dată cu ele și formele de cultură înaltă și de viață urbană[57].

Este, de asemenea, posibil ca lupta să fie câștigată de către stat. El își poate construi o nouă bază de putere, începând să extragă noi forme de surplus economic de la populația rurală. Controlul strict al satelor de către stat poate fi însoțit de un control strict al nobilimii. Aceasta s-a întâmplat în Rusia în timpul lungului șir de războaie împotriva mongolilor. Țărănimea a fost în cele din urmă supusă, și tot astfel și nobilii. Surplusul extras de la nobilime a fost folosit pentru a extinde puterea militară a statului, iar aceasta a constituit baza expansiunii teritoriale rusești care a urmat. În același timp, loviturile date nobilimii de către Ivan cel Groaznic au împiedicat orice dezvoltare în sensul unui feudalism economic și politic care ar fi avut ca efect acapararea surplusului agricol de către nobili[58].

Un alt exemplu de acest fel este oferit de formarea imperiilor aztec și incas, în perioada anterioară cuceririi spaniole. Cu siguranță, au existat în regiune unele forme de obști sătești, dar este sigur că cele două imperii au pus capăt libertăților locale și au început să extragă un surplus considerabil mai mare de la populație. Primejdia principală era reprezentată, în ambele cazuri, de o posibilă revoltă a nobililor, pe de o parte, și a unor întregi regiuni rurale, pe de

---

[57] Daniel Chirot, „Urban and Rural Economies in the Western Sudan: Birni N'Konni and Its Hinterland", în *Cahiers d'études africaines*, 4 (1968), pp. 547–565; E. W. Bovill, *Caravans of the Old Sahara* (Londra, Oxford University Press, 1933).

[58] Blum, *Lord and Peasant*, pp. 135–151.

altă parte[59]. Oricare dintre ei și-ar fi putut impune supremația în stat în urma unei revolte încununate de succes.

Cel de-al treilea rezultat posibil este victoria nobilimii. Populația rurală este supusă de posesorii domeniilor și este forțată să producă un surplus în folosul aristocrației. Statul este considerabil slăbit și poate chiar dispărea (așa cum s-a întâmplat în Europa feudală). Același lucru s-a petrecut, în linii mari, în Valahia, dar cu o deosebire esențială. Procesul s-a desfășurat în paralel cu cucerirea otomană și, în bună măsură, ca o consecință a acesteia. Nevoia otomanilor de a percepe un tribut este cea care a făcut ca statul să nu dispară cu totul și a împiedicat formarea unui sistem politico-economic de tip feudal. Imperiul a menținut autoritatea centrală și i-a obligat pe nobili să exporte o bună parte a surplusului obținut de la țărani. Astfel, deși Valahia a căpătat în aparență trăsăturile unei societăți feudale, ea a devenit de fapt ceva foarte diferit.

Funcționarea societății valahe în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea poate fi înțeleasă cel mai bine prin raportare la modelul — întrucâtva modificat — al societăților coloniale. Valahia a devenit în multe privințe foarte asemănătoare cu coloniile statelor europene din secolele XV—XX. Societatea valahă de după 1600 era caracterizată printr-o nobilime puternică, o țărănime slabă economic și supusă, precum și o structură de stat fragilă. Întreaga societatea era organizată în funcție de interesele unei puteri imperiale străine, care menținea structurile de stat interne, dar preleva cea mai mare parte a surplusului economic. Dacă turcii nu ar fi fost nimic altceva decât

59 Sergio de Santis, „Les communautés de village chez les Incas, les Aztèques et les Mayas: contribution à l'étude du mode de production asiatique", în *La Pensée,* 122 (1965), pp. 79.95 ; John H. Rowe, „Aspects of Inca Socio-Political Organization and Religion at the Spanish Conquest", în *The Indian Background of Latin American History*, ed. de Robert Wauchope (New York, Knopf, 1970), pp. 147–177.

încă o aristocrație războinică ce cucerește o societate de tip „comunitar-comercial” și dacă vechile drumuri comerciale ar fi supraviețuit, atunci nu ar fi avut loc schimbări sociale semnificative în Valahia. Dar Imperiul Otoman nu era o nouă întruchipare a statelor cuman sau mongol, astfel că efectele stăpânirii sale aveau să fie mult mai profunde.

5

SISTEMUL POLITICO-ECONOMIC DE TIP PROTO-COLONIAL (1600–1821)

Schimbările care au început în secolul al XVI-lea și s-au conturat mai precis în următorul au însemnat trecerea de la un mod de producție la altul. Este evident că nici o schimbare tehnologică nu a avut loc în acest răstimp. Într-adevăr, așa cum vom arăta, populația agro-pastorală a Valahiei a continuat să folosească aceleași tehnici agricole cunoscute din epoca prestatală. Ceea ce s-a schimbat a fost ordinea politică și, încă mai important, modul de colectare a surplusului necesar pentru a susține noua structură politică. Statul a devenit mai slab, nobilii mai puternici, iar țăranii și-au pierdut libertatea, având de suportat sarcini fiscale tot mai grele.

După cum statul de tip „comunitar-comercial" depindea de o anume configurație internațională (în primul rând existența drumurilor comerciale care străbăteau teritoriul Valahiei), tot astfel transformările din secolul al XVI-lea au decurs dintr-o schimbare a situației internaționale. Iar aceasta a fost doar o parte a schimbărilor care au avut loc în bazinul Mediteranei, deopotrivă în zona de influență otomană și în cea spaniolă. Noul sistem economico-politic care a luat naștere poate fi caracterizat ca fiind proto-colonial. El a fost, în multe privințe, similar sistemului colonial creat de statele Europei

nordice și extins asupra întregului glob în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. Dar, spre deosebire de cel din urmă, sistemele coloniale mediteraneene nu au dus la crearea de state-națiuni sau la industrializarea societăților din centrul lor. De aceea, efectele pe care le-au avut asupra coloniilor lor au fost diferite de efectele colonizării în societăți dominate de state industriale. Cu toate acestea, există asemănări semnificative între societățile proto-coloniale și cele coloniale. Așa se explică faptul că, devenind în secolul al XIX-lea o colonie a Europei occidentale, Valahia a păstrat multe dintre caracteristicile căpătate în perioada dominației otomane.

Structurile imperiale sunt caracterizate de existența unei zone centrale și a uneia periferice. Centrul domină și exploatează coloniile pentru a-și dezvolta propria economie. Zonele periferice devin tributare și producătoare de materii prime; ele devin totodată societăți-enclavă. În interiorul lor se dezvoltă o enclavă — de obicei principalul port sau oraș comercial și, de asemenea, principalul centru administrativ — care se comportă ca o extensiune a centrului, sub aspect economic, politic și cultural. Minele și plantațiile sunt ramificațiile acestei enclave. Majoritatea populației rămâne însă în afara ei. Băștinașii pot presta munci în beneficiul celor care fac parte din enclavă, dar îi rămân străini din punct de vedere cultural. Ei formează o „rasă inferioară”, care trudește în beneficiul societății metropolitane. Nu iau parte la procesul politic, care se desfășoară în funcție de interesele centrului. În loc să fie canalizat spre investiții interne, surplusul este orientat spre metropolă.

Există, de asemenea, o clasă intermediară, legată de societatea-enclavă, și care beneficiază de pe urma colaborării cu metropola. Ea este compusă din două grupuri care se întrepătrund: marii proprietari de pământuri, care extrag un surplus de la populația locală în mod direct, și negustorii și

administratorii de la orașe, care își promovează propriile interese, servindu-le în același timp pe cele ale metropolei. Această clasă intermediară își însușește cultura și obiceiurile populației metropolitane, adoptând chiar maniera de a se îmbrăca și de a vorbi și religia celei din urmă (ea poate să cuprindă și oameni veniți din metropolă, dar nu este obligatoriu). Procesul de aculturație diferențiază clasa intermediară de masa băștinașilor, care rămân legați de cultura lor tradițională. Se instaurează astfel o falie între beneficiarii societății-enclavă și restul populației. Elitele locale devin o categorie de străini în propria țară, în timp ce restul localnicilor devin o clasă „inferioară”[1].

Într-un asemenea sistem colonial, dezvoltarea politică a zonei coloniale este blocată pentru că un stat centralizat și puternic este împiedicat să apară (cu excepția cazului în care are loc o revoltă anti-colonială). Dezvoltarea economică este și ea blocată, economia fiind modelată în funcție de interesele metropolei. În plus, în interiorul societății coloniale, elitele locale se opun schimbărilor datorită faptului că poziția lor dominantă este legată de sistemul existent. Ele se opun tendințelor de a crea un stat puternic, care ar slăbi legăturile cu metropola și ar afecta controlul exercitat de elite asupra zonelor rurale (principala sursă de venituri pentru elite). Un stat puternic și centralizat și-ar însuși în propriul folos cea mai mare parte a surplusului agricol[2].

Balandier a enumerat principalele caracteristici ale economiilor de tip „enclavă” din secolele al XIX-lea și al XX-lea,

---

[1] Andre Gunder Frank, „The Development of Underdevelopment”, în *Imperialism and Underdevelopment*, ed. de Robert I. Rhodes (New York, Monthly Review Press, 1970), pp. 4–47; Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System* (New York, Academic Press, 1974), pp. 67–129; Barrington Moore, Jr, *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World* (Boston, Beacon, 1967), capitolul referitor la China, pp. 162–227, în special p. 176 despre *compradores*.

[2] Vezi Wallerstein, *Modern World-System*, pentru Europa de Est.

ele fiind parțial valabile și pentru imperiile mediteraneene din secolele al XVI-lea și al XVII-lea[3].

(1) Economia este structurată în funcție de obiectivul de a obține materii prime și produse agricole în folosul metropolei.

(2) Comerțul exterior se află ori în mâinile străinilor, veniți din metropolă, ori în cele ale unor agenți ai metropolei. Afacerile indigene sunt dispersate și împărțite între „metropolitani" și „capitaliști paria" — negustori străini care se interpun între indigeni și metropolitani, dar care sunt legați de interesele economiei enclavă ce le garantează supraviețuirea în mijlocul unei culturi străine și ostile.

(3) Țăranii sunt deposedați de pământuri în beneficiul moșierilor locali sau al celor străini, care depun toate eforturile pentru a pune capăt autarhiei satului și a obține un surplus de producție agricolă pentru export.

(4) Economia indigenă stagnează pe măsură ce subordonarea sa față de interesele metropolitane, și în general dominația străină, se accentuează.

(5) Între agenții metropolei și indigeni se instalează o „distanță" socială considerabilă, cei din urmă fiind reduși la o condiție servilă.

(6) Se formează o elită latifundiară locală, capabilă să exploateze situația creată prin practicarea agriculturii extensive pentru export.

Astfel de structuri s-au format în secolul al XVI-lea cam peste tot în lumea europeană și în regiunile pe care ea le controla. Zonele lor centrale erau reprezentate de Spania și Portugalia, Europa nord-vestică, Rusia și Imperiul Otoman.

---

[3] Georges Balandier, „The Colonial Situation: A Theoretical Approach", în *Social Change: The Colonial Situation*, ed. de Immanuel Wallerstein (New York, Wiley, 1966), pp. 41–42.

Zonele periferice erau Americile, Europa de Est și regiunile încorporate de statele rus și otoman în Europa, Asia și Africa. Dar, deși în această perioadă se contura deja un „sistem mondial" general european, Rusia și Imperiul Otoman își dezvoltau încă propriile lor „sisteme mondiale". Ele *nu* erau subordonate Occidentului, deși sufereau transformări interne similare celor care aveau loc în lumea occidentală și în coloniile ei[4].

Zonele periferice ale tuturor acestor structuri imperiale au evoluat în mod asemănător. Asemănările au fost observate de numeroși cercetători, în special de Genovese, care a descris dezvoltarea șerbiei în Europa de Est ca pe un fenomen analog dezvoltării plantațiilor cu sclavi din America, în special cele din Brazilia și Caraibe. Cauza schimbărilor a fost aceeași în ambele cazuri: nevoia de a obține o forță de muncă pentru producția bunurilor agricole de export. Stratificarea socială era de asemenea similară — deasupra latifundiari conectați la piața occidentală, iar la bază o populație de sclavi sau șerbi[5]. În ambele situații, orientarea spre piața occidentală era identică, și tot astfel natura conflictului social și falia culturală dintre cele două clase[6]. Ambele regiuni fiind prea slab populate pentru a oferi o forță de muncă pe măsura necesităților, a trebuit ca țărănimea să fie înrobită; aceasta a luat forma sclaviei în America și a șerbiei în Europa de Est[7]. Un proces similar a avut loc în Rusia, cu diferența că aici surplusul a fost utilizat pentru consolidarea statului și nu pentru comerț cu Occidentul[8].

---

[4] Wallerstein, *Modern World-System*, pp. 321–326.

[5] Eugene Genovese, *The World the Slaveholders Made* (New York, Vintage Books, 1971), pp. 22–23.

[6] Wallerstein, *Modern World-System*, p. 90.

[7] Daniel Chirot, „The Growth of the Market and Servile Labor Systems in Agriculture", în *The Journal of Social Histoy,* VIII (1875), pp. 67–80; Evsey Domar, „The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis", în *The Journal of Economic History,* 30 (1970), pp. 18–32.

[8] Jerome Blum, *Lord and Peasant in Rusia from the Ninth to the Nineteenth Century* (New York, Atheneum, 1964), pp. 135–151, 235.

În Polonia și Ungaria, cererea de grâne și produse animaliere pentru piața occidentală a avut mai multe efecte: (1) consolidarea nobilimii; (2) slăbirea statului; (3) declinul burgheziei indigene; (4) șerbia. Exploatând oportunitatea creată de creșterea prețurilor pentru produse agricole, nobilii și-au folosit puterea politică pentru a mări obligațiile țărănimii și a reduce atribuțiile statului[9]. Astfel, extinderea pieței occidentale în aceste regiuni a avut efecte opuse celor pe care ea le-a provocat în Europa occidentală[10].

În ciuda diferențelor față de Europa de Est, în America au avut loc în secolul al XVI-lea evoluții de același fel, în zonele unde predomina agricultura pentru export. Spania a avut tendința de a-și folosi coloniile în principal ca furnizoare de metale, dar Portugalia a început din secolul al XVI-lea să transforme Brazilia într-o mare producătoare de zahăr[11]. Au fost aduși sclavi din afară, pentru a rezolva problema forței de muncă. Ulterior, asemenea practici s-au extins în Indiile Occidentale și mai departe într-o parte a Americii de Nord[12].

Același model s-a conturat în bazinul mediteranean. După cum a arătat Braudel, o transformare socială esențială și dramatică a avut loc aici în secolul al XVI-lea: ridicarea unei noi categorii nobiliare, care devenea tot mai avută pe măsură ce restul populației se adâncea în sărăcie. Sărăcia rurală a dus la

---

[9] S. P. Pach, „Sixteenth-century Hungary: Commercial Activity and Market Production by the Nobles", în *Economy and Society in Early Modern Europe: Essays from Annales*, ed. de Peter Burke (New York, Harper Torchbooks, 1972), pp. 113–133.

[10] *Ibid*.; Witold Kula, *Théorie économique du système féodal: pour un modèle de l'économie polonaise, 16e-18e siècles* (Paris și Haga, Mouton, 1970); Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalism* (New York, International Publishers, 1963), pp. 39 și 51.

[11] Celso Furtado, *The Economic Growth of Brasil* (Berkeley și Los Angeles, University of California Press, 1963), pp. 1–23.

[12] C. L. R. James, „The West Indies in the History of European Capitalism", în *The Slave Economies: Historical and Theoretical Perspectives*, ed. de Eugene Genovese (New York, Wiley, 1973), vol. I, pp. 195–209.

creșterea dramatică a banditismului în Spania, Italia și Balcani. Burghezia incipientă a acestor regiuni a fost ruinată[13]. În Imperiul Otoman s-a dezvoltat sistemul *Çiftlik* — latifundii întinse și eficiente economic, lucrate cu forță de muncă servilă. Braudel le-a asemuit cu domeniile agricole producătoare de grâu din Polonia și Germania răsăriteană și cu plantațiile coloniale[14]. În Egipt, cucerirea otomană a lăsat neatinse domeniile mamelucilor, țara devenind unul dintre principalele grânare ale Constantinopolului[15].

Spania nu a cunoscut o „a doua feudalizare", datorită faptului că atât regele, cât și nobilimea erau mai interesați de creșterea animalelor decât de cultivarea grânelor. În consecință, taxele mai mari impuse aici țărănimii au avut ca efect fuga acesteia la oraș și, prin urmare, descreșterea treptată a forței de muncă rurale, deci și a bazei fiscale a statului. Lucru care s-a întâmplat mai ales în ultima parte a secolului al XV-lea, când s-a înregistrat un declin al agriculturii care a anticipat colapsul economic ce avea să urmeze în secolul al XVII-lea[16]. Excepția nu face însă decât să confirme regula. Agricultura spaniolă era caracterizată de efortul de a produce mărfuri pentru piață. Faptul că țărănimea a putut evita o „a doua iobăgie" nu a influențat în mod semnificativ transformările ulterioare și nu a fost suficient pentru a preveni ruina Spaniei.

Lucrul cel mai demn de atenție în legătură cu modelul mediteranean este faptul că aceleași procese au avut loc atât în zonele centrale, cât și în cele periferice ale imperiilor spaniol și otoman. Dacă Polonia poate fi văzută ca o periferie a sistemului economic occidental în formare, coloniile americane

---

[13] Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, ed. II (Paris, Armand Colin, 1966), vol. II, pp. 75–94.

[14] *Ibid.*, pp. 67–68.

[15] *Ibid.*, pp. 17–18.

[16] J. H. Eliot, *Imperial Spain 1496-1716* (New York, St. Martin's Press, 1964), pp. 287–290.

ca o periferie a imperiilor spaniol și portughez, iar Balcanii ca o periferie a statului otoman, atunci ne-am fi putut aștepta ca Spania și Turcia să se dezvolte în același fel ca Anglia și Olanda, adică să devină regiuni cu comerț dezvoltat și mari centre urbane, cu state puternice și o burghezie prosperă. S-a întâmplat exact opusul, și aceasta în bună măsură pentru că Spania și Imperiul Otoman au evoluat mai degrabă ca niște „imperii mondiale" tradiționale decât ca niște „sisteme capitaliste" de tip nou[17]. În esență, nici Spania, nici Imperiul Otoman nu au posedat adevărate zone centrale; întregul lor teritoriu era exploatat ca o regiune colonială, periferică. Prin aceasta se explică marea criză din secolul al XVII-lea care a devastat zona Mediteranei, dând posibilitatea zonei de nord a continentului să o devanseze ca nivel economic și de bunăstare[18].

Astfel, atât în cazul spaniol, cât și în cel otoman, coloniile au fost exploatate ca surse de venituri pentru viața luxoasă, pentru efortul militar și pentru întreținerea unor structuri imperiale mult prea extinse geografic, și nu pentru a dezvolta economiile metropolitane. Ambițiile mai reduse ale Angliei și Olandei le-au dat posibilitatea să folosească surplusul extras de la periferie pentru a stimula dezvoltarea economică internă[19].

Acest tip de exploatare a adus poate Spaniei și Imperiului Otoman foloase pe termen scurt, dar le-a împins, pe termen lung, către prăbușire. Spania a devenit un importator de produse deopotrivă agricole, cât și industriale, pe măsură ce manufacturile și agricultura sa au decăzut și economia a ajuns să fie orientată spre producerea unei singure mărfi pentru

[17] Pentru eșecul Spaniei și al aliaților săi, vezi Wallerstein, *The Modern World-System*, pp. 165–221. Pentru Imperiul Otoman, vezi Braudel, *La Méditerranée*, vol. II, pp. 131–135 și 471–485.

[18] Eric Hobsbawm, „The Crisis of the Seventeenth Century", în *Crisis in Europe 1560–1660*, ed. de Trevor Aston (Garden City, N.Y., Doubleday-Anchor, 1967), pp. 6–29.

[19] O temă recurentă în Wallerstein, *Modern World-System,* în special pp. 224–297.

export: lâna. Metalele prețioase aduse din America au slujit pentru a redresa întrucâtva balanța comercială negativă[20]. Imperiul Otoman a avut aceeași soartă. Și aici inițiativa economică internă era foarte redusă, iar dependența de importurile tehnologice din Occident din ce în ce mai mare. Comerțul a ajuns să fie controlat de minoritățile creștine din imperiu, chiar de către englezi și olandezi — la fel ca și comerțul la mare distanță al Spaniei[21]. Cu alte cuvinte, către sfârșitul secolului al al XVII-lea, Spania și Imperiul Otoman, până atunci zone centrale ale unor sisteme imperiale, deveneau ele însele periferii ale imperiului economic occidental în expansiune. Aceasta înseamnă că periferiile acestor imperii nu au fost afectate în aceeași măsură de condiția colonială ca periferiile atașate direct dinamicului sistem capitalist ce se constituia în nord-vestul Europei. Același proces ne oferă o explicație pentru faptul că Spania și Imperiul Otoman au devenit simple periferii ale Occidentului în secolul al XIX-lea.

Felul în care utilizăm termenul de „imperiu" poate părea confuz pentru cei care consideră că structurile imperiale trebuie caracterizate prin factori exclusiv politici. În realitate, o zonă periferică a unui imperiu poate suferi trei tipuri de dominație, în toate cazurile consecința fiind în mod esențial același tip de relație dintre centru și periferie. În primul rând, poate exista stăpânirea directă, caz în care elita politică a coloniei este constituită din agenți ai metropolei și personal provenit de acolo.

[20] Eliot, *Imperial Spain*, pp. 290 și 367.

[21] Braudel, *La Méditerranée*, vol. II, pp. 133–134, și vol. I, pp. 560–578. O perspectivă interesantă asupra expansiunii engleze în zona maritimă otomană este oferită de documentele de arhivă britanice referitoare la România dintre 1427 și 1601. Ele devin foarte numeroase în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Cercetările lui E. D. Tappe asupra acelei perioade au scos la lumină 25 de documente pentru perioada 1427–1550, 30 pentru perioada 1551–1580 și 163 pentru 1581–1601. Vezi E. D. Tappe, *Documents Concerning Romanian History (1427–1601)* (Haga, Mouton, 1964), pp. 147–159.

În al doilea rând, poate exista stăpânirea indirectă, colonia fiind condusă de o elită locală, care servește interesele metropolei, sau de o elită de proveniență străină, nici indigenă, dar nici de origine metropolitană[22]. În fine, zona periferică poate fi dominată prin mecanismele a ceea ce astăzi numim „neocolonialism" (termen care desemnează o noutate doar raportat la realitățile Asiei și Africii din secolul al XX-lea)[23]. Aceasta se traduce prin independență politică formală pentru colonie, însoțită de subordonare economică prin intermediul unei clase de mari proprietari de pământ indigeni. În acest ultim caz, metropola exercită, desigur, și suficientă influență politică, de care nu se folosește însă atâta timp cât autoritatea agenților săi indirecți, latifundiarii locali, nu este amenințată. Ultima formă de control este probabil mai insidioasă decât celelalte, datorită faptului că există *aparența* independenței, iar adevăratul stăpân, puterea colonială, nu este atât de ușor de identificat. Cât timp s-a aflat sub dominație otomană, Valahia a fost condusă indirect. Mai târziu, în secolul al XIX-lea, a căpătat independența formală, devenind o „neo-colonie". Spre deosebire de Bulgaria și de o parte a Iugoslaviei de astăzi, ea nu a fost niciodată condusă de un pașă otoman; o asemenea situație a avut importante consecințe, pentru că lupta de eliberare împotriva turcilor din secolul al XIX-lea nu a fost însoțită de o revoltă împotriva nobililor, care erau români, și nu turci.

Evoluția societății valahe devine inteligibilă prin raportare la întreg acest cadru general. Fără el, evenimentele și transformările sociale nu ar prezenta o prea mare coerență,

---

[22] Pentru un exemplu de stăpânire indirectă și efectele sale asupra elitei „locale" vezi Lloyd Fallers, „The Predicament of the Modern African Chief: An Instance from Uganda", în *Social Change: The Colonial Situation*, ed. de Immanuel Wallerstein (New York, Wiley, 1966), pp. 232–248.

[23] Pentru o perspectivă amplă, dar foarte ideologică, asupra neocolonialismului în secolul al XX-lea, vezi diferitele eseuri din Rhodes, ed., *Imperialism and Underdevelopment*.

apărând în schimb ca o serie de accidente tragice care s-au abătut asupra unei țări cu o soartă neobișnuit de vitregă.

Impozitele și tributul către turci

După ce independența câștigată temporar de Mihai Viteazul a fost suprimată, tributul anual a fost ridicat de la 8000 la 32 000 de ducați de aur. Sumă care se situa mult sub cea de 155 000 de ducați care trebuia plătită înainte de revolta lui Mihai; dar, către 1620, cuantumul tributului a fost ridicat din nou, până la 40 000 de ducați (sau 60 000 de taleri) anual. El a crescut în continuare în timpul domniei lui Matei Basarab, astfel încât la moartea acestuia, în 1654, ajunsese la 130 000 de taleri (ceea ce echivala acum cu doar 65 000 ducați datorită inflației)[24]. De atunci, suma a rămas aceeași, cu variații foarte mici, până în 1703. Datorită inflației constante, tributul se ridica în acel an la doar 54 000 de ducați de aur. Această sumă a fost aproape dublată în 1703, ridicându-se acum la 230 000 de taleri. A rămas apoi neschimbată, dar în jur de 1800 reprezenta echivalentul a doar 20 000 de ducați[25].

Aceste cifre ne pot induce în eroare, căci ele trec sub tăcere celelalte tipuri de exploatare care se adăugau tributului. Existau, de asemenea, numeroasele cazuri de mită, precum și expedițiile periodice de jaf întreprinse de armatele turcești sau ale vasalilor tătari[26].

---

[24] Vezi Bernard Lewis, „Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire", în *The Economic Decline of Empires*, ed. de Carlo Cipolla (Londra, Methuen, 1970), pp. 222–225, despre originile și consecințele inflației în Imperiul Otoman.

[25] M. Berza, „Haraciul Moldovei și Țării Românești în secolele XV–XIX", în *S.M.I.M.*, II, pp. 37–44.

[26] V. Mihordea, „La crise du régime fiscal des principautés roumaines au XVIIIe siècle", în *Nouvelles études d'histoire* (Bucarest, Académie Roumaine, 1970), vol. IV, p. 121.

Unul dintre cele mai importante tributuri de tip nou care și-au făcut apariția la începutul secolului al XV-lea a fost tributul în grâne. El însemna rechiziția, de către guvernul de la Constantinopol, a unor cantități variabile de grâu, secară, orz și mei, contra unei sume foarte mici stabilite prin lege. Prețul era atât de scăzut, încât în practică acest tribut nu însemna nimic altceva decât ridicarea cantităților de grâne din sate. În același timp, era interzisă vânzarea cerealelor către alți cumpărători decât agenții oficiali ai imperiului (aceasta pentru a preveni vânzările către armatele austriece și rusești staționate la graniță). Valahia și Moldova au căpătat o importanță încă mai mare ca surse de aprovizionare pentru imperiu după ce acesta a pierdut controlul asupra celorlalte grânare ale sale, Crimeea și Egiptul, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. De fapt, cu toate aceste livrări de grâne din cele două principate române, imperiul nu a reușit niciodată să rezolve problema cu care se confruntase și predecesorul său, Bizanțul, în ultima perioadă a existenței sale: anume, cea de a hrăni populația Constantinopolelui, care a avut de suferit de pe urma foametei în repetate rânduri[27].

În plus, principii erau obligați să trimită numeroase daruri către capitală și, de asemenea să îi mituiască pe funcționarii otomani, pentru a-și putea păstra tronul (și de multe ori chiar viața). Astfel, în 1709, dintr-un total de 649 000 de taleri colectați prin impozite de statul valah, 514 000 luau drumul Constantinopolelui, într-un fel sau altul. În 1710, dintr-un total de 547 000 de taleri, 430 000 erau plătiți turcilor. Transpuse în ducați de aur, aceste sume însemnau 180 000 până la 220 000. Ceea ce însemna de două ori mai mult decât tributul oficial sau o treime până la o jumătate din tributul plătit în anii 1590[28].

[27] M. M. Alexandrescu-Dersca, „Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle", în *Studia et Acta Orientalia* I, 1957, pp. 18–22. Vezi restul articolului, în special pp. 26–37, pentru ineficiența transporturilor și corupția birocrației constantinopolitane.

[28] Mihordea, „Crise du régime fiscal", în *Nouvelles études*, vol IV, p. 122.

Numărul acestor modalități de extorcare a crescut către sfârșitul secolului al XVIII-lea. A devenit o practică pentru guvernul otoman să scoată la licitație tronul Valahiei (și pe cel al Moldovei), iar câștigătorul, cel care era dispus să plătească cel mai mult dintre reprezentanții nobilimii grecești, trebuia apoi ca în timpul domniei să reușească să strângă din impozite o sumă suficient de mare pentru a-și plăti datoriile. Pe lângă impozitele obișnuite, principele mai contracta împrumuturi mari către nobili și mânăstiri. Iar cum domniile erau foarte scurte, iar principele care urma în tron refuza de obicei să preia datoriile celui pe care îl înlocuise, astfel de tranzacții erau foarte riscante. Aceste practici au generat competiția pentru favoruri, corupția pe scară mare și amestecul dintre speculațiile financiare și viața politică ce au caracterizat atât relațiile dintre principe și Constantinopol, cât și pe cele dintre principe, nobili și mânăstiri[29].

În plus, noile tipuri de impozite se dovedeau din ce în ce mai ineficiente, atât datorită corupției aparatului administrativ, cât și datorită practicilor de evaziune fiscală. Ca o compensație pentru deficitul creat astfel, erau înființate alte și alte impozite. Turcii impuneau noi forme de tribut, ceea ce se repercuta asupra populației prin noi dări către stat. Situația era înrăutățită în continuare de necesitatea de a extinde aparatul administrativ însărcinat cu colectarea impozitelor[30].

Către sfârșitul secolului al XVIII-lea, țăranul trebuia să plătească următoarele dări: mai întâi, un impozit pe cap de locuitor, care trebuia plătit în mod obișnuit de 4 ori pe an, dar putea fi colectat și de 12 ori pe an, dacă vistieria statului avea nevoie; un alt impozit pe vatră de locuință, colectat de două ori pe an; un altul pe număr de hornuri; un altul pe vânzarea vitelor; unul pe pășunea pentru vite; o „dare de steag”, la

[29] *Ibid.*, pp. 127–128.
[30] *Ibid.*, pp. 129–132.

înscăunarea unui nou principe, și încă una după trei ani, dacă același principe se mai afla pe tron (probabil pentru a plăti sumele pe care el fusese obligat să le dea ca mită pentru a se menține în funcție un timp atât de îndelungat); un impozit pe săpun și pe alte bunuri achiziționate pe piață; o taxă pe sare și una pentru cârciumi. Mai existau și altele pe care nu le cunoaștem exact, pentru că exista practica de a arenda dreptul de a percepe dările, iar cei care le luau în arendă nu țineau registre regulate. Comunitatea sătească era încă răspunzătoare, ca și în trecut, pentru plata unei taxe pe cap de om, dar era la latitudinea sătenilor să decidă cine și cât trebuia să plătească în interiorul comunității. Nu se făceau recensăminte regulate, iar registrele erau de multe ori falsificate de către funcționarii colectori de impozite pentru a putea pretinde taxe mai mari decât cele pe care le datora cu adevărat un sat. Una peste alta, circa 90% din veniturile fiscale ale statului proveneau de la țăranii de rând[31].

Datorită marii varietăți de impozite existente, este greu de stabilit care era suma pe care statul o obținea anual de la țărani. Dar un lucru este sigur: masa populației rurale era strivită de povara unor impozite stabilite de multe ori în mod arbitrar. Fuga și retragerea în ascunzători erau de multe ori pentru țărani singurele mijloace de a rezista, cu excepția răscoalelor periodice, care erau repede înăbușite. În același timp, turcii continuau să facă presiuni asupra principelui și boierilor pentru a limita cât mai mult posibilitatea țăranilor de a părăsi moșiile, fiind interesați ca impozitele să poată fi colectate în mod regulat.

---

[31] Marcel Emerit, *Les paysans roumains depuis le traité d'Adrianople jusqu'à la libération des terres (1829–1864)* (Paris, Recueil Sirey, 1937), pp. 15-17.

Comerțul

Am văzut, în capitolul precedent, cum comerțul Valahiei s-a re-orientat simțitor în secolul al XVI-lea. Pe lângă declinul comerțului de tranzit pe ruta est-vest, s-a înregistrat o creștere a exporturilor directe. Datele colectate de Manolescu arată că, în ceea ce privește Transilvania, această creștere trebuie apreciată ca mai degrabă relativă (prin comparație cu declinul comerțului de tranzit) decât absolută. Dar a existat, de asemenea, o creștere a comerțului direct cu Imperiul Otoman. Străinii, în special greci, dar și turci, albanezi și armeni, au devenit un factor din ce în ce mai important în acest tip de comerț, mai ales în a doua jumătate a secolului. Lor li se alăturau negustori italieni, proveniți în special din Ragusa. Principalul articol de export erau oile, alte mărfuri fiind sarea, peștele, vinul, mierea și ceara[32].

Războaiele declanșate de Mihai Viteazul au afectat profund comerțul dintre Valahia și Imperiu. La începutul secolului al XVII-lea, el decăzuse atât de mult încât, cu excepția Bucureștiului (principalul centru politic, dar și comercial), celelalte orașe fuseseră abandonate de negustorii străini și redeveniseră practic niște sate[33].

Situația s-a redresat în anii de pace care au urmat. A continuat — deși la o scară redusă — comerțul cu Occidentul, cu Transilvania și cu Veneția. Erau exportate produse agricole, animaliere și apicole, în schimbul veșmintelor fine, bijuteriilor și pieselor de artizanat scumpe, pentru curtea princiară și pentru boieri. Exista, de asemenea, un comerț sporadic cu Germania, Austria și Polonia. Valahia era în continuare străbătută de un mic comerț de tranzit (între Imperiul Otoman și Europa occi-

---

[32] Nicolae Iorga, *Istoria comerțului românesc* (București, Tiparul Românesc, 1925), vol. I, pp. 181–184, 204–211.

[33] *Ibid.*, pp. 240–257.

dentală), dar de proporții mai reduse decât în secolul al XVI-lea. Ca și mai înainte, principele se implica direct în aceste activități comerciale; dar un număr tot mai mare de străini, majoritatea supuși creștini ai Imperiului Otoman, dar și un număr de italieni, erau folosiți ca intermediari[34].

Deși interdicția oficială de a face comerț în afara imperiului impusă de otomani era departe de a fi respectată (această interdicție a existat formal pentru aproape întreaga durată a dominației otomane, dar nu s-au făcut încercări de a o impune cu adevărat decât în secolul al XVIII-lea), cea mai mare parte a exporturilor erau îndreptate spre Imperiu. Principalele articole de export erau în continuare aceleași ca și în secolul al XVI-lea, cele de import fiind mirodeniile, mătăsurile și alte țesături de proveniență orientală[35]. Revigorarea acestui comerț a adus înapoi în țară un mare număr de levantini care erau specialiști în a obține credite de la Constantinopol, fiind în plus protejați de conexiunile pe care le aveau în lumea capitalei otomane. Spre sfârșitul secolului al XVII-lea, grecii, armenii, turcii și evreii de origine spaniolă au devenit tot mai numeroși în orașe, în special în București, aducând cu ei un mod de viață mai oriental, iar clasele superioare ale societății valahe au început să imite tot mai mult obiceiurile lor (în îmbrăcăminte sau în stilul de viață)[36].

La sfârșitul secolului al XVII-lea, exporturile de animale au adus o mare prosperitate Bucureștiului, căci Valahia era într-adevăr o provincie bogată. Iată ce scrie florentinul Anton Maria del Chiaro, secretar al principelui Constantin Brâncoveanu:

---

[34] *Ibid.*, p. 267; Lehr, „Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului XVI și prima jumătate a secolului XVII", în *S.M.I.M.*, IV, pp. 246–247.

[35] Lehr, „Comerțul Țării", în *S.M.I.M.*, IV, pp. 246–247.

[36] Iorga, *Istoria comerțului*, vol. I, pp. 300–304. Evreii vorbitori de dialect spaniol sau *ladino* ajunseseră în imperiu după ce fuseseră expulzați din Spania în anii 1490.

> Pământul țării e tot ce poate fi mai fertil și mai desfătător. De la Dunăre până la București (care se află în mijlocul Valahiei) și de la București până la Târgoviște, care se află la o depărtare de 14 ore de drum, nu se vede decât o vastă și delicioasă câmpie, în care nu se găsește nici cea mai mică piatră. Se văd multe și foarte frumoase păduri, mai ales de stejari așezați cu atâta simetrie, și păstrate atât de curate, că de la un capăt la celălalt al pădurii se pot ușor descoperi persoane ascunse. De aici, precum și din oricare altă ramură de activitate se poate deduce geniul incomparabil al principelui Brâncoveanu. De cât belșug e în țară, ajunge constatarea că din Transilvania se trimet la pășunat în Valahia turme de cai, de porci și de oi. Din Valahia se îndestulează Veneția cu ceară, vite, precum și depozitele sultanului cu unt și miere, cu prisosință. [...] În sfârșit, cea mai mare parte a Transilvaniei se îndestulează din Valahia cu cele mai bune vinuri albe și roșii, cu gust delicat și sănătos pentru stomac. Caii de aici sunt iarăși foarte căutați, nu numai de ofițeri din Transilvania, ci și de negustori din Polonia[37].

Dar comerțul — în special datorită faptului că era concentrat în mâinile principelui, ale câtorva boieri și ale agenților străini din București — aducea beneficii doar capitalei, în timp ce celelalte orașe valahe rămâneau mai mult niște sate. Totuși, măcar în București, sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea a reprezentat o epocă de bunăstare. Au fost construite noi biserici și palate, în special de către

[37] *Istoria delle moderne revoluzioni della Valachia* (Veneția, 1718), citată în Doreen Warriner, ed., *Contrasts in Emerging Societies* (Bloomington, Ind., Indiana University Press, 1965), pp. 137–138. [Nota traducătorului: Am preluat citatul, cu unele actualizări ale limbii, din Anton Maria del Chiaro, *Revoluțiile Valahiei*, trad. de S. Cris-Cristian (Iași, Viața Românească, 1929), pp. 3–5.]

principele Brâncoveanu, al cărui nume avea să fie dat unuia dintre puținele stiluri arhitectonice originale create de români (amestec de elemente bizantine, turcești, italiene și românești, acest stil avea să domine arhitectura românească până în anii 1930)[38].

Rolul pe care îl jucau principele și boierii în activitățile comerciale era asemănător celui care îi revenise statului în trecut, cu deosebirea că acum produsele interne erau mult mai importante decât mărfurile aflate în tranzit. În jurul lui 1650, tatăl viitorului principe Brâncoveanu, el însuși un boier important, deținea 12 000 de măgărițe, 30 000 de oi, 4 000 de boi, 1 000 de tauri, 4 000 de porci, 300 de stupi de albine și câte o herghelie de cai în fiecare din cele 200 de sate ale sale[39]. Fiul său, care a domnit între 1688 și 1714, era încă și mai bogat. Principalul agent comercial al principelui Brâncoveanu era un grec ce locuia la București[40].

Prima jumătate a secolului al XVIII-lea a adus o a doua intruziune a Occidentului în comerțul Valahiei. Expansiunea austriecilor în Oltenia a plasat această parte a țării sub controlul Vienei de la 1718 la 1739. S-a intensificat comerțul cu Transilvania, Austria și Germania de sud, în timp ce comerțul cu Imperiul Otoman a decăzut. Dar prin aceasta nu s-a schimbat nici tipul de comerț ce dominase în secolul al XVII-lea (în principal exporturi de animale și produse animaliere), nici rolul pe care îl jucau negustorii străini care se bucurau acum tot mai mult de protecția principelui. O noutate a fost apariția negustorilor germani (în românește *lipscani*, adică „din Leipzig"), care li s-au adăugat acum celor levantini[41]. Dar turcii au răspuns prin înăsprirea interdicțiilor împotriva comerțului cu Occidentul, astfel încât, cel puțin până la începutul secolului al

---

[38] Iorga, *Istoria comerțului*, vol. I, pp.310–312.
[39] *Ibid.*, pp. 258–259.
[40] *Ibid.*, pp. 299–300.
[41] Iorga, *Istoria comerțului*, vol. II, pp. 16–17, 43–45.

XIX-lea, Imperiul Otoman a rămas principalul partener comercial, chiar dacă Occidentul ocupa și el un loc din ce în ce mai semnificativ[42].

În 1714, Constantin Brâncoveanu a fost executat la Constantinopol, iar doi ani mai târziu succesorul său a fost și el ucis de către tuci. Pretextul a fost încercarea lor de a se alia cu rușii împotriva otomanilor, dar în cazul lui Brâncoveanu adevăratul motiv a fost dorința celor din urmă de a-și însuși averile sale. Cu puțin timp în urmă, în 1711, principele Moldovei, Dimitrie Cantemir, a încheiat o alianță cu Rusia, dar a fost nevoit să se exileze în această țară după ce Petru cel Mare a fost înfrânt de turci în același an. Turcii au impus atunci un grec pe tronul Moldovei, iar în 1716 au făcut același lucru pentru Valahia[43]. Principii de origine greacă, ce aveau să domnească până la 1821, erau numiți *fanarioți*, după numele cartierului *Fanar* din Constantinopol. Ei proveneau din familii de mari comercianți activi atât în principatele românești, cât și la Constantinopol. Din acest moment, lupta pentru tron a căpătat un caracter ne-disimulat de speculație financiară[44].

Rolul negustorilor levantini, în special greci și armeni, a continuat să crească pe parcursul secolului al XVIII-lea. Pe măsură ce comerțul se orienta tot mai mult către Occident, ei și-au extins activitățile în Imperiul Habsburgic[45]. Aceasta nu înseamnă că negustorii valahi au dispărut; ei au continuat să existe, mai ales în zona Carpaților, la granița cu Transilvania[46]. Dar, așa cum a arătat Iorga, în epoca fanariotă privilegiile fiscale acordate negustorilor străini de către stat, împreună cu

---

[42] *Ibid.*, pp. 101–104 și 116–117.

[43] Andrei Oțetea et al., *Istoria României* (București, Editura Academiei, 1964), vol. III, pp. 218–219 și 433.

[44] W. G. East, *The Union of Moldavia and Walachia, 1859* (Cambridge, Cambridge University Press, 1929), pp. 4–5.

[45] Iorga, *Istoria comerțului*, vol. II, pp. 10–11, 23, 28, 37–38, 93–95. Armenii și-au concentrat însă activitățile în Moldova și Valahia.

[46] *Ibid.*, pp. 42 și 82.

intervențiile din exterior în favoarea lor, au dus la decăderea accentuată a comercianților indigeni, sfârșind prin a plasa comerțul sub controlul străinilor[47]. A fost un proces de durată, ce începuse de fapt în secolul al XVI-lea. Totuși, la începutul secolului al XVII-lea, rolul negustorilor străini nu era foarte mare, datorită (1) succeselor temporare ale lui Mihai; (2) declinului temporar al otomanilor; (3) scăderii temporare a tributului plătit de Valahia. Poziția străinilor s-a întărit în decursul secolului al XVII-lea, proces care s-a accelerat în secolul următor (el a continuat și în secolul al XIX-lea, ceea ce nu schimbă faptul că se afla deja într-un stadiu foarte avansat la 1800).

Caracterul comerțului din timpul dominației otomane și tributul către Imperiu au fost cei mai importanți factori care au determinat evoluția societății rurale în Valahia și a relațiilor de putere dintre principe, nobili și mânăstiri, pe de o parte, și țărani, de cealaltă parte.

Şerbii şi satele libere

Șerbia, introdusă de Mihai în anul 1590, nu era o instituție viabilă într-o societate pastorală. Am arătat în capitolul anterior că, la scurtă vreme după domnia lui Mihai, șerbii au început să își cumpere eliberarea. A fost creată astfel o categorie de țărani liberi, dar fără pământ, în același timp cu constituirea unei alte categorii, cea a șerbilor lipsiți de pământ — practic, niște sclavi ce puteau fi mutați din satele lor sau vânduți de stăpâni, după cum găseau aceștia de cuviință.

Deoarece animalele au rămas principala sursă de venituri pentru principe și nobili, clasa conducătoare era mai interesată să obțină drepturi asupra folosirii pășunilor în diferite sate decât să dețină pământ agricol. Din același motiv, îndatoririle

---

[47] Iorga, *Istoria comerțului*, vol. I, p. 316.

în muncă ale țăranilor ce îngrijeau animalele erau mai mici decât ale celor ce lucrau pământul. Așa se explică faptul că, deși boierii deveneau tot mai puternici, iar bunăstarea satelor era subminată de forțele economice, multe dintre practicile specifice satului devălmaș pastoral (de exemplu, folosirea în comun a pășunilor și a unor terenuri agricole, libertatea de a tăia lemne din pădure pentru cherestea sau pentru a defrișa un nou teren agricol, transhumanța păstorilor cu turmele lor) au fost menținute, chiar și în satele compuse în întregime din șerbi[48]. De asemenea, pentru că loturile agricole erau cultivate o vreme și apoi transformate din nou în pășuni, atunci când pământul nu mai era roditor, exista un stimulent prea mic pentru țărani de a rămâne în același sat, dacă un alt stăpân de moșie le promitea condiții mai bune. Astfel, în cazul Valahiei, combinația dintre densitatea mică a populației și producția de tip agro-pastoral au făcut ca șerbia să fie o instituție nefuncțională, cel puțin pe termen lung.

Tot predominarea agriculturii pastorale explică și faptul că, deși a început în secolul al XVI-lea, divizarea pământului în loturi familiale nu a fost încheiată până în secolul al XIX-lea (iar în regiunea Vrancei până în secolul al XX-lea). Se pare că terenurile au fost împărțite în câteva etape succesive: mai întâi cele învecinate cu satul, apoi pășunile și pădurile, aflate la mai mare depărtare (așa cum am arătat mai devreme, nobilii ce dețineau sate aveau și ei interesul să păstreze vechile forme de proprietate comună în interiorul lor)[49].

---

[48] Henri H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines* (Bucarest–Paris: Académie Roumaine–C.N.R.S, 1969), pp. 139–153.

[49] Două cazuri caracteristice pentru care avem documente relevante sunt satele Orodei și Negoiești. Vezi C. Stănică, „Hotarul satului Orodei-Dolj", în *Sociologie Românească*, II, no. 1 (1937), pp. 28–29; Gh. Serafim, „Împărțirea pe moșii și pe tipuri de moșie a satului Negoiești-Mehedinți", în *Sociologie Românească*, III, no. 1–3 (1938), pp. 32–35.

În secolul al al XVII-lea, relațiile dintre stăpânii de moșii și țărani au variat în funcție de categoria de care aparțineau țăranii. Aceștia puteau fi șerbi care trăiau pe pământuri asupra cărora aveau drept de folosință, șerbi fără pământ, oameni liberi fără pământ și oameni liberi cu pământ. Va trebui să examinăm fiecare caz în parte.

Practic, toți țăranii trebuiau să plătească o dijmă în produse, fie către un nobil sau o mănăstire, fie către stat, fie către toți la un loc, într-o anume combinație. Deosebirile dintre categoriile menționate mai sus decurgeau din volumul de muncă pe care trebuiau să o presteze[50]. Șerbii erau obligați să muncească pentru stăpânul lor atât cât le pretindea el. În cazuri extreme, aceasta însemna că nu mai lucrau deloc pentru ei înșiși (și deci nu mai trebuiau să plătească dijma), fiind doar servitorii stăpânului[51]. E de presupus că acești șerbi nu dispuneau de pământ, ei îndeplinind (alături de sclavii țigani, care erau folosiți ca servitori și meșteșugari ai gospodăriei mai degrabă decât ca agricultori sau păstori) orice fel de muncă, de la transportul diferitelor bunuri până la construcții[52]. Mulți dintre șerbi aveau însă mai puține obligații. Cel mai bun tratament era rezervat celor care trăiau în sate compuse parțial din oameni liberi și celor care rămăseseră în satele lor și aveau drept de folosință asupra pământului satului. Într-adevăr, multe documente ne arată că presiunile ce puteau fi făcute împotriva acestei categorii de șerbi erau limitate de rezistența pe care o putea opune comunitatea, lucru adevărat mai ales

[50] Constantin Giurescu, *Studii de istorie socială* (București, Editura Universul, 1943), p. 199.

[51] *Ibid.*, pp. 187–195; Șerban Papacostea, „Contribuție la problema relațiilor agrare în Țara Românească în prima jumătate a veacului al XVIII-lea", în *S.M.I.M.*, III, p. 317.

[52] Pentru sclavii țigani, vezi Marcel Emerit, „De la condition des esclaves dans l'ancienne Roumanie", în *Revue d'histoire du sud-est européen* (oct.–dec. 1930).

în cazul șerbilor ce aparțineau mânăstirilor, acestea din urmă având, se pare, o mai mică putere de constrângere decât stăpânii de moșii laici[53]. Unii șerbi prestau 3 zile de muncă pe an în beneficiul stăpânului; alții prestau 6, 12, 24 sau chiar 36 de zile. Dar pentru că numărul nu era fixat prin lege, ci prin cutuma locală, el era variabil și depindea de puterea și nevoile nobilului în cauză[54].

Deși istoricii români au insistat asupra poverii foarte mari pe care o reprezentau cererile otomanilor pentru țărani și deși impozitele erau într-adevăr foarte ridicate, este interesant de observat că numărul zilelor de clacă datorate de șerbi era relativ redus. Aceasta nu înseamnă că totalul sarcinilor fiscale era scăzut, dar ne arată că, într-o economie predominant pastorală, nu o formă clasică de șerbie reprezenta modalitatea cea mai eficientă de a extrage surplusul. Pentru comparație, în Rusia secolului al XVIII-lea, claca sau *barșcina* se ridica la 2 sau 3 zile pe săptămână[55]. Îndatoririle în muncă aveau să devină la fel de aspre în Valahia abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Existau și alte feluri de șerbi. Cei din satele de pescari trebuiau să pescuiască un număr de zile pe an pentru stăpân și, de asemenea, să plătească o dijmă în produse specifice. Numărul zilelor de lucru în beneficiul stăpânului a crescut între secolele al XVI-lea și al XIX-lea[56]. Șerbii din vecinătatea minelor de sare trebuiau să muncească acolo pentru cei ce le dețineau[57].

---

[53] Mihordea, „Crise du régime fiscal", în *Nouvelles études*, vol. IV, pp. 154–157.

[54] *Ibid.*, pp. 158–159.

[55] Blum, *Lord and Peasant*, p. 445.

[56] Constantin C. Giurescu, *Istoria pescuitului și a pisciculturii în România* (București, Editura Academiei, 1964), pp. 70 și 278–279.

[57] A. Ilieș, „Știri în legătură cu exploatarea sării în Țara Românească până în veacul al XVII-lea", în *S.M.I.M.*, I, pp. 196–197. Dar în mine lucrau, de asemenea, oameni liberi și sclavi țigani.

Șerbii trebuiau să plătească și taxe către stat. Anumite produse erau date ca dijmă stăpânului, iar altele statului. Uneori, dările către stat erau plătite în bani și nu în produse[58]. Unii șerbi plăteau o taxă stabilită pe cap de om, dar mărimea ei era în funcție de capacitatea lor de a plăti, adică de producția pe care o obțineau pe pământul propriu[59]. Desigur, rațiunea pentru care oamenii se vindeau ca șerbi era tocmai aceea de a scăpa de impozite, lucru care se făcea printr-o înțelegere cu stăpânul, ce se interpunea între șerbul său și stat, anulând sau reducând astfel sarcinile fiscale ale șerbului. Dacă aceasta nu se putea, atunci stăpânul prelua sarcina fiscală a șerbului[60]. Era o situație foarte neclară și schimbătoare. Se întâmpla uneori ca sate întregi sau țărani individuali să se vândă ca șerbi pentru a scăpa de taxe, apoi să plătească pentru eliberarea lor, asumându-și din nou obligația de a plăti.

Șerbii care lucrau doar pământurile stăpânilor nu trebuiau să plătească taxe; impozitarea tot mai accentuată a nobililor în secolele al XVI-lea și al XVII-lea pare să fi reprezentat un mijloc prin care statul căuta o compensație pentru țăranii plătitori de taxe ce ieșiseră de sub controlul său. Prin aceasta, tabloul societății devenea și mai complicat, pentru că existau boieri care deveneau ei înșiși incapabili să se mai achite de obligațiile fiscale și care, înglodați în datorii, sfârșeau prin a decădea la condiția de țărani. Așa se explică primenirea continuă a rândurilor nobilimii. Nobilii care nu dețineau funcții de stat (și nu aveau astfel posibilitatea să se folosească de influența politică pentru a obține

---

[58] Giurescu, *Studii de istorie socială*, p. 180.

[59] D. Mioc, „Despre modul de impunere și percepere a birului în Țara Românească până la 1632", în *S.M.I.M.*, II, p. 105.

[60] *Ibid.*, pp. 80–81 și 110. Așa cum vom vedea, din acest motiv era esențial pentru nobili să obțină scutiri fiscale de la stat. Căci, dacă nu puteau să obțină anularea sarcinilor fiscale ale șerbilor, trebuiau să le plătească ei înșiși sau să îi forțeze pe țărani să le plătească. În acest ultim caz, țăranii puteau recurge la fugă, iar nobilul putea fi ruinat prin obligația de a plăti taxele ce le reveneau fugarilor.

privilegii fiscale) ajungeau să decadă din drepturi și să fie înlocuiți de nobili funcționari ai statului. Pentru că principele își putea numi slujbașii dintre oamenii de rând, conferindu-le statutul de nobili, statutul de boier era destul de precar[61].

Oamenii liberi care moșteneau drepturi de folosință asupra unor loturi de pământ nu trebuiau să muncească pentru nobili, dar trebuiau să plătească dări grele și o dijmă în produse către stat. Pentru că impozitele erau foarte ridicate, mulți țărani erau obligați să își vândă libertatea pentru a scăpa de ele (în timp ce numeroși șerbi plăteau, cum am spus, pentru a-și recăpăta libertatea). Astfel încât exista un grad ridicat de mobilitate socială și la acest nivel al societății[62].

O categorie importantă, inexistentă înainte de secolul al XVII-lea, dar devenită ulterior foarte numeroasă, era cea a oamenilor liberi fără pământ. Am discutat deja în capitolul anterior despre unele procese sociale care au dus la apariția acestei clase. Pe lângă cazurile în care un nobil le acorda șerbilor săi libertatea în schimbul pământului pe care ei îl dețineau în folosință, existau și alte modalități prin care cineva putea intra în rândurile acestei categorii. De exemplu, un om liber putea să fugă din satul său, pierzându-și astfel drepturile asupra pământului. Cel mai frecvent, un șerb putea să fugă și să capete libertatea *de facto*[63]. Lucru care se întâmpla mai ales atunci când densitatea populației era foarte mică, ceea ce ducea la o competiție între nobili pentru a atrage pe moșiile lor cât mai mulți țărani care să le muncească pământurile și să le plătească dijmă[64].

---

[61] D. Ciurea, „Quelques considérations sur la noblesse féodale chez les Roumains", în *Nouvelles études*, vol. IV, pp. 86–87. Acest fapt l-a făcut pe istoricul Radu Rosetti — vezi cartea sa *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova* (București, Socec, 1907) — să susțină că toți țăranii liberi proveneau din familii de nobili (vezi mai sus, cap. 3).

[62] Emerit, *Les paysans roumains*, p. 37.

[63] Giurescu, *Studii de istorie socială*, p. 202.

[64] Stahl, *Les anciennes communautés*, pp. 229–230.

Cum oamenii liberi fără pământ nu aveau altă opțiune decât să găsească un sat care să îi accepte și cum posesorii de moșii erau în căutarea brațelor de muncă, cei din urmă erau dispuși să îi accepte pe noii veniți fără să le pună întrebări despre trecutul lor, cerându-le doar să accepte obligația de a le munci pământul și de a plăti o dijmă. Țăranii puteau plăti în muncă, produse sau bani. La început, îndatoririle în muncă impuse țăranilor de acest fel nu erau prea mari, dar au crescut cu timpul, pe măsură ce oamenii din această categorie deveneau cei mai numeroși, șerbii devenind în schimb din ce în ce mai puțini. La începutul secolului al XVIII-lea, existau diferențe foarte mici între obligațiile de care trebuiau să se achite oamenii liberi și, respectiv, șerbii ce trăiau pe domeniile nobililor; singura diferență reală era aceea că oamenii din primul grup erau teoretic liberi, iar ceilalți teoretic legați de moșie[65].

Creșterea masivă a numărului de oameni liberi care trebuiau să plătească dijmă și să presteze clacă se datora probabil sporirii continue, și de o manieră arbitrară, a impozitelor. Țăranii care fugeau de pe moșii pentru a scăpa de povara lor erau tot mai numeroși. Dar, odată stabiliți pe o nouă moșie, lucrurile se repetau, căci stăpânii ce fuseseră o vreme toleranți și oferiseră condiții mai bune celor veniți în urmă își ridicau pretențiile asupra mai vechilor locuitori ai moșiei. Unii fugari se ascundeau în munți și păduri. Alții deveneau bandiți (*haiduci*). Iar alții plecau în Bulgaria otomană, în Transilvania sau în Rusia.

Ei nu aveau nici o garanție că vor găsi condiții mai bune, și se ajungea să se constituie populații întregi în continuă mișcare, ca de exemplu în regiunea de graniță dintre Valahia și Moldova, de ambele părți ale Milcovului. Aici, oamenii treceau dintr-o parte în alta, după cum se schimbau condițiile fiscului — uneori mai grele de o parte, alteori de cealaltă. Este posibil ca unii să fi învățat cum să înșele autoritățile trecând

---

[65] Giurescu, *Studii*, pp. 203–205.

încontinuu dintr-o țară în alta[66]. La rândul lor, stăpânii de moșii căutau să atragă oameni din Bulgaria, Serbia, Transilvania, Rusia și Moldova pentru a-și repopula pământurile[67]. Apoi, lucrurile se înrăutățeau din nou, datorită altor cerințe ale fiscului. Noii veniți erau clasați în categoria „oamenilor liberi fără pământ" nu pentru că nu aveau pământ pe care să-l muncească, ci pentru că nu se bucurau de drepturile tradiționale ale țăranilor liberi valahi, fiind dependenți de nobilii ce îi găzduiseră.

A. M. Del Chiaro, a cărui descriere entuziastă a Valahiei la începutul secolului al XVIII-lea a fost citată mai sus, mai scria și următoarele în a sa *Istoria delle moderne rivoluziono della Valachia*:

> [...] locuitorii țării [sunt] doritori de trai liniștit, nu însă până într-atât ca valahii să fie lipsiți de curajul și vrednicia ca să ție piept oricărei națiuni războinice, dar asupririle și dările necontenite ce plătesc de câteva ori pe an într-atât i-au deprimat, că din vechea faimă romană nu le-a rămas decât numele.
>
> Din cauza asupririi continue, au devenit atât de deprimați și nepăsători, că o bună parte din locuitorii țării, disperați, și-au părăsit căminele, găsindu-și adăpost în Turcia de dincolo de Dunăre, sau în Transilvania, unde numărul lor e chiar mai mare decât în țara Românească. Trecerea în Transilvania prin trecători munților nu e prea grea, dar căderea unui refugiat fără pașaport în mâinile păzitorilor,

---

[66] Papacostea, „Contribuție la problema relațiilor", în *S.M.I.M.*, III, pp. 247–248; Mihordea, „Crise du régime fiscal", în *Nouvelles études*, vol. IV, p. 131.

[67] Matei D. Vlad, „Mișcări demografice în cadrul colonizării rurale din Țara Românească și Moldova (secolele XVII–XVIII)", în *Studii și articole de istorie*, XIV (1969), pp. 73–82.

care în Valahia se numesc *plăieși*, ar însemna inevitabila pierdere a vieții[68].

În primele decenii ale secolului al XVIII-lea, sporirea continuă a taxelor, trecerea continuă a unor armate rivale pe teritoriul Valahiei și tendința tot mai accentuată a țăranilor de a fugi de pe moșii făcuseră ca șerbii să dispară practic ca o categorie socială distinctă. Stăpânii de moșii se slujeau din ce în ce mai mult de oameni liberi pe care îi găzduiau în satele lor. În consecință, volumul de muncă pe care îl pretindeau de la acești oameni (numiți, începând din această perioadă *clăcași*) era din ce în ce mai mare. Între 1700 și 1718, ei datorau 3 până la 4 zile de lucru pe an. Între 1718 și 1739, îndatoririle s-au ridicat la 3 până la 9 zile pe an (cu excepția Olteniei, ocupată în această perioadă de Austrieci, și unde situația era diferită). Între 1740 și 1744, claca a fost fixată oficial la 6 zile pe an, iar din 1744–1746, când a fost adoptată o importantă reformă, ea a rămas la 12 zile pe an[69].

Oltenia în anii 1718–1739: un experiment prematur de colonialism modern

De la 1718 la 1739, Oltenia a avut o evoluție întrucâtva diferită de restul Valahiei, datorită ocupației austriece. Acest episod istoric prezintă o mare importanță, căci el ne arată diferența dintre politica colonială otomană și cea a unui stat european mai avansat. Practic, austriecii au încercat să instaureze în Oltenia un regim colonial care îl prefigurează pe cel ce se va instaura în întreaga Valahie în secolul al XIX-lea.

---

[68] Warriner, *Contrasts in Emerging Societies*, p. 138. [Nota traducătorului: Textul este preluat, cu câteva actualizări ale limbii, din del Chiaro, *Revoluțiile Valahiei*, pp. 5–6.]

[69] Papacostea, „Contribuții la problema relațiilor" în *S.M.I.M.*, III, p. 317.

Preocuparea principală a curții austriece era cea de a-și asigura controlul politic asupra provinciei, iar nobilimea locală reprezenta singura categorie pe care se puteau baza în acest scop. Austriecii nu puteau institui un sistem de control direct, lipsindu-le atât resursele de personal, cât și o bună cunoaștere a condițiilor locale[70]. În același timp, ei aveau nevoie de o sursă de hrană pentru armată. A fost ridicat monopolul otoman asupra comerțului cu cereale și a fost creată o piață internă pentru aceste produse, principalul cumpărător fiind chiar trupele de ocupație[71]. Este posibil să fi început chiar și un anumit export către Imperiul Habsburgic[72].

În scopul de a îmbunătăți sistemul administrativ, a fost făcut un recensământ în 1722, care a arătat că 47% dintre satele oltene erau libere și stăpâne asupra propriului pământ. Celelalte erau deținute în parte sau în întregime de nobili și mânăstiri. Procentul de sate libere era de 60% în județele de deal și munte și de 33% în cele de câmpie (cu variații foarte mari în funcție de județ)[73]. Austriecii au încercat, de asemenea, să reglementeze relațiile dintre clăcași (oameni liberi fără pământ) și stăpânii de moșii. În 1721, s-a hotărât ca unele categorii de clăcași (cei care aveau animale de povară și puteau astfel să lucreze mai eficient) să presteze 18 zile de muncă pe an în beneficiul stăpânilor. Pentru ceilalți, cota era de 32 de zile. În 1722, s-a adoptat o nouă lege prin care s-a stabilit o

---

[70] *Ibid.*, p. 227.

[71] *Ibid.*, pp. 243–246.

[72] Andrei Oțetea, „Considerații asupra trecerii de la feudalism la capitalism în Moldova și Țara Românească", în *S.M.I.M.*, IV, pp. 335–336.

[73] Stahl, *Les anciennes communautés*, p. 23. Să ne amintim că dintotdeauna câmpia munteană a avut cel mai mic procent de sate libere, mult mai mic decât cea olteană. De aceea nu trebuie să facem generalizări referitoare la întreaga Valahie pe baza recensământului austriac din 1722, Oltenia reprezentând doar o treime din suprafața Valahiei. Vezi hărțile lui Stahl, pp. 24, 28 și 32.

cotă de 52 de zile pentru toți clăcașii[74]. Au fost făcute deci toate eforturile pentru a dezvolta o economie capabilă să dea un surplus mai mare, orientată către producerea de cereale pentru export.

A existat chiar un plan de a stimula producerea firului de in pentru manufacturile germane din Transilvania (devenită o parte a Imperiului Habsburgic în 1688)[75], iar la Viena a fost înființată o companie destinată comerțului cu „Orientul" — adică acele părți ale Imperiului Otoman pe care Austria plănuia să le anexeze, inclusiv Banatul, Oltenia, Serbia și restul Valahiei împreună cu Moldova (ce fuseseră declarate vechi posesiuni ale habsburgilor)[76]. Rezultatul tuturor acestor planuri a fost impunerea unui număr mai mare de zile de clacă pentru țăranii olteni. De fapt, în această perioadă, clăcașii din Oltenia datorau cu 48 de zile de muncă pe an mai mult decât cei din restul Valahiei! Cei din urmă nu se vor confrunta cu îndatoriri atât de mari decât în secolul al XIX-lea. Nu putem ști însă dacă austriecii ar fi reușit în cele din urmă să îi transforme pe clăcași în șerbi. În 1739, turcii au recăpătat controlul asupra provinciei, iar legile austriece au fost abolite[77].

Reforma de la 1746 și societatea rurală până la 1821

În restul Valahiei, criza crescândă prin care treceau relațiile dintre țărani și stăpânii de moșii, creată la rândul său de dispariția practică a șerbiei și de deplasările constante ale populației în încercarea de a se sustrage de la plătirea impozitelor,

[74] Papacostea, „Contribuții la problema relațiilor", în *S.M.I.M.*, III, p. 317.

[75] Iorga, *Istoria comerțului*, vol. II, p. 8; L. Boicu, „Considérations sur la politique des Habsbourg à l'égard des principautés roumaines (depuis le XVIIIe siècle jusqu'en 1848)", în *Nouvelles études*, vol. IV, p. 159.

[76] Boicu, „Considérations", în *Nouvelles études*, vol. IV, p. 159.

[77] Papacostea, „Contribuții la problema relațiilor", în *S.M.I.M.*, III, p. 317.

a continuat să acționeze negativ asupra vistieriei statului și chiar să afecteze interesele otomanilor, care se confruntau cu dificultăți în strângerea tributului. În plus, războiul ce s-a soldat cu recucerirea Olteniei de către turci a lăsat multe sate pustii; exista deci problema presantă de a repopula aceste sate și de a le transforma din nou în surse de venituri[78]. Otomanii i-au încredințat principelui Constantin Mavrocordat sarcina de a ușura sarcinile țărănimii, pentru a o determina să repopuleze satele pustii[79].

De aici au decurs o serie de reforme între 1739 și 1746, ele culminând cu eliberarea oficială a șerbilor în 1746. (Mavrocordat a fost apoi trimis în Moldova pentru a întreprinde și acolo o reformă similară[80].) Dar prevederile actelor reformatoare nu erau foarte clare și au rămas subiect de dezbatere până în anii 1860, căci ele nu specificau cui îi aparținea de drept pământul — țăranilor sau foștilor lor stăpâni. Textele sună atât de contradictoriu tocmai pentru că problema nu era deloc acută în acea perioadă. În esență, documentul spunea că șerbii erau eliberați, iar fugarii se puteau întoarce acasă ca oameni liberi, fără a se teme de pedeapsă. O dată cu eliberarea șerbilor, impozitele erau și ele micșorate. Țăranii erau datori cu o dijmă către nobili, în beneficiul cărora trebuiau și să muncească 6 zile pe an (în curând 12)[81].

---

[78] Oțetea, „Considerații", în *S.M.I.M.,* IV, p. 336.

[79] Papacostea, „Contribuții la problema relațiilor", în *S.M.I.M.*, III, p. 304, în special nota 4, care se referă la dovezile documentare în sprijinul ideii că inițiativa a pornit de la Constantinopol.

[80] Oțetea, „Considerații", în *S.M.I.M.*, IV, p. 339.

[81] Textele actelor reformatoare sunt luate din Warriner, *Contrasts in Emerging Societies*, pp. 130–132. [Nota traducătorului: Am preluat textele reproduse în continuare de autor din *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. I: *Țara Românească*, ed. de V. Mihordea, Ș. Papacostea și F. Constantiniu (București, Editura Academiei: 1961) pp. 453–454, 463–464.]

(a) „Domnul și boierii Țării Românești dau hrisov pentru eliberarea rumânilor care s-au înstrăinat din cauza asupririlor, dacă s-ar înapoia în satele

lor, 1 martie 1746: Vrându măria sa prea luminatul și prea înălțatul nostru domnu Io Constantin Nicolae voevod ca să tragă și să adune pe toți fii patriei cei risipiți din pământul lor, dupe cum iaste datoria stăpânească, și dupe hatișăriful prea puternicii împărății, ce cu multă milă au arătat și au poruncit, că-i iaste voia, pohta, și porunca să să adune cei înstreinați, sfat de obște cu noi făcându măria sa cu toată boerimea, s-au aflat cu cale ca nartul dăjdii cel obicinuit ce iaste asupra țăranilor, la acești înstreinați să se micșoreze, și întâi după ce vor veni în țară, pentru ca să-și poată face sălașu, și cele pentru chiverniseala vieții, să aibă odihnă și să fie fără de dajde șase luni, iar dupe aceasta nartul dăjdiilor să să știe pe an de om câte talere cinci la patru ciferturi, iar mai mult nu.

Și ori pă ce moșie să vor așăza, să fie neopriți; numai stăpânului celui cu moșiia să-i lucreze pe an câte șase zile, și dijmă den toate semănăturile lor să dea, după cum pe largu dovedește în cărțile cele dintâi ce s-au tipărit. Iar dupe aceasta socotindu măriia sa prea înălțatul nostru domnu pentru vre unii den pământenii țărani acești înstreinați care vor fi rumâni au la mănăstiri, au la boiari, ca nu cumva jugul robiei aceștia să-i zăticnească a nu veni la patria lor, și despre altă parte încredințându-se ei chemării mării sale, și viindu, în loc de a-și câștiga răpaos și odihnă, să cază păcatul acela asupra mării sale, de vreme ce pentru aceasta la cărțile cele dentâi nimic nu s-au pomenit, de izvoană sfat au făcut măria sa cu noi cu toți, fiindu de față la divan și preasfințitul mitropolitul țărăi noastre chir Neofit și sfinția sa părintele episcopul Râmnecului, chir Climentu, ne-au întrebat măria sa: care din doaă ni să pare a fi mai cu cale: a să zăticni unii ca aceștia să nu vie la patria lor, au viindu să fie suptu jugul rumâniei ca și mai înainte, căci că măria sa va să dea aceasta întru înștiințare acelora, să nu rămâe măria sa suptu păcatul acela. Pentru care au răspunsu sfinția sa părintele mitropolitul, cum că viind prin chemarea măriei sale, și de vor rămânea să fie iarăși rumâni, va avea măria sa mare păcat și încă păcat de moarte și în ceialaltă viață să va osândi sufletul măriei sale, fiindu că măria sa să face pricină robiei lor. Ci dar pentru ca să nu rămâe aceștia înstreinați de patria lor, și ca nici măria sa prea înălțatul nostru domnu să nu câștige acel păcat și osândă, de vor rămânea iarăși suptu rumânie, întâi sfinția sa părintele mitropolitul au răspunsu cu mare glas, că cu cale iaste acei rumâni care vor fi înstreinați de pământul acesta, ori ai cui ar fi, vrându să vie la pământul lor, să fie slobozi de rumânie, și să nu să mai numească rumâni. Așăjderea și sfinția sa părintele episcopul Râmnecului și noi toată obștea boiarilor, iarăși asemenea fieștecare deosebi, am zis părerea noastră și am dat sfat: ca veri care den rumâni ori mănăstirești ori boerești vor fi fost înstreinați den pământul acesta, aceia vrând să se întoarcă la pământul patriei lor să se așeze unde le va fi voia, și de rumânie să fie slobozi și ertați, ne mai avându nici o supărare de către stăpânii lor, și încă să aibă a veni cine va vrea la divan, ca să-și ia den divan carte osebită de slobozenia sa pe acest așezământu. Care hotărâre fiindu-ne tuturor de obște bine plăcută, s-au dat înscris printr-aces-

În același timp, toți țăranii, cu excepția moșnenilor (sătenii cu drepturi străvechi asupra pământului lor, numiți mai înainte „cneji"), erau asimilați categoriei foștilor șerbi, datori să

tu hrisov ce s-au iscălit de către sfinția sa părintele mitropolitul și sfinția sa părintele episcopul Râmnicului și egumenii și de către toți boiarii țărăi rugându-ne mării sale prea înălțatului nostru domnu de l-au întărit și măria sa cu a măriei sale domnească iscălitură și pecete ca să fie nestrămutat. Și s-au scos după acesta isvoade asemenea tipărite cu pecetea domnească de s-au trimis în toată țara."

(b) „Domnul și boierii Țării Românești dau hrisov pentru eliberarea tuturor rumânilor, prin răscumpărarea cu zece taleri fiecare sau prin bunăvoința stăpânilor: În pământul țărăi noastre vedem că multe den cele vechi obicinuri care s-au cunoscut că sântu bune și de folos, și de cei în urmă stăpânitori s-au întemeiat desăvârșit și sântu păzite nestrămutate; dar și unele dentr-aceste vechi legături vedem că nu numai că nu au fost de nici un folos, ci și de mare pagubă sufletului creștinescu, după cum au fostu acestu vechiu și rău obiceiu al rumâniei carele de la moșii și strămoșii noștri până astăzi au rămas asupra capului nostru. Pentru că a fi frații noștri cei întru Hristos suptu jugul robiei noastre nu iaste altu păcat mai greu și mai mare, pentru că și domnul nostru Iisus Hristos în sfânta evanghelie ne învață zicându: «Iubește pe aproapele tău ca însuți pre tine». Ci de vreme că să cade să fim supuși aceștii porunci și învățături, nu trebuie să punem pre frații noștri cei întru Hristos suptu jugul robiei.

Deci dar cunoscând și noi cu toții de obște că acest lucru, a avea supuși robiei pe pravoslavnicii creștini, care sântu întru credință cu noi, nu iaste lucru creștinescu, ci de mare pagubă sufletelor noastre, socotit-am cu toții pentru rumânii ce i-am avut până acum la stăpânirea noastră, fiind vânduți cu moșiile lor den vremile cele vechi la strămoșii noștri, așa am găsit cu cale mai mult pentru ușurarea sufletelor noastre și a părinților, a moșilor și a strămoșilor, ca ori la cine den neamul boerescu, sau la mănăstiri vor fi rumâni cu moșiile lor, moșiile să rămâe la stăpânirea noastră, să le stăpânim cum și până acum, iar cât pentru capetele rumânilor, fără de moșie, care dintre noi va vrea den bună voința lui ca să-i iarte pentru a sa pomenire, bine va face; iar de nu va vrea să facă această facere de bine sufletului său, să aibă a face acei rumâni cum vor putea, și să dea bani de fiește cap câte taleri zece, și să să răscumpere, și cu voe de va fi stăpânului său, și fără de voe, ei să facă bani și să-i dea la stăpânul său, și nevrându să-i priimească, va veni de va face jalbă la divan, pentru câ acest lucru, bun și sufletescu noi cu toții l-am găsit și l-am legat să fie la mijlocul nostru păzit și întărit și de către noi și de către tot neamul nostru carii în urma noastră vor rămânea noauă moștenitori. [...]"

plătească dijma și să presteze 12 zile de clacă[82]. Acest fapt explică schimbarea terminologiei. Până atunci, țăranii dependenți fuseseră numiți „rumâni" (șerbi). După reformă, toți țăranii, cu excepția moșnenilor, au fost obligați să muncească în clacă, fiind numiți de aceea „clăcași". Așa cum vom vedea în capitolele următoare, țăranii au fost eliberați *de jure,* dar nu *de facto*, și astfel, la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XIX-lea, „clăcaș" a ajuns să aibă sensul de „șerb"[83].

Este evident că reforma de la 1746 nu a fost, așa cum se pretinde uneori, doar actul unui despot luminat ce imita practicile occidentale. Ea a fost mai degrabă o încercare de a rectifica o problemă socială gravă ce afecta sistemul fiscal al Valahiei[84]. În aparență, avem aici un caz clar de „difuziune culturală", ceea ce i-a derutat pe mulți istorici. Am putea spune că, în ciuda limbajului său mărinimos, reforma a avut prea puține în comun cu șerbia. Așa cum spune C. Giurescu: „Când în 1746 obșteasca adunare acorda rumânilor dreptul să se răscumpere, ea nu făcea decât să desăvârșească o evoluție care era aproape terminată. Și ca dovadă că rumânia aproape nu mai exista, este faptul că ea dispare imediat fără ca să cunoaștem până acum măcar un singur caz de răscumpărare."[85]

---

[82] Stahl, *Les anciennes communautés*, p. 238.

[83] Să ne amintim schimbările terminologice despre care am discutat în capitolul 3. La început, cuvântul „cnez" însemna „șef al satului" sau chiar „nobil". În secolul al XVI-lea, o dată cu înrobirea majorității populației, el a ajuns să însemne „om liber cu drepturi străvechi asupra pământului său". Termenul a dispărut în secolul al XVIII-lea, fiind înlocuit cu „moșnean" (în Moldova „răzăș"). La origine, termenul „rumân" (sau „rumîn"), ce apare uneori în documentele slavone ca „vlah", însemna simplu „valah". În secolul al XVI-lea el a fost echivalat cu „șerb". El a dispărut în secolul al XVIII-lea pentru a fi înlocuit cu „clăcaș" (în Moldova, termenul inițial pentru „șerb" era „vecin").

[84] Oțetea et al, *Istoria României*, vol. III, p. 436. Vezi, de asemenea, Pompiliu Eliade, *De l'influence franșaise sur l'esprit public en Roumanie* (Paris, Leroux, 1898), pp. 5–6. Cel din urmă susține că influența ideilor occidentale i-a determinat pe fanarioți să adopte reforme luminate. Cel dintâi accentuează presiunea factorilor economici și are dreptate.

[85] Giurescu, *Studii de istorie socială*, p. 205.

Dar libertatea singură nu avea prea multă valoare. Cu excepția moșnenilor, țăranii nu au căpătat drepturi asupra pământului decât cu condiția de a-și plăti dările către stăpâni, cărora le datorau de asemenea supunere[86]. Deși în principiu ei aveau dreptul să plece, această opțiune era limitată de atâtea restricții (fiind posibilă, de exemplu, doar în anumite perioade ale anului, după plata în prealabil a taxelor datorate), încât în fapt clăcașii erau în continuare legați de pământ[87] (desigur, aceste prevederi nu aveau mai mult succes în a împiedica fuga decât vechile legi).

După reforma din 1746, legile au fost interpretate în mai multe feluri și modificate în câteva rânduri. Uneori „libertatea" era interpretată în sensul că țăranii aveau dreptul să se stabilească unde doreau; alteori, ca de exemplu în 1755, i se dădea o asemenea interpretare încât țăranii erau la fel de legați de pământ ca și sub regimul vechilor legi ale lui Mihai din anii 1590[88]. Pe de altă parte, reforma le acorda țăranilor drepturi de folosință inalienabile asupra pământului în schimbul căruia plăteau dările, prin aceasta punându-se capăt practicii prin care șerbii erau vânduți după ce fuseseră lăsați fără pământ[89].

Reforma le-a permis nobililor să păstreze un număr de slujitori care erau scutiți de taxe — parțial sau total, în funcție de slujba pe care o îndeplineau — precum și sclavi țigani[90]. Ea le-a asigurat, de asemenea, monopolul asupra morilor și disti-

[86] Valentin Georgescu, „Reflexions sur le statut juridique des paysans corvéeables et la politique agraire de la classe dominante en Valachie dans la seconde moitié du XVIIIe siècle", în *Nouvelles études*, vol. IV, pp. 143–144.

[87] Oțetea, „Considerații", în *S.M.I.M.*, IV, p. 340.

[88] Georgescu, „Reflexions sur le statut", în *Nouvelles études*, vol. IV, p. 147.

[89] *Ibid.*, pp. 151-152; Oțetea, „Considerații", în *S.M.I.M.*, IV, p. 340.

[90] Georgescu, „Reflexions sur le statut", în *Nouvelles études*, vol. IV, p. 140; Emerit, „Condition des esclaves", în *Revue d'histoire* (1930).

leriilor, precum și asupra vânzării de alcool în satele lor. Aceste drepturi au fost reafirmate și lărgite în a doua jumătate a secolului[91]. Țăranii au păstrat la rândul lor dreptul de a se folosi de pășuni și păduri, dar, în jur de 1774, acest drept a început să fie restrâns, nobilii căpătând dreptul de a percepe taxe pentru lemnul tăiat din pădurile de pe moșiile lor[92].

Dar deși poziția nobililor față de țăranii dependenți a fost în mod clar întărită în urma reformelor și apoi a modificărilor pe care acestea le-au suferit, ei au continuat să fie numiți „stăpâni de moșie" sau „stăpâni de sate" și nu „proprietari" ai moșiei. Într-adevăr, cine era proprietarul pământului? Pe de o parte, săteanul care își plătea dările nu putea fi izgonit. Pe de altă parte, stăpânul își păstra și chiar întărea drepturile de a percepe dările[93]. Dacă stăpânul moșiei nu era și proprietarul său, el extrăgea venituri din dreptul de a percepe dări. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, nobilii au cerut în repetate rânduri ca dările în muncă să fie ridicate la 24 de zile pe an[94]. Explicația cea mai frecventă care se dă este că după 1746, dar mai ales după ce Tratatul de la Kuciuk-Kainargi a făcut Marea Neagră accesibilă și pentru alte nave decât cele otomane, creând posibilitatea de a face comerț cu Occidentul, nobilii au început să își extindă partea de moșie aflată sub administrarea lor proprie — rezerva senioriala —, pe care să cultive cereale

[91] Oțetea, „Considerații", în *S.M.I.M.*, IV, pp. 349–350.

[92] *Ibid.*, p. 348.

[93] Georgescu, „Reflexions sur le statut", în *Nouvelles études*, vol. IV, pp. 143–144. Valentin Georgesu și Emanuela Popescu, *La législation agraire de la Valachie (1775–1782)* (Bucarest, Académie Roumaine, 1970), arată că una dintre probleme provenea din faptul că legile erau scrise în greacă, de către greci îndatorați tradiției juridice bizantine. De aceea, multe dintre coduri încercau să echivaleze categoriile de țărani valahi cu cele ale lumii rurale bizantine, fapt ce făcea foarte dificilă interpretarea lor, căci nu exista nici o corespondență între societatea bizantină târzie și cea românească. Dar faptul că nobilii nu erau „proprietarii" pământului pe care îl dețineau este un lucru cert.

[94] Oțetea, „Considerații", în *S.M.I.M.*, IV, p. 353.

pentru export. Iar pentru aceasta ei aveau nevoie de mai multe zile de clacă[95].

Ilie Corfus ne arată că lucrurile nu au stat așa. Încă la începutul secolului al XIX-lea, nobilii nu aveau practic o parte de moșie pe care să o cultive ei înșiși. Legile de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului următor spun clar că dările nu trebuiau să fie plătite obligatoriu în muncă, ele putând fi achitate integral în bani sau produse. Numărul de zile de clacă a rămas constant la 12 (cu câteva creșteri temporare repede abolite), în timp ce prețul perceput ca echivalent pentru o zi de clacă a crescut enorm în aceeași perioadă; aceasta ne arată că boierii își puteau satisface nevoile de numerar și de produse prin perceperea unor plăți directe[96].

Transformarea economiei valahe dintr-una predominant pastorală într-una producătoare de cereale a fost un proces lent, care nu s-a încheiat până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Dar, deși întotdeauna a existat un amestec de agricultură și pastoralism, balanța a început să se încline către cea dintâi în secolul al XVIII-lea.

Una dintre schimbările cele mai importante care au făcut posibilă o asemenea transformare a fost introducerea culturii porumbului la începutul secolului[97]. În anii 1740, el înlocuise meiul ca principală cereală cultivată pentru alimentație. Porumbul prezenta câteva avantaje. Mai întâi, turcii nu consumau alimente din porumb și de aceea nu îl rechiziționau[98].

---

[95] *Ibid.*, p. 353; Stahl, *Les anciennes communautés*, pp. 238-239. Ambii sunt de acord asupra acestei interpretări.

[96] Ilie Corfus, *Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea* (București, Editura Academiei, 1969), p. 25.

[97] A. M. del Chiaro menționează culturile de porumb în cartea sa scrisă în 1718. Vezi Warriner, *Contrasts in Emerging Societies*, p. 138. Vezi, de asemenea, Traian Stoianovich, „Le maïs dans les Balkans", în *Annales E.S.C.*, XXI, no. 5 (1966), pp. 1028–1040.

[98] I. Claudian, *Alimentația poporului român* (București, Fundația Regele Carol II, 1939), p. 97.

În al doilea rând, el dădea randament mai mare decât meiul[99] și astfel îmbogățea mult rezervele disponibile de hrană, ceea ce acționa ca un stimulent pentru extinderea culturilor de cereale.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, cerealele se răspândiseră suficient de mult pentru a deveni o parte importantă a vieții economice în județele de câmpie, în special cele situate de-a lungul Dunării sau împrejurul Bucureștiului. În anii cu recolte obișnuite, în jurul lui 1800, județele de câmpie produceau un surplus de cereale. Principalele plante cultivate erau, în ordinea importanței, porumbul, grâul, meiul, ovăzul, secara. Pe de altă parte, județele de deal și de munte nu aveau un sol propice pentru culturile de cereale (deși se cultiva totuși ceva porumb), ele rămânând de aceea predominant pastorale (cu excepția acelor zone de deal în care existau vii)[100].

Totuși, populația de la deal și munte era mai numeroasă decât cea de la câmpie. Ca și în trecut, un motiv important era faptul că zona de câmpie trebuia să suporte periodic raidurile de jaf otomane. Această problemă a devenit foarte acută în secolul al XVIII-lea datorită faptului că imperiul avea o autoritate din ce în ce mai scăzută în provinciile sale balcanice. Cele mai multe raiduri de jaf erau purtate de pași insubordonați față de superiori din Bulgaria[101]. Chiar în zonele de câmpie, populația era concentrată în păduri, către nord și vest[102]. O reconstituire a datelor oferite de un recensământ rudimentar de la 1810 ne arată că județele de deal și munte aveau 60%

---

99 Emerit, *Les paysans roumains*, p.21.

100 Corfus, *Agricultura Țării Românești*, pp. 60–65.

101 Lewis, „Decline of the Ottoman Empire", în *The Economic Decline of Empires*, pp. 232–233, discută despre apariția armatelor private și declinul puterii centrale pe întreg teritoriul statului otoman în secolul al XVIII-lea; vezi Emerit, *Les paysans roumains*, p. 49, pentru raidurile pașilor din Bulgaria.

102 Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 61.

din populație[103]. Dar o evaluare geografică ne arată că aceleași județe ocupau numai 42% din suprafață[104] (mai mult sau mai puțin, în funcție de cum este definită zona „deluroasă"). Aceasta ne indică o densitate a populației de două ori mai mare în zona de deal și munte față de câmpie (mai puțin decât dublu dacă Bucureștiul, care concentra 5% din populație, este inclus în categoria câmpiei, puțin mai mult decât dublu dacă Bucureștiul nu este luat în calcul).

Diferența dintre câmpie și deal-munte a stat la originea unui interesant sistem de schimburi între cele două regiuni. Cerealele erau date în schimbul animalelor sau produselor animaliere. Același dezechilibru demografic a dus la o migrație sezonieră a populației de la deal și munte la câmpie, pentru a cultiva acolo cereale și a se întoarce după strângerea recoltei[105]. În luna noiembrie, turmele de oi erau duse la câmpie, fiind aduse înapoi în aprilie. În lunile fierbinți de vară, turmele pășteau pe platourile înalte ale Carpaților[106]. Migrația sezonieră a oamenilor și animalelor este de fapt un fenomen mult mai vechi decât secolul al XVIII-lea[107], iar supraviețuirea sa în secolul al XIX-lea ne arată

---

[103] Ștefan Ciobanu, „Populația în Țările Românești la 1810", în *Arhiva pentru știință și reformă socială*, II (1920), p. 90.

[104] Pe baza datelor din *Enciclopedia României* (București, Imprimeria Națională), vol. II.

[105] Corfus, *Agricultura Țării Românești*, pp. 65–66.

[106] Obiceiul transhumanței este descris într-o carte a unui călător raguzan, S. Raicevich, *Osservazioni storiche naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia* (Neapole, 1978), fragment reprodus în Warriner, *Contrasts in Emerging Societies*, pp. 139–140.

[107] Nicolae Dunăre, „Păstoritul de pendulare dublă pe teritoriul României", în *Anuarul muzeului etnografic al Transilvaniei pe anii 1965–1967* (Cluj, 1969), pp. 115–138. Omogenitatea remarcabilă a culturii și limbii românești pe teritoriul Transilvaniei, Moldovei și Valahiei ar fi greu de explicat fără a ține cont de persistența acestor practici de transhumanță de-a lungul întregii istorii a românilor. Traian Herseni, în *Probleme de sociologie pastorală* (București, Institutul de științe sociale, 1941), merge atât de departe încât sugerează că întreaga cultură română este bazată în esență pe vechile tradiții pastorale uniform răspândite. Deși această viziune asupra

cât de greșit ar fi să caracterizăm populația rurală a Valahiei ca „țărani” atașați de pământurile lor.

Tehnicile agricole erau rudimentare, chiar și în primul deceniu al secolului al XIX-lea. Plugurile erau confecționate în întregime din lemn, cele cu brazdă de metal fiind foarte puține. Nu existau suficiente animale de tracțiune pentru pluguri (era nevoie de 8–10 boi). Rotația culturilor era inexistentă, deși în zonele de deal cele mai dens populate, unde întreg pământul arabil era cultivat fără încetare, se practica sporadic îngrășarea solului cu bălegar. Chiar și acolo, însă, cantitatea de îngrășământ disponibilă era foarte mică, astfel încât randamentul era tot scăzut. La câmpie nu se aplicau îngrășăminte deloc, din cauza supra-abundenței de pământ arabil; după 3 până la 5 ani de cultivare, terenurile erau lăsate în pârloagă pentru alți 3 până la 6 ani, perioadă lungită uneori până la 10 ani. În unele zone de câmpie, porumbul și grâul erau cultivate alternativ pe același teren, ceea ce ridica oarecum productivitatea. În stepă se practica o agricultură itinerantă foarte primitivă, terenurile fiind desțelenite și lucrate o vreme, apoi părăsite[108]. Putem face o comparație între aceste tehnici agricole și cele din Europa occidentală. În Franța, de exemplu, la începutul secolului al XVIII-lea, doar în câteva regiuni — considerate „barbare” și „anarhice” din punct de vedere economic — se mai practica o asemenea agricultură (și acolo, de asemenea, datorită predominării păstoritului)[109].

---

culturii române este cu siguranță prea romantică, ea a jucat un rol important în secolul al XIX-lea. Întreaga cercetare a lui Stahl asupra comunităților sătești devălmașe a pornit de la observația că obiceiurile pastorale au persistat până în secolul al XIX-lea. Pentru o discuție generală despre practicile de transhumanță în bazinul mediteranean, vezi Braudel, *La Méditeranée*, vol. I, pp. 78–93. Harta de la pp. 88–89 arată rutele transhumanței între Carpați și câmpiile din Moldova, Valahia și Transilvania.

[108] Corfus, *Agricultura Țării Românești*, pp. 66–68.

[109] Marc Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale franșaise* (Oslo, H. Aschehoug, 1931), pp. 27-28.

Într-adevăr, în cea mai mare a Franței se practicau încă din Evul Mediu rotația bienală sau chiar trienală, tehnici mult mai complicate și care duceau la productivități mult mai mari decât agricultura dezordonată practicată în Valahia secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea[110].

La câmpie, cei mai mulți țărani erau clăcași care aveau obligații în muncă și produse față de stăpânii de moșii (așa cum am spus, mult mai puternici aici decât în zona de deal și munte). Imigranții sezonieri care cultivau pământul aici în lunile de vară plăteau și ei o dijmă sau închiriau părți de moșii de la stăpânii lor[111]. Cum suprafețele de pământ erau atât de mari, nu era o problemă să își găsească de lucru. Aceeași abundență a terenului arabil constituia și motivul pentru care se perpetuau vechile forme de organizare a satelor, pentru care posesiunea asupra solului era atât de vag definită.

Țăranii mai aveau și alte îndeletniciri pe lângă agricultură — mai ales cei de la deal și munte, care dispuneau de mai puțin pământ agricol. Dealurile aveau numeroase vii și livezi de pomi fructiferi. Fructa cea mai importantă era pruna, din care se făcea băutura tradițională, *țuica*. Unii oameni din aceste regiuni se ocupau cu transportul sării și al altor bunuri comercializate cu regiunile de câmpie sau cu Transilvania. De asemenea, unii se angajau ca lucrători salariați la câmpie, pe moșiile mânăstirești (mânăstirile dispuneau de suprafețe reduse de teren păstrate ca rezervă seniorială, pentru satisfacerea necesităților de hrană) sau pentru transportul mărfurilor. Iar alții se angajau ca păstori ai turmelor boierilor sau ale țăranilor mai avuți care posedau mai multe animale.

Meșteșugurile erau și ele mai dezvoltate în zona de deal și munte. Existau aici olari, dulgheri, cioplitori în piatră și mineri. O altă regiune specializată în munci ne-agricole era reprezen-

---

110 *Ibid.*, pp. 30–57.
111 Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 64.

tată de malurile Dunării, unde se aflau multe sate de pescari[112]. Cu alte cuvinte, în ciuda tehnicilor agricole rudimentare, societatea țărănească era destul de diferențiată și cunoștea o economie de schimb complicată, în care moneda juca un rol important. Așa cum am arătat în capitolele anterioare, acest lucru era valabil deja în secolul al XV-lea, iar documentele ne arată că meșteșugurile țărănești reprezentau încă de atunci o componentă semnificativă a economiei rurale[113]. Așa se explică și faptul că obligațiile în muncă ale țăranilor puteau fi plătite în bani și, de asemenea, faptul că, deși rezerva seniorială era aproape inexistentă, seniorii puteau să procure de la țăranii lor cantități însemnate de numerar, ori în mod direct, ori prin vânzarea produselor percepute ca dijmă sau ca un substitut al clăcii.

Extinderea treptată a agriculturii a dus la o creștere a populației în secolul al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Potrivit unei estimări, Valahia avea, în 1810, 700 000 de locuitori[114], iar alte estimări ne dau, pentru 1820, în jur de un milion de locuitori[115] (ceea ce înseamnă dublu față de anul 1400 și de șase ori mai mult față de 1600). Sporul natural nu reprezenta totuși singura cauză a fenomenului; oricât de dură și arbitrară era stăpânirea otomană, este tot atât de adevărat că nobilii unguri din Transilvania își tratau șerbii (cei mai mulți dintre ei români) mai rău decât erau tratați țăranii din Valahia[116]. În ultima parte a secolului al XVIII-lea a existat

112 *Ibid.*, pp. 68-72.

113 Vezi Ș. Columbeanu și C. Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în Evul Mediu* (București, Editura Academiei, 1969), pp. 52–63 și 111–112.

114 Ciobanu, „Populația", în *Arhiva* II, p. 90.

115 Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 12.

116 Răscoalele țărănești au constituit un fenomen mult mai frecvent și mai grav în Transilvania prin comparație cu Valahia. Bibliografia în legătură cu aceste răscoale este foarte amplă. Vezi, mai ales, Miron Constantinescu, *Cauzele sociale ale răscoalei lui Horia* (teză de doctorat, București, 1938), despre răscoala de la 1784.

o imigrare semnificativă din Transilvania în Valahia. Ea a fost însoțită, de asemenea, de un curent de imigrație dinspre Bulgaria[117].

Statul, nobilimea și mânăstirile

După căderea lui Mihai Viteazul, se părea că statul valah, sfâșiat de confruntarea dintre nobilimea tot mai puternică și puterea princiară din ce în ce mai slabă, evolua către o formă de organizare „feudală" în care puterea centrală ar fi devenit o simplă ficțiune legală. O astfel de evoluție nu a avut loc totuși, două motive explicând această situație. Mai întâi, caracterul „seniorial" al societății valahe era inseparabil de hegemonia străină; cu alte cuvinte, Valahia a devenit o proto-colonie, iar otomanii erau interesați să mențină în funcțiune o structură de stat responsabilă pentru colectarea tributului. În al doilea rând, otomanii erau satisfăcuți de sistemul dominației indirecte și de aceea doreau să păstreze o structură de stat pentru a nu fi nevoiți să preia administrarea directă a provinciei.

Nu este cu totul clar de ce turcii au menținut acest sistem de control indirect în Valahia și Moldova, spre deosebire de Serbia și Bulgaria, unde au procedat diferit. P. P. Panaitescu sugerează că, până la 1600, principatele românești erau prea puternice militar, astfel că ar fi opus o rezistență serioasă față de încercarea otomanilor de a impune un control politic direct. Iar după 1600, Moldova și Valahia ocupau o poziție marginală față de direcția principală de expansiune otomană, fiind de aceea neglijate de imperiul absorbit de obiective mai stringente. În fine, în secolul al XVIII-lea, atunci când principatele au căpătat din nou o importanță vitală pentru imperiu ca furnizoare de tribut și de hrană, structura de stat otomană

[117] Vlad, „Mișcări geografice", în *Studii și articole*, XIV, pp. 84–85.

începuse să se dezintegreze și de aceea Constantinopolul a evitat să încredințeze cele două provincii unor pași potențial insubordonați. El a preferat să își întărească autoritatea aici prin impunerea principilor greci fanarioți, dar fără să modifice sistemul stăpânirii indirecte[118].

Declinul puterii centrale este reflectat de schimbările pe care le-a suferit armata aflată sub comanda principelui. Așa cum am menționat mai sus, inițial armata era alcătuită din reprezentanți ai nobilimii cu funcții administrative. Situația se schimbase la începutul secolului al XVII-lea, când principele se folosea în primul rând de mercenari, iar categoria *curtenilor* (fie ei cu funcții civile sau militare) era în declin. Cei din urmă deveniseră niște nobili cu o largă autonomie față de principe, care nu se mai putea baza pe ei pentru a-și alcătui armata. Soldații profesioniști — *dorobanți* sau *călărași* — constituiau acum trupele cele mai importante. Declinul armatei se reflecta și în forța ei numerică. În secolul al XVI-lea, un principe putea aduna mai mult de 10 000 de oameni. Constantin Brâncoveanu nu mai avea la dispoziție, în schimb, decât 2 000 de soldați. Ceea ce înseamnă că, la 1700, principele nu mai dispunea de forțe militare capabile să poarte un război; el mai avea la dispoziție cel mult niște gărzi personale însărcinate cu paza propriilor domenii și cu menținerea ordinii[119]. Dacă statul nu se dizolvase cu totul în anarhie și feudalism politic, aceasta se datora deci puterii otomane.

Principalul mecanism care menținea o relație de dependență a nobilimii față de principe era necesitatea de a colecta impozitele. Dar felul în care se făcea aceasta era de natură să perpetueze o stare de echilibru instabil între stat și nobilime, în care nici una dintre părți nu putea să încline balanța în

[118] P. P. Panaitescu, *Interpretări Românești* (București: Editura Universul), pp. 145–159. Vezi, de asemenea, Radu Florescu, „The Fanariot Regime in the Danubian Principalities", în *Balkan Studies*, IX, no. 2 (1968), pp. 301–318.

[119] N. Stoicescu, „Contribution à l'histoire de larmée roumaine au moyen-âge", în *Revue roumaine d'histoire*, VI, no. 5 (1967), pp. 742–763.

favoarea ei. Deși statul supraviețuia, el nu era capabil să înlocuiască nobilimea turbulentă cu o birocrație mai loială față de principe și mai demnă de încredere. Aceste realități sunt bine ilustrate într-o descriere a Moldovei din 1787, oferită de trimisul francez din acea țară, contele d'Hauterive, și exprimată sub forma unor sfaturi acordate principelui Alexandru Ipsilanti. Deși se referă la Moldova, ea este cu siguranță valabilă și pentru Valahia:

> Trebuie să ne închipuim momentul când un principe primește investitura. Vom vedea grămădindu-se în jurul lui mulțimea celor care vor să capete slujba de a strânge dările, a ambițioșilor care solicită slujba de judecător, a celor care, mândri de numele pe care îl poartă și de favorurile primite anterior, cer avantaje fără muncă și binefaceri fără nici un drept. [...] Vor fi folosite toate mijloacele unei administrații complicate pentru a mări impozitele, care nu vor ajunge întotdeauna în vistieria statului, ori nu vor rămâne acolo vreme îndelungată. Întreținerea curții, datoriile statului, ale principelui, economia sa și cea a subordonaților săi, tributul către Poartă, disimulate sub diferite nume și comportând sume ne-determinate, astfel încât nu se va ști niciodată dacă sunt suficiente, vor fi întotdeauna epuizante pentru țară; și toate aceste forme de risipă, bazate pe resursele unei țări răvășite de șase secole de războaie, cuceriri, barbarie, tiranie, vor face ca sarcina de a domni să fie atât de grea, încât un principe, confruntat cu atâtea obligații de a practica opresiunea pentru a răspunde unor sarcini excesive, nu se va putea amăgi multă vreme că poate guverna cu dreptate[120].

[120] le Comte d'Hauterive, *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie, présenté à S.A.S. Le Prince Alexandre Ypsilanti, Hospodar regnant en 1787* (Bucarest, Carol Göbl, 1902), pp. 168-170. [Nota traducătorului: Nu am putut urma traducerea românească ce însoțește ediția citată de autor, datorită impreciziei sale și caracterului mult prea arhaic al limbii.]

D'Hauterive își exprimă convingerea că principele Ipsilanti se va dovedi capabil să facă față acestor probleme, așa cum le făcuse față pe vremea când domnise în Valahia (turcii aveau obiceiul să rotească pe principi pe tronurile celor două state). D'Hauterive spune, în legătură cu nobilimea moldoveană:

> Aș vrea să pot ascunde faptul că aceste excelente obiceiuri [se referă la înclinația nobililor moldoveni pentru viața rustică de pe moșiile lor, care nu este împărtășită de către nobilii valahi] au început să se schimbe, iar consecințele se pot observa deja. Nobilii își părăsesc locuințele de la țară, atrași de avantajele pe care le pot obține la curte, pe care le preferă câștigurilor mai mici, dar mai sigure ale vieții rurale. Ei caută cu încăpățânare poziții pe care nu reușesc întotdeauna să le obțină și pe care nu le pot păstra pentru mult timp, poziții de pe urma cărora nu pot câștiga îndeajuns ca să-și plătească datoriile pe care le-au făcut și care nu le aduc decât plăcerea momentană de a-și stâlci numele și de a-și mai lungi puțin semnătura[121].

El adaugă că aceste noi practici (care nu erau probabil atât de noi, dar lui D'Hauterive îi place să compare prezentul cu „vremurile bune de altădată") îi fac pe nobili să îi trateze rău pe vasalii lor (țăranii clăcași), astfel că îi determină pe aceștia să fugă în alte țări sau să caute stăpâni mai înțelegători. Mai spune și că nobilii din Valahia sunt încă și mai vinovați de asemenea apucături „păcătoase" decât cei din Moldova[122].

Am vorbit deja despre arendarea impozitelor în secolul al XVI-lea. În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, tendința principilor de a numi oameni de rând în funcții administrative a sfârșit prin a crea o nouă nobilime, care a început să submineze

---

[121] *Ibid.*, pp. 182–184. [Nota traducătorului: Vezi mai sus, nota 120.]
[122] *Ibid.*, pp. 168, 176, 186.

pozițiile celei vechi și în lumea rurală. Într-un stat care percepea impozite din ce în ce mai grele, poziția unui nobil era determinată de capacitatea sa de a obține privilegii fiscale sau de a-și suplimenta veniturile prin acapararea unor funcții administrative[123]. Tradiția de corupție ce s-a creat astfel avea să devină un factor permanent de mare importanță pentru istoria românească ulterioară, care își arată în continuare efectele negative în România de astăzi.

După instaurarea regimului fanariot, capacitatea turcilor de a impune principi pe tron, domniile de foarte scurtă durată și conexiunile dintre familiile domnitoare și companiile comerciale grecești și levantine au contribuit, toate, la a transforma actul preluării tronului într-o investiție financiară. Principii erau nevoiți să mituiască un număr atât de mare de funcționari otomani, încât trebuiau să își petreacă apoi tot restul vieții în căutarea mijloacelor de a-și recupera pierderile, după cum ne arată D'Hauterive. În plus, ei aveau tendința de a numi tot mai mulți greci în rândurile nobilimii; acești oameni, ce duceau o viață de huzur într-o țară pe care o priveau ca străină, concepeau și ei funcția pe care o dețineau ca pe o activitate lucrativă. Din nou, așa cum arată D'Hauterive, acest lucru era valabil pentru Valahia încă și mai mult decât pentru Moldova.

În secolul al XVIII-lea, nobilii trăiau mai mult în orașe, și mai ales la București, decât pe domeniile lor. Ei au căpătat chiar obiceiul de a-și „arenda" moșiile, lăsându-i pe arendași să își recupereze investițiile prin a-i exploata la maximum pe clăcași. Dar nu numai „înclinația spre viciu" îi făcea pe nobili să prefere Bucureștiul ca reședință. Lumea rurală era terorizată de țărani fugari care, amestecați cu dezertori turci, ca și cu albanezi, sârbi, bulgari și țigani, își câștigau existența din jaf (erau numiți *haiduci*). Nimeni nu era în siguranță în afara capitalei.

[123] *Ibid.*, și Ciurea, „Quelques considérations", în *Nouvelles études*, vol. IV, pp. 86–87.

Arendașii grăbiți să scoată rapid profituri erau nemiloși și arbitrari, încălcând deseori drepturile tradiționale ale sătenilor. În timp ce țăranii aveau o viață chinuită, fiind presați în același timp de bandiți, de arendași, de nobili și de stat, marii boieri trăiau în București într-o atmosferă de lux oriental[124].

În decursul secolului al XVIII-lea au fost făcute încercări repetate de a raționaliza sistemul fiscal, pentru a limita corupția și evaziunea[125]. Dar problema era de ordin structural, și nu putea fi rezolvată astfel. Nu existau suficiente resurse pentru a plăti la un nivel suficient o funcționărime cinstită, și astfel întregul aparat de stat, începând cu principele, era nevoit să extragă venituri cât mai mari în termen cât mai scurt, înainte ca un nou prinț să ajungă pe tron și o nouă garnitură de funcționari să fie pusă în drepturi.

Probabil că, dacă principele s-ar fi bucurat de mai multă autonomie și de o bază de putere mai largă, ar fi putut fi construită o birocrație mai solidă. Dar, datorită intervenției permanente a turcilor, era menținut un echilibru vicios al puterilor între principe și nobilimea sa administrativă.

O consecință importantă a felului în care au evoluat relațiile dintre stat și boieri în secolul al XVIII-lea a fost distincția rigidă ce s-a impus între marii boieri, cu funcții înalte la curte, și micii boieri, care dețineau slujbe mărunte sau chiar nu îndeplineau nici o slujbă. Distincția era de fapt mai veche, dar, în 1739, Mavrocordat a creat două categorii legale de nobili, acordând privilegii fiscale doar celor din categoria superioară[126]. Prin aceasta, conflictul dintre mica și marea nobilime, existent deja în legătură cu competiția lor pentru a atrage țărani cu care să-și populeze moșiile, s-a agravat[127]. Prin poziția lor privilegiată,

[124] Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 31 și 51; Corfus, *Agricultura Țării Românești*, pp. 36–37.

[125] Mihordea, „Crise du régime fiscal", în *Nouvelles études*, vol. IV, p. 132.

[126] Emerit, *Les paysans roumains*, p. 30.

[127] Stahl, *Les anciennes communautés*, pp. 233–234.

marii boieri au putut să își extindă controlul asupra unui număr tot mai mare de sate, astfel încât, la începutul secolului al XIX-lea, câteva familii importante dețineau un număr imens de sate, în timp ce nenumărații nobili mărunți dețineau fiecare doar un singur sat sau chiar doar o parte dintr-un sat[128].

Pentru a completa imaginea relațiilor agrare în jurul lui 1800, e nevoie să luăm în considerare și mânăstirile. Ele au fost menționate foarte puțin până acum, căci, (1) în general, biserica ortodoxă nu a jucat un rol politic important; (2) mânăstirile care dețineau sate aveau interese similare celor ale boierilor. Totuși, datorită faptului că dețineau pământuri cu titlu inalienabil, mânăstirile acumulaseră în acea vreme suprafețe impresionante. Mai mult, în timpul dominației otomane, multe mânăstiri au fost „închinate" unor mânăstiri grecești din alte părți ale Imperiului (de la Muntele Athos, Sinai, Alexandria, Antiohia etc.), pentru a fi ferite astfel de jafurile otomane. Aceste mânăstiri erau conduse de greci, ele trimițând în fiecare an sume mari instituțiilor ce le patronau din afara țării. Călugării lor erau mai interesați să obțină venituri pentru biserica grecească decât să își îndeplinească îndatoririle față de credincioșii din Valahia, iar spitalele, școlile și capelele pe care trebuiau să le întrețină se aflau adesea în ruină.

Pe lână sprijinul pe care îl obțineau de la greci, aceste mânăstiri se bucurau tot mai mult în secolul al XVIII-lea de ajutorul rușilor, care le priveau ca pe niște aliați potențiali. În jurul lui 1800, mânăstirile controlau cam jumătate din pământuri în Valahia și Moldova și cam o jumătate din această suprafață le revenea celor „închinate" (este posibil ca proporția să fi fost chiar mai mare)[129]. În 1810, 120 din cele 204 mânăstiri existente în Valahia erau „închinate"[130].

---

[128] Oțetea, „Considerații", în *S.M.I.M.*, IV, p. 351.
[129] Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 25–27.
[130] Ciobanu, „Populația", în *Arhiva* II, p. 92.

Astfel era structurată, deci, societatea valahă la începutul secolului al XIX-lea. Administrația coruptă era condusă de greci, cu concursul unei nobilimi greco-române; mânăstirile conduse de străini dețineau suprafețe întinse de pământ; impozitele erau ridicate; cea mai mare parte a țăranilor aveau în practică statut de șerbi; banditismul părea de nestăvilit. Dar, în spatele acestor realități, vechile forme de organizare sătească, bazate pe tradiția unei agriculturi agro-pastorale, erau încă solide. Perioada colonialismului otoman a stimulat dezvoltarea unei economii de export; deși principalii săi beneficiari erau nobilimea parțial grecizată și negustorii levantini de la orașe, viața rurală a început și ea să se schimbe. Ea a devenit mai dependentă de agricultura cerealieră decât până atunci. Dar aceste schimbări se aflau încă doar la început. În secolul al XIX-lea, cele mai multe dintre caracteristicile societății coloniale valahe aveau să devină mai accentuate, pentru că o dată ce Valahia a fost scoasă de sub dominația otomană și îmbrățișată de aripile eliberatoare ale economiei capitaliste occidentale, ea putea fi „modernizată" — ceea ce înseamnă, colonizată — fără limite.

Transformările ce au urmat îndepărtării controlului otoman au fost determinate în mare parte de schimbările situației internaționale. De aceea, pentru a înțelege trecerea de la sistemul politico-economic proto-colonial la cel colonial modern, va trebui să examinăm sumar scena internațională. Numai după aceea vor putea fi clarificate efectele acestor transformări asupra societății valahe, în special a celei rurale.

6

TRANZIȚIA LA COLONIALISMUL MODERN (1821–1864)

Termenul de „colonialism” pe care îl folosim atât de insistent necesită câteva precizări. Cu excepția câtorva ani în care a fost administrată direct de armata rusească, adevărații stăpâni coloniali ai țării, după 1821, nu au deținut controlul direct asupra ei și nici nu au fost foarte interesați de realitățile ei interne. De fapt, Valahia a căpătat în această epocă niște caracteristici care ne apar ca foarte moderne: ea a devenit o „neo-colonie”, un stat controlat pe căi indirecte, care nu avea o singură metropolă, ci mai degrabă un „consorțiu” de metropole. Mai mult, cele mai apropiate geografic dintre marile puteri — Austria, Rusia și Turcia — nu erau și puterile industriale cele mai dezvoltate din Europa epocii. Ele nu aveau mare nevoie să își adauge încă o provincie agrară, care să le servească drept furnizor de materii prime și piață de desfacere pentru produsele lor industriale. Europa occidentală era indicată logic să devină metropola Valahiei, ceea ce s-a și întâmplat, Valahia devenind în secolul al XIX-lea un avanpost colonial al economiilor occidentale. Pentru a înțelege cum s-a întâmplat aceasta, este nevoie să plasăm Valahia în contextul internațional al vremii. Va trebui să repetăm un mare număr de fapte binecunoscute de istorie diplomatică. Această exa-

minare a scenei internaționale poate părea o întrerupere forțată a cercetării de istorie socială pe care o întreprindem, dar istoria diplomatică a perioadei constituie fundalul prin raportare la care pot fi înțelese transformările sociale interne ce au urmat.

Principalii actori ai acestei scene internaționale au fost Rusia, Austria (mai târziu Austro-Ungaria), Imperiul Otoman în declin, Marea Britanie — situată la mai mare distanță, dar de o importanță crucială — și Franța, cea din urmă mai puțin influentă, dar jucând un rol important în anumite momente. Împreună cu Germania, care li s-a adăugat în ultima treime a secolului, aceste mari puteri — în diferite combinații — au jucat un rol determinant în toate evenimentele majore care au hotărât cursul de evoluție al Valahiei și Moldovei. Ceilalți actori internaționali — Bulgaria, Serbia, Sardinia și Grecia — au fost mai puțin importanți, aflându-se la rândul lor în sfera de influență a marilor puteri. Stabilirea unui echilibru al puterilor în Balcani a dat Valahiei posibilitatea să obțină independența, cel puțin din punct de vedere formal. Dar influența economică străină a lăsat o urmă mai profundă în regiune decât mașinațiile marilor puteri. În timp ce evenimentele politice internaționale sunt relativ confuze și greu de urmărit, transformările sociale și economice sunt mult mai uni-direcționale.

Înainte de a începe prezentarea contextului internațional la sfârșitul războaielor napoleoniene, ne vom întoarce la modelul societăților coloniale propus de Balandier, care a fost prezentat deja în capitolul 5. Căci acest model este cel care dă coerență reconstituirii istorice. Într-o societate colonială se pot distinge următoarele caracteristici:

(1) Economia este axată pe obținerea materiilor prime și a produselor agricole, care să fie folosite de economia industrială a metropolei.

(2) Comerțul exterior se află în mâinile reprezentanților metropolei, care pot însă acționa prin intermediul unor agenți locali; cei din urmă sunt deseori „capitaliști paria”, adică străini care s-au adaptat atât la cultura stăpânilor coloniali, cât și la cea a coloniei.

(3) Țăranii sunt deposedați de pământuri în beneficiul marilor proprietari indigeni sau străini; acest fapt este necesar pentru a extrage un surplus de produse agricole în cantități suficiente; tipul de culturi practicate se poate modifica în funcție de cerințele metropolei.

(4) Economia indigenă stagnează, meșteșugurile tradiționale decăzând și fiind înlocuite prin importuri de produse manufacturate.

(5) Agenții metropolei și indigenii sunt separați de o falie socială largă, cei din urmă fiind reduși la o condiție servilă.

(6) Baza societății coloniale sau a „enclavei” coloniale este situată în capitală sau în principalul oraș comercial; elita locală se concentrează aici și cultivă un stil de viață diferit de tradițiile locale; „enclava” devine un accesoriu cultural și economic al metropolei.

(7) Sistemul politic este controlat de elita indigenă, dar, pentru a-și proteja interesele economice, puterea sau puterile coloniale mențin un drept de veto asupra deciziilor importante.

Câteva dintre caracteristicile prezentate în capitolul 5 au fost aici accentuate, deoarece acum ne ocupăm de o societate colonială propriu-zisă și nu de una proto-colonială. Metropola sau metropolele sunt interesate de colonie exclusiv în scopul de a o exploata pentru a-și stimula propria dezvoltare industrială. Ele nu mai sunt interesate să păstreze un control militar sau să extragă un tribut. Atâta timp cât interesele economice

ale metropolei pot fi satisfăcute fără stăpânire directă, ea preferă să își estompeze prezența ca factor politic. Acesta a fost și cazul Valahiei după 1860. De asemenea, stimulentele de natură economică pentru a obține un surplus destinat exportului sunt tot mai mari și, prin urmare, tendința de a deposeda țărănimea de pământuri este mai accentuată. Condițiile de muncă se deteriorează, piața capitalistă mondială afectându-le mult mai profund decât decretele unui imperiu de tip tradițional. În consecință, coloniile moderne suferă transformări mult mai rapide decât proto-coloniile, chiar dacă aceasta se petrece sub fațada independenței politice.

După ce vom discuta evenimentele de politică internațională, vom arăta că economia Valahiei a urmat foarte îndeaproape modelul prezentat mai sus.

Contextul internațional

Prima mare putere (alta decât Imperiul Otoman) care s-a implicat în afacerile interne ale Valahiei și Moldovei, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, a fost Austria. Așa cum am explicat în capitolul precedent, interesele austriece erau deopotrivă de ordin politic și de ordin comercial. Dar, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în special la începutul următorului secol, politica austriacă a abandonat planul anexării principatelor, concentrându-se în schimb asupra obiectivului de a-și menține aici privilegii comerciale. În bună măsură, această schimbare a fost consecința a doi factori. Mai întâi, Austria se confrunta acum cu problema „națională", ea nefiind capabilă să rezolve în mod eficient dificultățile cauzate de mișcările naționale ale slavilor, ungurilor și românilor care se aflau deja în interiorul granițelor sale. În al doilea rând, războaiele napoleoniene au mutat centrul de greutate al politicii austriece spre vest, unde a întâlnit

o nouă problemă națională, după anexarea unei părți a Italiei. Din aceste motive, după 1815, politica legitimistă a lui Metternich s-a concentrat asupra păstrării *statu-quo*-ului teritorial și nu asupra modificării granițelor în Balcani. Mai mult, pentru că Rusia era un aliat important în această politică, austriecii au preferat să-i dea mână liberă în principate, în schimbul sprijinului rusesc în alte părți ale continentului. Dar, o dată ce stăpânirea otomană s-a încheiat *de facto* în anii 1820, Austria a devenit principalul partener comercial al Valahiei. La fel ca și în trecut, articolele de export ale Valahiei erau în primul rând animalele și produsele animaliere, ea importând în schimb produse manufacturate. Fără să mai interfereze în politica internă a țării, austriecii au păstrat această poziție privilegiată ca partener comercial până în anii 1870[1].

Interesele și influența rusească erau mai mari și cu un caracter mai direct. În secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, Rusia a purtat o serie de războaie împotriva Imperiului Otoman, al căror obiectiv final era controlul asupra Mării Negre și asupra strâmtorilor. Principatele erau situate pe ruta spre Constantinopol, astfel că au fost ocupate de armate rusești în 1711, 1736–1739, 1969–1774, 1787–1792, 1806–1812, 1828–1834, 1849–1852 și 1853. Prima mare victorie rusească în această serie de lupte s-a înregistrat în 1774, fiind urmată de pacea de la Kuciuk-Kainargi. Acest tratat dintre imperiile otoman și rusesc a prevăzut deschiderea parțială a Mării Negre, dându-le totodată rușilor dreptul de a înființa un consulat la București. Prin Tratatul de la București din 1812, con-

---

[1] L. Boicu, „Considérations sur la politique des Habsbourg à l'égard des principautés roumaines (depuis le XVIIIe siècle jusqu'en 1848)", în *Nouvelles études d'histoire* (Bucarest, Académie Roumaine, 1955–1970), vol. IV, pp. 157–169 ; Nicholas Georgescu-Roegen, Constantin C. Giurescu, M. Gr. Romașcanu, „Comerțul exterior", în *Enciclopedia României* (București, Imprimeria Națională, 1943), vol. IV, p. 465; Ștefan Zeletin, Burghezia română (București, Cultura Națională, 1925), p. 42.

sulul rus a căpătat puteri extinse în ce privește intervenția în probleme interne ale principatelor (Rusia anexând în același timp o parte a Moldovei, Basarabia). Din acel moment, stăpânirea otomană a devenit mai degrabă teoretică decât efectivă. Ultima etapă în acest proces a fost Tratatul de la Adrianopole, din 1829, care a acordat Rusiei un control aproape complet asupra principatelor (deși ele au continuat să plătească Imperiului Otoman un tribut simbolic, rămânând oficial sub dominație turcească). Singurul factor care mai oprea acum Rusia de a anexa cu totul principatele era opoziția generală a puterilor europene față de un asemenea plan, opoziție concertată de Marea Britanie[2].

Interesele rusești nu erau de natură economică, datorită faptului că principatele nu îi puteau oferi Rusiei nimic din ceea ce ea nu avea deja (deși pe la jumătatea secolului ele au devenit principalul rival al Ucrainei și al portului Odessa în comerțul cu cereale). Probabilitatea ca principatele să poată fi transformate într-o piață de desfacere pentru produsele rusești era și ea extrem de redusă. După cum a spus Barbara Jelavich:

> Deși guvernul rusesc era în mod firesc preocupat de organizarea internă a principatelor, politica sa față de ele a fost determinată în principal de poziția lor internațională. De la 1829 până la 1856, în anii protectoratului rusesc, obiectivul central al Rusiei a fost de a instaura o administrație ordonată și eficientă, care să servească interesele sale în regiune. O economie agrară prosperă urma să ofere o bază de aprovizionare armatelor rusești în drumul lor spre

---

[2] Radu Florescu, *The Struggle Against Russia in the Romanian Principalities: A Problem in Anglo-Turkish Diplomacy 1821–1854*, Acta Historica, II, Societas Academica Dacoromana (Roma, 1962), pp. 63–65; Barbara Jelavich, *Russia and the Rumanian National Cause 1858–1859*, Slavic and East European Series, vol. XVII (Bloomington, Ind., Indiana University Publications, 1959), pp. 1–3.

Constantinopol, iar o guvernare stabilă și conservatoare sub dominație rusească trebuia să asigure imperiului un puternic bastion la Dunăre[3].

Atitudinea britanicilor era mai complexă. Interesele lor fuseseră minime înainte de 1821, dar, după revolta grecească împotriva stăpânirii otomane și după ce britanicii au înțeles că poziția lor în Mediterana ar fi fost primejduită dacă rușii i-ar fi înlocuit pe turci ca putere dominantă în bazinul ei răsăritean, ei au început să se preocupe foarte insistent de soarta principatelor. Scriind despre momentul 1821, Harold Nicolson spunea că „prin configurarea chestiunii orientale, o controversă nouă și de lungă durată, deopotrivă politică, strategică și economică, s-a adăugat celor care separau Rusia și Occidentul".[4] Nu e aici locul să recapitulăm eforturile pe care le-au făcut britanicii pentru a menține Imperiul Otoman pe linia de plutire, împotriva presiunilor rusești, de-a lungul secolului al XIX-lea. Vom aminti doar că Valahia a fost și ea implicată în această chestiune, la fel ca și Serbia, Bulgaria și Grecia.

Marea Britanie a căpătat, de asemenea, interese economice în principate ca urmare a Tratatului de la Adrianopole. Făcând Marea Neagră accesibilă pentru vasele occidentale, tratatul a făcut posibile și exporturile românești de cereale spre Occident. În același timp, piața românească a devenit accesibilă pentru produsele manufacturate occidentale, în special cele textile. În 1837, 379 de vase au intrat în porturile Brăila și Galați (principalele porturi ale Valahiei și, respectiv, Moldovei). Numai 15 dintre ele erau britanice, dar cu toate acestea principatele au exportat în acel an în Anglia 563 000 *quarter*[*]-i de grâu. În 1840, exportul spre Anglia se ridicase la

[3] Jelavich, *Russia and the Rumanian National Cause*, p. 11.

[4] Harold Nicolson, *The Congress of Vienna: A Study in Allied Unity 1812–1822* (New York, Viking, Compass Books, 1961), p. 269.

[*] Măsură de greutate, echivalent a 12,7 kg. (N. tr.)

864 000 de *quarter*-i, iar în 1848, 132 din cele 1132 de vase care au ancorat în Brăila și Galați erau britanice. În 1837, exporturile britanice în principate s-au ridicat la valoarea de 97 405 lire sterline; în 1848, ele ajunseseră la 606 694 lire. În anii 1850, comerțul cu principatele devenise un considerent important (deși încă secundar) pentru britanici în privința adoptării unei atitudini față de dominația rusească. Deși la acea vreme doar 2% din importurile de grâne ale Marii Britanii proveneau din Valahia și Moldova, proporția pe care o ocupau ele pe piața britanică era în creștere. În 1853, aproape o treime din vasele intrate în Brăila și Galați erau britanice ori aveau Marea Britanie ca destinație[5].

Totuși, ar fi greșit să credem că interesele economice ale Marii Britanii în principate au fost principalul factor care a determinat linia politică pe care a adoptat-o față de ele. Din perspectiva istoricilor români (de exemplu, Florescu și Zeletin), 2% din importurile britanice de cereale a însemnat foarte mult (e o problemă familiară – ceea ce este o componentă minoră a comerțului exterior al unei mari puteri industriale poate reprezenta un factor decisiv pentru o colonie sau neo-colonie a sa). Totuși, din perspectivă britanică, chestiunea românească era doar o componentă a problemei rivalității cu Rusia, care se manifesta la o scară mult mai mare, pe întreaga suprafață a globului[6].

Ultima mare putere implicată a fost Franța. Însă, în ciuda marii sale influențe culturale („marea noastră soră latină"), care data de la mijlocul secolului al XVIII-lea, Franța a jucat un rol secundar pe întreaga durată a secolului al XIX-lea, devenind importantă doar în anii 1850 și 1860, în perioada

[5] Florescu, *Struggle Against Russia*, pp. 262–263; Zeletin, *Burghezia română*, pp. 45–46.

[6] W. G. East, *The Union of Moldavia and Vallachia, 1859* (Cambridge, Cambridge University Press, 1929), pp. 26–30.

domniei lui Napoleon III. Comerțul francez cu principatele a crescut pe parcursul secolului, dar nu a ajuns niciodată să rivalizeze cu cel al Austriei sau al Marii Britanii; iar preocuparea Franței pentru „chestiunea orientală” nu a fost niciodată atât de mare ca cea a Rusiei sau a Marii Britanii[7]. Franța a jucat totuși un important rol ideologic, ca sursă de inspirație pentru doctrinele liberale și revoluționare și ca refugiu pentru revoluționarii și reformatorii exilați din Valahia și Moldova. Atracția culturală a Franței era mărită de faptul că multe vlăstare ale familiilor boierești erau trimise acolo pentru desăvârșirea educației[8].

Deși Imperiul Otoman a pierdut controlul efectiv asupra principatelor în anii 1820, a rămas în teorie suzeranul lor, intervenind periodic în afacerile lor interne până foarte târziu. El a continuat să încaseze un mic tribut și a luat parte la negocierile diplomatice care au luat în considerare și principatele până la 1878, când România (formată prin unirea celor două principate) a fost în sfârșit declarată regat independent[9].

Regulamentul Organic și ocupația rusească

În 1821 a avut loc a revoltă anti-otomană destul de confuză în Moldova și în Valahia. În parte, mișcarea a fost provocată de greci, care sperau să ridice toată Peninsula Balcanică împotriva turcilor și să reconstruiască Bizanțul. Dar o altă componentă

[7] Florescu, *Struggle Against Russia*, pp. 70–72; East, *Union of Moldavia and Wallachia*, pp. 47–50; Zeletin, *Burghezia română*, p. 46.

[8] Florescu, *Struggle Against Russia*, pp. 223–241; Pompiliou Eliade, *La Roumanie au XIXe siècle* (Paris, Hachette, 1914), vol. II: *1828-1834*, pp. 302–347; Dan Berindei, *L'Union des principautés roumaines* (Bucarest, Académie Roumaine, 1966), pp. 54–55.

[9] Robert Lee Wolff, *The Balkans in Our Times* (New York, Norton, 1967), pp. 84–85.

a mișcării a fost opera unui mic boier valah, Tudor Vladimirescu. Spre deosebire de greci, Vladimirescu a reușit să provoace un entuziasm efectiv pentru cauza sa în rândurile țăranilor, promițându-le reforme și înlăturarea abuzurilor comise de boieri și de turci. Aparent, el s-a bucurat și de sprijinul micii nobilimi, ostilă celor câtorva familii de mari boieri. Revolta a cauzat o serie de negocieri diplomatice complicate între Rusia, Imperiul Otoman, Austria și Marea Britanie. Vladimirescu (despre care unii afirmă că era inițial un agent al grecilor, care a încercat apoi să se desprindă de ei și să preia inițiativa) a fost ucis de câțiva ofițeri greci din anturajul său. Liderul grec, Alexandru Ipsilanti (un nobil fanariot educat în Rusia, a cărui familie a jucat un rol important atât în principate, cât și la Constantinopol), fusese general în armata rusă și a încercat să obțină ajutor rusesc. Nu l-a putut obține pentru că Austria și Marea Britanie au făcut presiuni asupra Rusiei ca să rămână neutră. După uciderea lui Vladimirescu, el a pierdut și sprijinul popular. În cele din urmă, o armată turcească a invadat Valahia și a înăbușit răscoala (lucrurile au evoluat altfel în Grecia, datorită unui puternic sprijin popular). Revolta a avut totuși un rezultat durabil: turcii nu s-au mai încrezut în nobilimea grecească, implicată în conspirație, și au dat curs cererilor de a reinstala în Valahia și Moldova principi indigeni[10].

În 1828 a izbucnit un nou război între Rusia și Imperiul Otoman, principatele fiind ocupate de ruși[11]. În 1829, cele

---

[10] Andrei Oțetea, „Les grandes puissances et le mouvement Hétairiste dans les principautés roumaines", în *Balkan Studies*, VII, nr. 2 (1966), pp. 379–394; Florescu, *Struggle Against Russia*, pp. 85–107; Lucrețiu Pătrășcanu, *Un veac de frământări sociale 1821–1907*, ed. II (București, Editura Politică, 1969), pp. 72–95. Pătrășcanu prezintă cea mai clară expresie a viziunii oficiale curente despre momentul 1821: Vladimirescu a fost un erou care a ridicat masele țărănești împotriva boierilor tiranici; revolta a marcat începutul istoriei moderne românești. Mulți istorici de dinainte de 1944 au susținut și ei această interpretare.

[11] Andrei Oțetea et al., *Istoria României* (București, Editura Academiei, 1964), vol. III, pp. 934–937.

două puteri au semnat Tratatul de la Adrianopole, care a deschis Marea Neagră pentru vasele tuturor statelor și a dat Rusiei dreptul să ocupe temporar și să reorganizeze principatele. Livrările forțate de grâne către turci au fost oprite și monopolul comercial otoman a fost abolit[12].

Economia Valahiei era la pământ în urma acestui război și a ocupației rusești. Armata de ocupație făcuse multe rechiziții. Au urmat foametea și o epidemie de ciumă, iar banditismul s-a intensificat foarte mult[13]. Așa cum am spus deja, Rusia avea tot interesul să redreseze situația și să creeze o provincie viabilă economic. Omul ales să îndeplinească aceasta a fost cel pe care Rusia l-a numit ca guvernator al provinciei, contele Pavel Kiseleff. El și-a asumat sarcina de a reorganiza principatele astfel încât să devină o sursă de aprovizionare pentru armata rusească. Din multe puncte de vedere, planul său era similar celui al autorităților austriece atunci când ocupaseră Oltenia cu un secol înainte. Obiectivul cel mai important, în ambele cazuri, era de a crește productivitatea culturilor de cereale. Rezultatele au fost și ele în bună măsură similare (vezi capitolul 5).

A fost organizată o administrație mai modernă, cu o forță polițienească permanentă, un serviciu poștal și o mică armată. Au fost construite drumuri și au fost reamenajate porturile de la Dunăre, mult timp neglijate. Sistemul fiscal fanariot a fost simplificat prin eliminarea multor impozite și reorganizarea tezaurului public, ca un corp administrativ unificat. Au fost înființate depozite de grâne în sate (probabil cu gândul la nevoile armatei rusești în anii următori) și un serviciu medical pentru combaterea epidemiilor[14].

---

[12] Eliade, *La Roumanie au XIXe siècle*, vol. II, pp. 39–48.

[13] *Ibid.*, pp. 5–30.

[14] Marcel Emerit, *Les paysans roumains depuis le traité d'Adrianople jusqu'à la libération des terres (1829–1864)* (Paris, Recueil Sirey, 1937), pp. 62–66.

Dar, deși se pare că inițial Kiseleff a avut intenția de a îmbunătăți condiția țăranilor, rușii au fost obligați (ca și austriecii înaintea lor) să se folosească de elemente ale societății locale pentru a reorganiza economia. Aceasta însemna că trebuiau să obțină sprijinul marii nobilimi și al mânăstirilor ortodoxe care controlau o mare parte a terenurilor. Favorizarea clerului și a înaltei nobilimi nu era doar o opțiune de circumstanță. Deși îndatorat ideilor liberale franceze, guvernatorul rus trebuia să urmeze ordinele țarului Nicolae. După cum spune Barbara Jelavich: „Încrederea acordată de către ruși boierilor conservatori, celor câtorva mari familii nobiliare văzute ca reprezentând puterea legitimă în stat era în acord cu tendința generală a lui Nicolae I de a sprijini, pretutindeni în Europa, instituțiile tradiționale."[15] Politica rusească în principate era perfect consecventă cu interesele militare și politice ale Rusiei, ca și cu predispozițiile sale ideologice. Ea prezintă asemănări cu multe aranjamente de același fel stabilite între o putere colonială și aristocrația indigenă. Perioada ocupației rusești oferă un exemplu tipic de „cârmuire colonială indirectă", situație în care o aristocrație stăpânitoare de pământuri profită de pe urma dominației coloniale. Acest fapt, împreună cu numeroasele rechiziții pentru armata rusească, explică ura profundă pe care o simțeau țăranii atât față de boieri, cât și față de ruși. Și așa se face că înalta nobilime și clerul mânăstiresc aveau o orientare pro-rusă, în timp ce, de-a lungul întregii perioade de la 1829 până la 1864, revoluționarii naționaliști s-au definit prin opoziție față de triumviratul constituit din marii boieri, mânăstirile închinate și autocrația rusească[16].

Pentru fiecare dintre cele două principate, reformele rusești au fost consfințite printr-un document cunoscut sub numele de Regulament Organic, a cărui primă versiune a fost publicată

[15] Jelavich, *Russia and the Rumanian National Cause*, p. 11.
[16] Vezi lucrările citate mai sus ale lui Eliade, Florescu, Jelavich și Emerit.

în 1831. Prevederile sale simplificau și uniformizau legile referitoare la posesiunea pământurilor pe domeniile boierești și mânăstirești. Deși Kiseleff considera că noile legi erau mai drepte față de țărani, la alcătuirea Regulamentului s-a ținut cont în mod consecvent de opiniile moșierilor. Sătenilor (clăcași) li se garantau: (1) mici loturi de pământ pentru casă și grădină (între 1000 și 1500 de m²); (2) pășuni (cu suprafața variind după numărul de animale pe care le aveau); (3) până la 3 hectare adiționale de teren arabil pentru fiecare familie. Pentru aceasta, țăranii erau îndatorați la 12 zile de clacă și câteva zile în plus pentru alte munci. Dijma a fost menținută; cum însă ea variase de la o regiune la alta și în multe locuri depășise cantitatea stabilită inițial de 10% din produse, a fost fixată acum la 10%. A fost menținut monopolul moșierilor asupra alcoolului, morăritului, vânzării de lemn din pădure și asupra taxelor pentru folosirea podurilor. Ei nu puteau fi obligați să le dea țăranilor în folosință mai mult de două treimi din moșie. Ceea ce însemna că, în satele dens populate, unii țărani nu au căpătat suficient pământ (mai târziu, această prevedere a fost interpretată întrucâtva mai flexibil, dar Regulamentul afirma clar principiul după care stăpânul de moșie era liber să facă ce crede de cuviință cu o treime din pământ). A fost garantată legal libertatea de mișcare a țăranilor, care era însă stânjenită în practică prin atât de multe restricții încât prevederea legală devenea lipsită de valoare[17].

Pentru că puterea arbitrară a moșierilor a fost teoretic anulată, pentru că dările, claca și dijma au fost simplificate și uniformizate, Regulamentul Organic a fost considerat un progres

[17] Ilie Corfus, *Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea* (București, Editura Academiei, 1969), pp. 77–79, 87–89, 96–102; Eliade, *La Roumanie au XIXe siècle*, vol. II, pp 84–97; Andrei Oțetea, „Considerații asupra trecerii de la feudalism la capitalism în Moldova și Țara Românească”, în *S.M.I.M.*, IV, pp. 361–364; Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 80–87.

în raport cu regimul fanariot. În realitate, noua legislație acorda avantaje sporite moșierilor, în special celor câtorva mari familii de boieri care ajunseseră să stăpânească un număr imens de sate în secolul al XVIII-lea. În primul rând, folosirea pășunilor și a pădurilor de către țărani a fost restricționată (să ne amintim că dreptul de folosire liberă a pădurilor a fost restrâns pentru prima oară în secolul al XVIII-lea; dar el a fost limitat și mai mult prin Regulament: pentru prima oară, moșierul căpăta acum dreptul să stabilească o limită superioară pentru terenul ce putea fi folosit ca pășune). În al doilea rând, ziua de muncă datorată de țăran era măsurată în termenii unui volum de muncă ce trebuia dusă până la capăt, ceea ce însemna în realitate mult mai mult decât se putea face într-o singură zi. Pentru că se obișnuia ca munca să fie înlocuită prin plata în bani sau produse, o parte considerabilă a Regulamentului stipula ce fel de plată era necesară ca echivalent pentru o zi de muncă (ținând cont de diferențele regionale și sezoniere), căci moșierii erau încă mai interesați să fie plătiți în bani decât în muncă. În al treilea rând, și de cea mai mare importanță, administrația locală a fost lăsată în mâna moșierilor și a agenților lor, ceea ce însemna că prevederile Regulamentului erau interpretate în fiecare sat de chiar oamenii moșierului. Ceea ce a permis interpretări diverse și de multe ori nedrepte ale legii.

Numărul de zile de clacă pe care țăranii trebuiau să le presteze cu adevărat nu a fost niciodată determinat precis (lucrarea lui Bălcescu din 1850 rămâne referința fundamentală pentru această chestiune), dar este, în general, acceptat că limita de 12 zile era pur teoretică și că numărul real era considerabil mai mare. În plus, el a crescut permanent între 1830 și 1850, astfel încât, la jumătatea secolului, ajunsese la 56 de zile în loc de 12. Cum prețul ce trebuia plătit pentru a înlocui claca prin bani sau produse era stabilit în cele din urmă de

moșieri, obligațiile țăranului puteau fi mărite și mai mult prin modificarea acestui preț.

În fine, Regulamentul a clarificat problema stăpânirii pământului, stipulând că stăpânul de moșie controla direct cel puțin o treime din pământ (bineînțeles, cu excepția satelor de moșneni care mai supraviețuiau). Deși această prevedere nu reprezenta afirmarea clară a unui drept de proprietate, ci doar de „control" sau posesiune (se folosea în continuare termenul de „stăpân de moșie" și nu cel de „proprietar"), noua legislație oferea o fundamentare legală pentru drepturile moșierilor asupra pământului în termeni mult mai clari decât până atunci[18].

Scriind în 1907 despre cauzele situației dezastruoase în care se afla economia agrară, Radu Rosetti spunea că „Regulamentul Organic a fost triumful oligarhiei și alcătuiește punctul culminant la care acea oligarhie a izbutit să ajungă".[19] Rosetti exagera, căci, așa cum vom vedea, puterea moșierilor a continuat să crească și după acest moment. Sigur că marile familii boierești și-au dat seama de avantajele noului sistem, astfel că, atunci când rușii s-au retras în 1834, ei au lăsat în urmă o elită locală cu puternice sentimente rusofile[20].

Țăranii au înțeles și ei curând dezavantajele care decurgeau din noile legi și, chiar în 1831, s-au produs deja niște răscoale, care au fost desigur înăbușite foarte rapid. Ca întotdeauna,

---

[18] Dimitrie Gusti, „Chestiunea agrară", în *Opere*, ed. de O. Bădina și O. Neamțu (București, Editura Academiei,1970), vol. IV, pp. 43–44; Corfus, *Agricultura Țării Românești*, pp. 93–94, 103–107; Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 94–96; Nicolae Bălcescu, *Question économique des principautés danubiennes* (Paris, 1850).

[19] Radu Rosetti, *Pentru ce s-au răsculat țăranii* (București, Socec, 1908), p. 269.

[20] Wolff, *Balkans in Our Time*, p. 79. Kiseleff se pronunța în favoarea unei ocupări a principatelor pe timp nedefinit și chiar a anexării lor de către Rusia. Dar guvernul rus nu a dat curs acestor planuri, din nevoia de a menține alianța cu Austria. Vezi Jelavich, *Russia and the Rumanian National Cause*, p. 11.

singura soluție era fuga, și ritmul emigrărilor din regiunile apropiate de graniță a crescut mult, cel puțin pentru o perioadă. Deși aceste frământări au dus la o aplicare gradată a legislației și la ameliorarea unora dintre prevederile ei cele mai dure, Regulamentul nu a fost modificat în mod substanțial[21].

Societatea rurală sub regimul Regulamentului Organic

În timpul celor trei decenii și jumătate ce s-au scurs între Tratatul de la Adrianopole și reforma agrară de la 1864, economia rurală a Valahiei s-a transformat din predominant pastorală în producătoare de cereale. Deși schimbarea începuse mai devreme (vezi capitolul 5), de-abia în această perioadă țăranul a fost transformat cu adevărat în cultivator agricol. Din această transformare au decurs o serie de alte schimbări, dintre care cea mai importantă a fost aceea că nobilimea a devenit o clasă de adevărați latifundiari și nu doar o elită care deține controlul asupra pământului. La începutul perioadei, rezerva seniorială (terenul administrat direct de moșier) era încă foarte redusă; la sfârșitul ei, situația începuse să se schimbe, moșierii extrăgând acum o parte tot mai mare a veniturilor lor din munca prestată de țărani pe pământurile lor și nu din taxele pe care țăranii le plăteau pentru pământul pe care îl primiseră în folosință.

Datorită cererii crescânde de cereale din partea Occidentului și a faptului că moșierii controlau puterea politică la începutul perioadei, era mai mult sau mai puțin inevitabil ca ei să întoarcă în propriul avantaj schimbările ce aveau loc în domeniul economiei agrare. Aceste schimbări au avut două consecințe importante. Mai întâi, poziția țăranilor în raport cu

[21] Oțetea, „Considerații", în *S.M.I.M.*, IV, pp. 264–366; Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 88–92, 120–125; Rosetti, *Pentru ce*, pp. 76–77.

moșierii s-a deteriorat simțitor. În al doilea rând, exploatarea mai intensivă a pământului, prin trecerea de la păstorit la agricultura cerealieră, a dus la mărirea rezervelor de hrană disponibile și prin aceasta la o veritabilă explozie demografică.

Combinarea celor patru factori — trecerea la agricultura cerealieră, creșterea puterii moșierilor, înrobirea țăranilor și creșterea populației — a produs criza agrară din ultimele patru decenii ale secolului al XIX-lea și primele două decenii ale secolului al XX-lea. Toți acești factori au apărut în conexiune cu absorbirea Valahiei de către piața europeană (extinsă deja la scară mondială), în care însuși Imperiul Otoman era pe cale să fie încorporat. Trebuie să ținem seama însă de faptul că toate caracteristicile importante ale societății — puterea boierilor, controlul străinilor asupra comerțului exterior, rolul important pe care îl jucau negustorii străini (în special greci) în orașe și tradiția corupției care împiedica adoptarea unor reforme semnificative — existau deja înainte de 1829. Transformările economiei agrare de după acea dată le-au accentuat doar, nu le-au creat.

De la 1831 până la 1835, producția medie anuală de grâu a Valahiei a fost de circa 105 milioane de litri. Ea a crescut la o medie anuală de circa 120 milioane de litri între 1836 și 1845, dublându-se apoi și ajungând la 270 milioane de litri. Producția a scăzut apoi datorită câtorva anotimpuri proaste și frământărilor sociale produse de revoluția de la 1848[22]. Ea și-a reluat cursul ascendent după 1850[23].

---

[22] Corfus, *Agricultura Țării Românești*, tabelele de la pp. 302–379. Cantitățile indicate sunt obținute prin transformarea în litri a unităților de măsură tradiționale valahe, iar datele originare sunt aproximative, deci trebuie folosite în principal pentru tendințele de dezvoltare pe care le ilustrează.

[23] Oțetea et al., *Istoria României*, vol. IV, pp. 185–217, capitol de D. Berindei și V. Popovici.

Producția de porumb a crescut și ea. La începutul perioadei, în anii 1830, exporturile de animale erau încă mult mai importante decât cele de cereale. Proporția a început să se schimbe în anii 1840, iar în deceniul următor s-a ajuns ca exporturile de cereale să dețină o pondere clară. Această schimbare a fost însoțită de descreșterea rolului Austriei și creșterea corespunzătoare a rolului Marii Britanii și al Europei occidentale în general ca piețe de desfacere pentru produsele Valahiei[24].

Între 1831 și 1859, populația Valahiei a crescut de la circa 1 500 000 la circa 2 400 000 de locuitori, cu un spor mediu anual de peste 2%. Dar, în timp ce acest spor se situa sub 1% în zonele de deal și de munte, el a atins peste 3% la câmpie, ceea ce ne sugerează că a avut loc o migrație din zonele relativ dens populate de deal spre regiunile de câmpie deschise recent pentru agricultură[25]. Creșterea producției de cereale a fost mult mai accentuată în zona de câmpie față de cea de deal, cea din urmă nefiind potrivită pentru cultivarea cerealelor[26].

Două aspecte trebuie accentuate. În primul rând, trecerea la agricultura cerealieră a început în secolul al XVIII-lea, ceea ce explică și faptul că populația a început și ea să crească tot înainte de 1829. Între 1810 și 1831 s-a înregistrat o creștere de 50% până la 100%; între 1831 și 1859, ea s-a situat la 50%; populația s-a triplat între 1800 și 1860. În al doilea rând, moșierii au deținut o putere mai mare în zona de câmpie comparativ cu zonele de deal și de munte încă din secolul al XVI-lea, ceea ce a făcut ca avantajele pe care ei le-au obținut

[24] Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 216–217; Zeletin, *Burghezia română*, pp. 45–46.

[25] C. Rusenescu și D. Bugă, „Territorial distribution and growth of the population between the Carpathians and the Danube, in the 19th and 20th centuries", în *Revue roumaine de géologie, géographie et géophisique*, série de géographie 10, no. 1 (1966), p. 78.

[26] Vezi tabelele din Corfus, *Agricultura Țării Românești*, pp. 302–379.

în urma mișcărilor de populație și a trecerii de la economia pastorală la cea agricolă să crească și ele în mod corespunzător.

În 1810, aproape 60% din populație trăia în zonele de deal și de munte (adică pe un teritoriu reprezentând circa 42% din suprafața totală a Valahiei). În jur de 1859, numai 52% din populație mai trăia în afara zonei de câmpie. Dacă în 1810 densitatea populației era de două ori mai mare la deal față de câmpie, în 1859 ea era doar cu 50% mai mare. Se pare că expansiunea populației a început în zona de deal înainte de 1829. După 1829, ea a încetinit acolo datorită faptului că mulți oameni s-au mutat definitiv la câmpie, în loc să migreze acolo doar temporar, în perioada pășunatului (vezi capitolul anterior pentru migrațiile sezoniere). Creșterea populației a fost foarte accentuată în câmpia olteană, mai puțin însă în Bărăgan. Stepa a rămas o zonă de frontieră cu așezări temporare, populate într-o perioadă a anului, dar abandonate apoi, când populația se întorcea la deal. Între 1810 și 1829, județele de deal și munte au înregistrat o creștere anuală a populației de circa 2%, cu o rată a creșterii mai ridicată înainte de 1829 decât după aceea. În aceeași perioadă, rata de creștere la câmpie a fost de circa 3%. Dar, dacă populația a înregistrat o creștere de circa 300% pe întreaga zonă de câmpie, ea a crescut cu 600% până la 700% în județele Dolj și Romanați din Oltenia[27].

[27] Rusenescu și Bugă, „Territorial distribution", în *Revue Roumaine*, pp. 75–84; Vintilă Mihăilescu, „Așezările omenești din Câmpia Română la mijlocul și la sfârșitul secolului al XIX-lea", în Academia Română, *Memoriile secțiunii istorice*, seria a 3-a, IV, no. 2 (1924); Ștefan Ciobanu, „Populația în Țările Românești la 1810", în *Arhiva pentru știință și reformă socială*, II (1920); C. Jormescu și I. Popa-Burcă, *Harta agronomică a României* (București, Carol Göbl, 1907), p. 18. Datele pe care se bazează aceste concluzii sunt în cel mai bun caz probabile. Granițele administrative dintre județe s-au schimbat între 1810 și 1831, ceea ce a făcut imposibilă o comparație județ cu județ. Dar, chiar lăsând la o parte aceasta, recensămintele din prima jumătate a secolului al XIX-lea ne dau date mai mult ipotetice. Ele ne pot folosi doar pentru a distinge marile tendințe de evoluție.

Aceste date ne arată că Tratatul de la Adrianopole nu a fost singurul factor determinant al schimbărilor economice (deși este posibil să fi fost cel mai important). Trecerea la agricultura de câmpie a fost anticipată înainte de 1829, atunci însă tendința generală fiind ca populația să se retragă la deal în fiecare an, la sfârșitul sezonului agricol. După 1829, însă, accesul la piețele de desfacere occidentale și caracterul profitabil al cultivării cerealelor au generat un flux constant de populație spre câmpie. Este inutil să speculăm despre ce s-ar fi întâmplat dacă evenimentele internaționale ar fi fost diferite; dar e de crezut că agricultura s-ar fi dezvoltat oricum în zonele de câmpie. Diferența ar fi constat în tipul de dezvoltare, și este probabil că, fără presiunea pieței internaționale de cereale, relațiile dintre moșieri și țărani ar fi evoluat diferit.

Migrația spre câmpie a fost stimulată de noile oportunități de natură economică apărute aici. Stabilindu-se la câmpie, țăranii se aflau la discreția moșierilor care îi puteau exploata după plac. Dar, în ciuda abuzurilor, extinderea terenurilor cultivate oferea o soluție pentru problema alimentației; acest fapt, și nu recrutarea forțată a forței de muncă, i-a atras pe imigranți. Deși suprafețele menținute ca pășuni și numărul de animale scădeau ca urmare a extinderii culturilor de cereale, existau încă animale suficient de multe pentru a le asigura țăranilor o alimentație satisfăcătoare. Mutându-se de la deal la câmpie, familiile țărănești își puteau procura cantități mai mari de cereale pentru hrană, fără a renunța la animale. Foametea era de aceea un fenomen destul de rar. Numai către sfârșitul secolului s-a ajuns ca tendința continuă de a privilegia cultivarea cerealelor față de creșterea animalelor, împreună cu mărirea populației să creeze o problemă alimentară. Pelagra, boală cauzată de alimentația excesivă pe bază de cereale și deci de o dietă necorespunzătoare, avea să devină endemică

în ultimele decenii ale secolului[28]. Transformările din anii 1830 și 1840 au creat deci condițiile pentru criza agrară ce va urma, fără să aibă însă un impact imediat.

Între 1830 și 1840, grâul a devenit cea mai importantă plantă de cultură la câmpie. Dar extinderea enormă a suprafețelor cultivate trebuie pusă în primul rând pe seama țăranilor și nu a moșierilor. Dacă cei din urmă ar fi fost „proprietari" efectivi ai pământului, în sensul obișnuit al cuvântului, ei s-ar fi folosit într-adevăr de țăranii care le datorau obligații de clacă pentru a dezvolta culturi întinse de cereale pe domeniile lor. Mulți istorici români cred, de fapt, că aceasta este ceea ce s-a întâmplat. Ilie Corfus a arătat însă, prin cercetări documentare minuțioase, că în realitate a persistat vechiul sistem de dominație nobiliară. Rezervele senioriale erau practic inexistente, astfel că, în jur de 1850, aproape întreaga cantitate de grâu era obținută pe micile loturi țărănești. Țăranii își vindeau grânele direct, în piețele locale, către negustori independenți sau către agenți ai moșierului, iar moșierii încasau de la țărani banii pe care ei îi datorau în schimbul obligațiilor în muncă[29].

Acest fapt vine ca o clarificare a unei probleme pe care o regăsim în întreaga istorie agrară a Valahiei, din secolul al XVI-lea până în secolul al XIX-lea. Chiar și după Regulamentul Organic, moșierii nu dețineau pământ în proprietate, ci își exercitau doar controlul asupra lui. Ceea ce le dădea dreptul să îi supună la dări pe țăranii care dețineau pământul în folosință. Dacă este adevărat că obligațiile de clacă au crescut în perioada

[28] I. Claudian, *Alimentația poporului român* (București, Fundația Regele Carol II, 1939), p. 111; Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 270–277, 284–285. Pentru relația dintre dezvoltarea agriculturii comerciale, reducerea varietății dietei și răspândirea pelagrei, vezi Daphne A. Roe, *A Plague of Corn: The Social History of Pellagra* (Ithaca, N. Y., Cornell University Press, 1973).

[29] Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 252.

Regulamentului, moșierii au beneficiat de aceasta nu prin exploatarea directă a muncii țăranilor, ci prin încasarea sumelor de răscumpărare a clăcii.

Moșierii au continuat și practica, apărută în secolul al XVIII-lea, de a-și încredința pământurile unor „arendași". Dar acești arendași nu erau administratorii unor proprietăți funciare (căci nu existau de fapt proprietăți care să fie administrate), ci persoane care închiriau dreptul de a percepe obligațiile țăranilor de pe moșie, fără să se implice direct în cultivarea terenurilor și în dirijarea forței de muncă[30]. Menținerea acestui tip de dominație socială a boierilor a fost de natură să le creeze țăranilor impresia că ei erau de fapt proprietarii pământului (ceea ce avea să ducă la dezbateri aprinse înainte de reforma agrară de la 1864).

Datorită perpetuării vechiului sistem de control al moșierilor asupra pământului și densității scăzute a populației, multe dintre tehnicile agricole tradiționale — și chiar o parte din formele de organizare caracteristice ale satului devălmaș — au supraviețuit schimbărilor profunde ale economiei agrare. Lucru adevărat mai ales în stepa Bărăganului, unde multe terenuri erau în continuare cultivate de imigranți sezonieri care păstrau în parte practici pastorale[31], dar valabil de asemenea pentru zone cu o populație mai sedentară. Vechile tehnici agricole (lipsa îngrășămintelor și a rotației culturilor, plugurile de lemn) supraviețuiau datorită abundenței de pământ. O mare parte a terenului satelor era în continuare folosit în comun, iar unele sate încă nu erau divizate în loturi individuale, chiar dacă oficial ele se aflau sub stăpânirea unui moșier (fiind de aceea trecute în categoria „proprietății" individuale)[32].

---

[30] *Ibid.*, pp. 163–166.

[31] Mihăilescu, „Așezările omenești", în *Memoriile*, p. 18.

[32] Henri H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines* (Bucarest–Paris, Académie Roumaine–C.N.R.S, 1969), pp. 109–112.

Economia rurală se transformase la suprafață datorită răspândirii cerealelor, în special grâu și porumb, și a sedentarizării treptate a țăranilor. Destul de mare înainte de 1831, puterea moșierilor sporise prin supunerea clăcașilor la obligații mai mari. Deveniți cultivatori sedentari, aceștia nu mai puteau recurge cu aceeași ușurință ca înainte la fugă ca o formă de împotrivire. Dar tipul de dominație al moșierilor asupra țăranilor rămăsese neschimbat. Vechile forme de organizare a satului devălmaș persistau și ele, deși e drept într-o mai mică măsură, căci țăranii nu se auto-guvernau și nu se bucurau de o libertate efectivă. Toate aceste continuități aveau să fie rupte în sfârșit doar după 1864, atunci când moșierii au devenit proprietari deplini asupra pământurilor.

Continuitățile la care ne-am referit sunt o explicație a controversei care s-a născut în anii 1850 și care nu a încetat nici astăzi. Cum poate fi definită, de fapt, condiția țăranilor valahi? Au fost ei neîntrerupt, vreme de secole, niște șerbi, degradați de multe generații de servitute? Sau au fost oameni liberi, proprietari de drept ai pământurilor lor, înrobiți abia în virtutea Regulamentului Organic? Și ce au fost de fapt boierii? Au fost ei niște parveniți care au acaparat pământurile în epoca Regulamentului sau au fost descendenții unei clase de latifundiari care au deținut pământul în proprietate vreme de secole? Este, desigur, imposibil să răspundem atâta timp cât încercăm să folosim termenii ca „senior", „șerb" sau „feudal" cu sensul pe care îl au atunci când sunt utilizați pentru a descrie realitățile Europei occidentale. După Războiul din Crimeea, o comisie occidentală a fost trimisă în România pentru a oferi sugestii în vederea unei reforme agrare. Nu este e mirare că ea nu a putut să clarifice situația și că sugestiile pe care le-a oferit au pierdut din vedere esențialul[33].

[33] Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 396–401.

Felul în care a fost aplicat Regulamentul a avut un efect defavorabil asupra țărănimii. Ea nu numai că respingea obligațiile mari la care fusese supusă, dar le considera chiar ilegale. Dar aparatul polițienesc, judiciar și administrativ era în mâna moșierilor, care au putut să aplice noile legi de multe ori în mod arbitrar. Oamenii moșierilor și „arendașii" care închiriau dreptul de a percepe dările acționau deseori cu cruzime, iar țărănimea, care se considera proprietară de drept a pământurilor, era convinsă de nedreptatea sistemului. Țăranii nu aveau însă posibilitatea de a îndrepta lucrurile în favoarea lor[34].

Desigur, un anumit procent al țăranilor și-au menținut libertatea. Aceștia erau moșnenii, descendenții unor familii de țărani care nu fuseseră niciodată înrobite de moșieri. În 1864, mai puțin de 5% dintre țăranii din partea de răsărit a câmpiei muntene și mai puțin de 10% dintre cei din partea de vest a ei erau moșneni. În câmpia olteană, proporția moșnenilor se situa între 20% și 25%. În partea de est a regiunii de deal și munte din Muntenia, țăranii liberi se situau la 30%. Dar în partea ei vestică și în zona de deal și munte învecinată din Oltenia, proporția era de 60%[35]. În total, în jur de 25% din țărănimea anului 1864 era compusă din moșneni.

Nobilii și mânăstirile

Deși a consolidat poziția marilor familii boierești, Regulamentul Organic nu a fost la fel de favorabil micii nobilimi. El a reafirmat legile din secolul al XVIII-lea care făceau o diferențiere clară între cele două categorii de nobili — cei care dețineau poziții în birocrația statului, fiind astfel îndreptățiți să

[34] *Ibid.*, pp. 270–280, 291–295.

[35] Henri H. Stahl, „Organizarea socială a țărănimii", în *Enciclopedia României*, vol. I, p. 575.

poarte titluri înalte, și cei care nu dețineau nici o funcție. Nobilii din a doua categorie erau împărțiți, la rândul lor, în două categorii: *neamuri* și *mazili*. În fapt, ei aveau condiția unor țărani liberi ce puteau invoca o ascendență nobilă. Exista și o categorie intermediară între nobilime și oamenii de rând, așa-numiții „patentari”, la origine negustori cărora le fusese acordată o scutire oficială de la munca forțată pentru lucrările publice la care erau supuși țăranii.

Numărul nobililor mărunți a crescut mult între 1831 și 1860. Prin mită sau prin plata anumitor taxe puteau fi obținute certificate de noblețe false. Deși ele le confereau posesorilor lor puține privilegii reale, în afară de scutirea de munca forțată, un număr mare de indivizi au intrat pe această cale în rândurile nobilimii[36]. Eugène Poujade, consulul francez la București între 1849 și 1856, a estimat că, în anii 1850, existau de cinci ori mai mulți „nobili” decât cu un deceniu mai devreme. Existau, de asemenea, și 25 000 de familii de „patentari”. Poujade considera că existența unei asemenea clase crea mari dificultăți:

> Regulamentele Organice au încercat să creeze o stare a treia; în scopul de a realiza acest țel spre care a tins civilizația europeană, au menținut breslele și, în același timp, prin înființarea consiliilor orășenești, au dat posibilitatea membrilor de frunte ai breslelor să obțină cu ușurință anumite drepturi. Acest impuls, inițiat de contele Kisseleff, a mai continuat, deși foarte lent, pentru câtiva ani. Dar foarte curând clasa industrială, starea a treia în devenire, a decăzut și a ajuns chiar mai jos decât era atunci când au fost adoptate Regulamentele. Trei cauze au contribuit la

[36] Eugène Poujade, *Chrétiens et Turcs* (Paris, 1859), citat în Doreen Warriner, ed., *Contrasts in Emerging Societies* (Bloomington, Ind., Indiana University Press, 1965), pp. 152–153.

acest rezultat: (i) ușurința cu care țăranii erau acceptați în rândurile patentarilor; (ii) generozitatea cu care au fost acordate certificate de noblețe; (iii) declinul instituțiilor orășenești. O patentă era căutată pentru că te scăpa de munca forțată. Certificatele de noblețe îi îndepărtau din bresle pe cei mai bogați și mai influenți membri ai lor. Declinul instituțiilor orășenești a dus la desființarea acestei condiții sociale atât de utile, cu care cineva se poate consola pentru a nu fi reușit să pătrundă în rândurile boierimii. Consecințele acestei stări de lucruri au fost dezastruoase pentru societatea valahă; oricine se ridica puțin deasupra condiției de țăran intra de-a dreptul între boieri, fapt prin care această clasă atât de utilă societății, clasa de mijloc, era lipsită de apărătorii și partizanii ei firești. Lucrurile au mers atât de departe încât breasla negustorilor de vin din București, care are cam 4 000 de membri, a ajuns să numere mai puțin de 500 de negustori cu patentă. Toți ceilalți și-au cumpărat dreptul de a se număra printre membrii diferitelor categorii privilegiate[37].

Poujade exagera potențialul breslelor. Ele nu au atins niciodată importanța pe care o avuseseră cândva cele din Europa occidentală, iar încercarea statului de a construi o „stare a treia" a fost probabil sortită eșecului de la bun început[38]. De fapt, avem motive să ne îndoim că cei care au conceput Regulamentele Organice au nutrit vreodată o asemenea intenție. Observațiile lui Poujade ne arată în schimb că tipul de mobilitate pe care îl oferea societatea valahă din secolul al XIX-lea nu era deloc propice dezvoltării unei burghezii naționale.

[37] *Ibid.*, p. 154. [Nota traducătorului: Am tradus textul citat după ediția a doua, Paris, 1862, pp. 539–540.]

[38] Administrația orășenească nu s-a dezvoltat niciodată prea mult în Valahia și Moldova. Vezi, Ioan C. Filitti, „Administrația locală în România", în *Enciclopedia României*, vol. I, p. 297.

Exista, pe de o parte, competiția negustorilor străini și, pe de altă parte, atracția puternică a unei slujbe de stat care conferea prestigiu social și calitatea de nobil.

Împreună cu principele, boierii de rang înalt dețineau un monopol asupra puterii politice. Dar privilegiile nobiliare nu se puteau transmite pe cale ereditară, iar urmașii lor care nu puteau obține poziții înalte intrau în categoria „neamurilor". Posesiunea pământului nu era recunoscută ca proprietate cu drepturi depline, astfel încât era și ea dificil de transmis pe cale ereditară. Astfel încât exista o continuă luptă între nobili pentru a-și putea instala fii în poziții administrative și a asigura pe această cale transmiterea privilegiilor în interiorul familiei. Ca și în secolul al XVIII-lea, sistemul încuraja corupția, dându-i în același timp principelui posibilitatea de a-i ridica pe unii oameni de rând la rangul de nobili.

Se estimează că, în jur de 1850, existau în Moldova și Valahia cam 400 de familii de mari boieri (două treimi din ele în Valahia). Doar 50 dintre ele proveneau din vechi spițe nobiliare; celelalte căpătaseră acest statut mai recent, iar o bună parte dintre ele erau de origine străină. Dar cele câteva sute de mari familii dețineau 75% din totalul pământului ce se afla sub controlul nobilimii, în timp ce miile de mici nobili aveau foarte puțin pământ. Concentrarea averilor funciare era chiar mai mare decât o arată cifrele de mai sus, căci 15 până la 20 de familii se aflau în posesia a două treimi din pământ[39].

Această stare de lucruri făcea ca micii nobili să fie foarte ostili împotriva celor câtorva mari familii ce dețineau moșii uriașe și monopolul puterii. Mulți dintre ei aveau educația necesară pentru a fi familiarizați cu ideile liberalismului occidental și ale Revoluției Franceze, iar resentimentul față de marii boieri îi transformase pe mulți dintre ei, în special pe cei tineri, în revoluționari. Cu naivitate, Poujade ne spune și el că

[39] Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 239–240.

„în mod surprinzător, pasiunile revoluționare și ideile socialiste și-au găsit instrumente active și aderenți docili mai mult în clasa proaspeților înnobilați”[40].

Regulamentele au menținut instituția „mânăstirilor închinate”, pe care rușii le priveau în mod justificat ca aliate, căci membrii lor erau pe de o parte creștini ortodocși, iar pe de altă parte erau priviți cu atâta ură în Valahia încât aveau nevoie vitală de sprijinul unei puteri străine care să îi ferească de secularizare[41].

O estimare oficială făcută în anul 1864, înainte de reforma agrară, estimare ale cărei rezultate sunt prezentate în tabelul de mai jos, ne dă o imagine asupra structurii lumii rurale la sfârșitul epocii Regulamentelor (ea nu include terenurile „neproductive”, adică cele pustii sau acoperite cu păduri). Ultimul rând din tabel se referă la pământurile nobililor și ale țăranilor care dețineau propriile lor loturi (nu doar le foloseau în calitate de membri ai comunității sătești). Nobilii controlau probabil 40% din pământ, sau 80% din cel trecut în categoria „proprietăților individuale”. Împreună, nobilii și mânăstirile controlau aproape 70% din pământuri[42].

Distribuția pământului la 1864

Proprietăți de stat	2%
Diferite categorii de proprietăți țărănești ne-divizate	17%
Instituții publice (spitale, instituții caritabile etc.)	3%
Mânăstirile închinate	13%
Celelalte mânăstiri	14%
Proprietăți individuale	50%

Profilul cultural al nobilimii s-a schimbat și el după Tratatul de la Adrianopole. În 1830, nobilii aveau obiceiuri orientale. Ei

[40] Poujade, citat în Warriner, *Contrasts in Emerging Societies*, p. 153.
[41] Emerit, *Les paysans roumains*, p. 27.
[42] *Ibid.*, p. 238.

purtau veșminte lungi și turbane, aveau puțină educație și nu știau prea multe despre ce se întâmpla în lume. Dar ei au început să se schimbe, pe măsură ce Valahia se deschidea influențelor economice și culturale străine. Mulți își trimiteau fii să studieze în Occident. Soțiile lor adoptau moda și manierele pariziene. Fără să renunțe la sclavii țigani, nobilii au început să își împodobească palatele de la oraș cu tapiserii franțuzești și mobilă vieneză. Viața la oraș, obicei deja răspândit în secolul al XVII-lea, a devenit și mai obișnuită în secolul al XIX-lea, astfel că acum se puteau găsi cu greu nobili care să locuiască pe moșiile lor[43]. Desprinderea politică de Imperiul Otoman nu a schimbat, astfel, orientarea culturală ne-națională a nobilimii valahe. Moravurile occidentale se grefau acum pe cele turcești și orientale. Falia dintre oamenii de rând și nobilime era acum mai mare decât fusese anterior. După cum spune Emerit: „Fiul de boier, orbit de stilul de viață occidental și de discursurile frumoase auzite în cafenelele liberale [din Occident], nu mai vroia să audă de instituțiile țării sale și era predispus să-l dea uitării foarte repede pe țăranul mizer a cărui trudă îi dădea posibilitatea să întreprindă acele plăcute și instructive călătorii în străinătate"[44].

Orașele

Expansiunea rapidă a comerțului exterior și concentrarea crescândă a nobilimii în principalele orașe a stimulat dezvoltarea urbană. În 1810, Bucureștiul avea cam 35 000 de locuitori[45]. În 1831, el avea o populație permanentă de 59 000, la care se adăugau alți 10 000 în trecere. Devenise astfel cel mai mare oraș din partea europeană a Imperiului

[43] *Ibid.*, pp. 240–245.
[44] *Ibid.*, p. 245.
[45] Ciobanu, „Populația", în *Arhiva*, II, p. 90.

Otoman, cu excepția Constantinopolelui. În 1860, populația se dublase, ajungând la 122 000[46]. Giurgiu, un important port la Dunăre situat în sudul capitalei, a crescut și el de la o populație de 700 de locuitori la una de 7 400, între 1831 și 1853[47]. Brăila, situat pe malul Dunării oarecum în apropierea Mării Negre, fusese cândva principala ieșire către mare a Valahiei, pe vremea statului comercial. În epoca otomană, el devenise un sat oarecare, iar în jur de 1820 avea mai puțin de 1 000 de locuitori. Dar după 1829 a fost renovat de Kiseleff, devenind din nou un port important. La 1853, avea o populație de 12 000 de locuitori (Galațiul, principalul port al Moldovei, s-a dezvoltat chiar mai repede; cea mai mare parte a comerțului Valahiei se desfășura prin Galați și nu prin Brăila)[48].

O bună parte a populației orașelor mari era de origine străină. În 1878, J. W. Ozanne, un străin care trăia în România, afirma: „Clasa mijlocie din orașe este compusă, așa cum am spus deja, aproape în întregime din străini, francezi, germani sau evrei — aceștia putând fi de origine poloneză, austriacă sau spaniolă [adică sefarzi]." Clasa mijlocie românească era compusă din doctori, avocați, ofițeri și slujbași de stat, dar nu din negustori[49].

Deși existau și niște negustori români, înăsprirea legilor care nu le permiteau țăranilor să plece de pe moșii, în anii 1840, a împiedicat emigrația clăcașilor spre orașe și de aceea dezvoltarea urbană se făcea mai ales pe seama imigrației străine[50]. Cei mai mulți imigranți erau greci, italieni, armeni, bulgari sau evrei din Ucraina și din Galia. În Giurgiu, majoritatea

[46] Dan Berindei, *Orașul București, reședință și capitală a Țării Românești, 1459–1862* (București, Societatea de științe istorice și filologice din R.P.R., 1963), pp. 143, 235.

[47] Mihăilescu, „Așezările omenești", în *Memoriile*, p. 50.

[48] *Ibid.*, p. 50; Emerit, *Les paysans roumains*, p. 214.

[49] J. W. Ozanne, *Three Years in Roumania* (Londra, 1B78), citat în Warriner, *Contrasts in Emerging Societies*, p. 158.

[50] Corfus, *Agricultura Țării Românești*, pp. 115–121.

antreprenorilor de grâu erau bulgari[51]. Francezul Colson observa în 1839 că cea mai mare parte a comerțului de export din orașele portuare se afla în mâinile misiților greci, „din care mulți nu inspiră încredere"[52]. Iorga se exprima și el în mod dezaprobator despre aceași greci[53]. În 1860, în jur de 1 000 dintre locuitorii Brăilei și 6 000 dintre cei ai Bucureștiului erau evrei[54]. Deși proporția celor din urmă era încă destul de scăzută, ea se afla în continuă creștere. În 1876, 17% din populația Bucureștiului era compusă din evrei[55].

În Moldova, peste 50% din populația capitalei acesteia [Iași] era formată din evrei la 1850, iar în alte orașe din nord ei ajungeau la 60%[56]. Dar chiar în Valahia, poziția importantă pe care o dețineau străinii în clasa de mijloc crea resentimente.

---

[51] Emerit, *Les paysans roumains*, p. 215.

[52] F. Colson, *De l'état présent et de l'avenir des principautés de Moldavie et de Valachie* (Paris, 1839), citat în Warriner, *Contrasts in Emerging Societies*, p. 174.

[53] Nicolae Iorga, *Istoria comerțului românesc* (București, Tiparul Românsc, 1925), vol. II, pp. 159–160.

[54] Verax, *La Roumanie et les Juifs* (București, I. V. Socec, 1903), p. 55. Verax este pseudonimul lui Radu Rosetti, istoric a cărui lucrare a fost citată mai sus. Deși unul dintre istoricii liberali de frunte ai României, el era, de asemenea, un virulent antisemit, iar cartea sa asupra problemei evreiești în România este foarte polemică. Iorga nutrea aceleași opinii, ca și majoritatea intelectualilor români. Chiar și istoricul francez Emerit subscrie acestei poziții, în special în legătură cu Moldova. Originile antisemitismului în România sunt desigur similare – deși mai recente – celor ale antisemitismului din Polonia sau Ucraina. Totuși, în Valahia, intelectualii naționaliști își rezervau cele mai fierbinți izbucniri de ură pentru greci, aceștia fiind văzuți ca principalii „străini" din clasa de mijloc. Din nou, această situație se regăsește în multe alte societăți coloniale și semicoloniale. Pentru o bună prezentare a antisemitismului românesc și a urmărilor lui din secolul al XX-lea, vezi Eugen Weber, „Romania", în *The European Right*, ed. de Hans Rogger și Eugen Weber (Berkeley și Los Angeles, University of California Press, 1966).

[55] Dimitrie Sturdza, „Suprafața și populațiunea regatului României", în *Buletin*, Societatea geografică română, XVI, trim. 3 și 4 (București, 1896), p. 42.

[56] Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 159–164.

Condamnarea străinilor a fost întotdeauna o temă dominantă a ideologiei liberalismului românesc, în special în epoca sa revoluționară. În Moldova erau huliți în special evreii, în Valahia mai ales grecii. Problema clasei de mijloc urbane de origine străină era complicată de faptul că mulți dintre membrii ei se bucurau de protecția oficială a puterilor occidentale, prin consulii lor de la București. Situație care se explică prin aceea că multe companii comerciale occidentale își dezvoltaseră contacte în Valahia prin intermediul acestor negustori locali de origine străină. Pentru a-i putea proteja de izbucnirile de ostilitate periodice ale guvernului valah, puterile străine îi luaseră sub protecție pe o parte dintre acești oameni (era o practică obișnuită în multe alte avanposturi comerciale occidentale). Astfel, în 1838, jumătate dintre evreii Bucureștiului erau protejați de puteri străine[57].

În ciuda antisemitismului său, Radu Rosetti (Verax) a înțeles bine situația atunci când a scris:

> Într-adevăr, ei [adică românii] dispuneau doar de o clasă negustorească foarte restrânsă, cu capitaluri minime, care practica un comerț limitat la scară locală și care nu cunoștea nici măcar denumirile mărfurilor occidentale ce vor deveni atât de solicitate în țară, în dauna produselor pe care ei le mânuiau. Ei nu aveau nici o idee despre locurile în care erau fabricate aceste mărfuri, despre valoarea lor reală sau despre diferențele de calitate. Nu aveau nici un contact cu piața occidentală[58].

În mod firesc, au continuat să existe și comercianți indigeni, chiar și în orașe. Dar fenomenul „negustorilor străini" este important prin faptul că ei constituiau o minoritate foarte vizibilă și bine delimitată. Nu este de mirare deci că populația

[57] Verax, *La Roumanie et les Juifs*, p.50.
[58] *Ibid.*, p. 98.

românească — de la boierul care împrumuta bani de la cămătarii greci și evrei până la țăranul care cumpăra mărfuri de la ei — putea face un front comun în această unică privință.

O parte importantă a populației orașelor era, totuși, românească. În ciuda interdicțiilor, unii țărani fără pământ reușeau să pătrundă în orașe, iar Bucureștiul a ajuns să fie înconjurat de un cordon de suburbii ce îi adăposteau pe acești oameni copleșiți de sărăcie. Ei practicau diverse activități meșteșugărești sau se angajau cu ziua pentru diverse corvezi. Prezența lor dădea Bucureștiului aspectul său caracteristic de sat murdar, supra-aglomerat și sărac, dominat de câteva splendide palate izolate[59]. Această „masă orășenească" de origine rurală avea să ofere sprijinul popular al revoluției de la 1848.

Revoluția de la 1848

Valahia anilor 1840 și 1850 se conformează modelului „societății coloniale" pe care l-am prezentat la începutul capitolului din multe puncte de vedere. Economia era tot mai mult dominată de exporturile de grâne spre Occident; comerțul exterior se afla tot mai mult în mâinile unui grup intermediar, o clasă de mijloc ai cărei membri nu erau nici occidentali și nici români; o falie largă separa aristocrația, cu stilul său de viață de inspirație străină, de masa țărănimii; țăranii fuseseră parțial deposedați de pământ, prin faptul că drepturile lor de folosire a pământului erau condiționate tot mai mult de îndeplinirea unor obligații față de moșieri; nivelul de viață al țărănimii manifesta o tendință de stagnare și probabil chiar de declin după mijlocul secolului (cel puțin în ce privește compoziția hranei). Ultima afirmație este greu de documentat, pentru că nu dispunem de date corespunzătoare. Faptul că populația înregistra o

[59] Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 243–244.

rată de creștere accentuată ar părea să indice că hrana era suficientă (deși nu neapărat necesar ca disponibilul de hrană pe cap de locuitor să fi fost în creștere). Pe de altă parte, apariția pelagrei la jumătatea secolului ne sugerează că, pe măsură ce economia exportatoare de grâu intra în faza ei de creștere accelerată, problemele de nutriție își făceau apariția[60]. Cât despre celelalte indicii referitoare la modul de viață al țăranilor, practic toți observatorii din epocă erau de acord că standardul de viață general era foarte scăzut. După cum spune Poujade:

> Care este deci situația poporului din principate, a celor care ară pământul și asupra cărora apasă, în cele din urmă, sarcina de a umple tezaurul și de a forma miliția? Să luăm Valahia. Populația rurală a acestui principat se compune din 354 294 de familii de țărani. Acești țărani plătesc tezaurului public: (i) un impozit numit „capitație", fixat prin lege la 30 de piaștri (cam 11 franci); încă două zecimi din acesta către fondurile satului, cu care să fie compensat tezaurul pentru sumele ce nu au fost încasate, la intervale de cinci ani; [...] țăranul mai plătește, de asemenea, 6 piaștri (2,5 franci) pentru drumuri; 6 piaștri pentru plătirea datoriilor cauzate de ocupația rusească din 1848; 3 piaștri pentru dorobanți (jandarmeria locală); 2 piaștri pentru școli și câteva centime pentru miliție. Toate aceste taxe diferite contravin Regulamentului Organic. Datorită lor, capitația a ajuns la nivelul înalt de astăzi, prin care a fost desființat

[60] Vezi Roe, *Plague of Corn*, pentru descrierea unor fenomene similare de răspândire a pelagrei în sudul Statelor Unite și în Europa de Sud. De asemenea, vezi S. H. Katz, M. L. Hediger și I. A. Valleroy, „Traditional Maize Processing in the New World", în *Science*, 184, no. 4138 (mai 1974), pp. 765–773, pentru o explicație de ordin fiziologic a felului în care dependența exclusivă de porumb produce pelagra în culturile țărănești care nu au deprins bine tehnicile de preparare a alimentelor pe bază de porumb.

sistemul impozitării uniforme inaugurat în 1830 de contele Kiseleff ca cea mai bună garanție împotriva abuzurilor fiscalității.

Ce e mai rău este că serviciile pe care aceste impozite suplimentare ar trebui să le procure sunt fictive. De exemplu, sumele colectate reprezintă 40 milioane de piaștri pentru drumuri, 24,5 milioane de piaștri pentru datoriile de ocupație, 5 milioane pentru școli; nici un rezultat, nici un drum reparat, numai 3 milioane achitate din datoriile de ocupație, nici o școală nouă deschisă.

Cât despre relațiile dintre țărani și moșieri, ele sunt de asemenea încordate, iar situația celor dintâi devine tot mai grea. Este de aceea urgent să se facă ceva în folosul țărănimii; ea este din toate privințele categoria cea mai interesantă din principate[61].

În regiunile de deal și de munte, cele mai multe familii locuiau în case de lemn; dar la câmpie, mai ales în partea de răsărit, cei mai mulți țărani locuiau în bordeie de pământ[62]. Nobilul valah Constantin Golescu (1777–1828) ne-a transmis o descriere plastică a acestui tip de locuință așezată pe jumătate sub pământ:

Aceste nedrepte urmări și nemaipomenite peste tot pământul, i-au adus pe ticăloșii lăcuitori întru așa stară, încât intrând cinevaș într-acele locuri, unde se numesc sate, nu va vedea nici biserică, nici casă, nici gard împrejurul căsii, nici car, nici bou, nici vacă, nici oaie, nici pasăre, nici

[61] Poujade, *Chrétiens et Turcs*, citat după Warriner, *Contrasts in Emerging Societies*, pp. 154–155. [Nota traducătorului: Am folosit pentru traducere textul din ediția a doua, Paris, 1862, pp. 540–542.]

[62] D. Bugă, „Repartiția geografică a așezărilor omenești dintre Carpați și Dunăre (Țara Românească) la jumătatea secolului al XIX-lea”, în *Comunicări de geografie* VII (1969), pp. 193–195.

pătul cu sămănăturile omului pentru hrana familii, și în scurt, nimică; ci numai niște odăi în pământ, ce le zic bordeie, unde intrând cinevași, nu are a vedea alt decât o gaură numai în pământ, încât poate încăpea cu nevasta și cu copiii împrejurul vetrii, și un coș de nuiele scos afară din fața pământului și lipit cu balegă. Și după sobă, încă o altă gaură, prin care trebue el să scape, fugând, cum va simți că au venit cinevași la ușă-i; căci știe că nu poate fi alt decât un trimis spre împlinire de bani. Și el neavând să dea, ori o să-l bată, ori o să-l lege și o să-l ducă să-l vânză, pentru un an, doi, și mai mulți, sau la un boiernaș, sau la un arendaș, sau la oricine să va găsi, ca el să-i slujească acei ani, și banii ce să dau pentru slujba acelor ani, să să ia pentru birul lui. (Iarăși zic că adevărat, milostivul Dumnezeu este foarte răbdător.)[63].

Această descriere datează desigur din anii 1820. Dar faptul că prin 1850 majoritatea țăranilor de la câmpie locuiau tot în astfel de case, iar Poujade a înregistrat abuzuri de același fel ale moșierilor și funcționarilor fiscali, ne sugerează că standardul de viață al țărănimii s-a îmbunătățit prea puțin (sau deloc) în perioada când Valahia cunoștea o remarcabilă expansiune economică.

În 1848, o dată cu revoluțiile din Austria, Ungaria și cea mai mare parte a Europei occidentale, a izbucnit și în Valahia o mișcare revoluționară (o revoluție incipientă din Moldova a fost zdrobită de armata rusă înainte de a fi căpătat cât de cât amploare)[64]. Această revoltă a fost numită ulterior revoluție

[63] C. Golescu, *Însemnare a călătoriei mele* (București, 1910), citat în Warriner, *Contrasts in Emerging Societies*, pp. 154–155. [Nota traducătorului: Am reprodus citatul din Dinicu Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ed. de Panaitescu–Perpessicius (București, Editura de stat pentru literatură și artă, 1952).]

[64] East, *Union of Moldavia and Wallachia*, p. 210.

„națională burgheză" — fiind condusă de intelectuali naționaliști și de slujbași ai statului ale căror țeluri principale erau: (1) îndepărtarea dominației străine și (2) crearea unui stat național modern. Deși revoluționarii erau preocupați firește de problemele sociale și economice, ei puneau accentul asupra aspectelor naționale și politice. Erau convinși că unirea Valahiei cu Moldova era o condiție necesară pentru soluționarea celorlalte probleme. Între timp, considerau că era înțelept să fie trecute în plan secundar chestiunile ce îi divizau pe țărani și moșieri, pentru a-i putea determina pe cei din urmă să se alăture revoluției[65].

Încă din anii 1830, un mic grup de tineri boieri și intelectuali de orientare pro-occidentală plănuiau să răstoarne regimul Regulamentului Organic. Unii dintre ei priveau cu speranță spre Anglia, dornici să obțină de acolo ajutor împotriva guvernului filo-rus; cei mai mulți sperau că Franța va interveni în favoarea „libertății și progresului"[66]. O primă încercare din 1840 a eșuat[67]. Dar în 1848, bucurându-se de sprijin din partea micilor boieri și a mulțimii bucureștene, și ajutați de un entuziasm național general, revoluționarii au reușit să cucerească puterea pentru câteva luni. A fost promis pământ țăranilor, dar în același timp boierii au fost asigurați că nimic din ce le aparținea nu le va fi luat[68]. Guvernul provizoriu revoluționar a solicitat sprijin occidental, dar englezii erau mai

---

[65] Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională 1834–1848* (București, Editura Academiei, 1967), în special pp. 95–115; Dan Berindei, „L'idéologie politique des révolutionnaires roumains de 1848", în *Nouvelles études*, vol. IV, pp. 207–221; V. Maciu, „Un centre révolutionaire roumain dans les années 1845–1848: la société des étudiants roumains de Paris", în *Nouvelles études*, vol. III, pp. 243–275; Pătrășcanu, *Veac de frământări*, pp. 190–199; Zeletin, *Burghezia română*, pp. 60–62.

[66] Florescu, *Struggle Against Russia*, pp. 163–178.

[67] G. Zane, *Le mouvement révolutionaire de 1840* (Bucarest, Académie Roumaine, 1964).

[68] Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 299–321.

preocupați să protejeze pacea continentului decât să le ofere ajutor revoluționarilor din Balcani. În același timp, rușii aveau de lucru în Ungaria. Puterile europene și Turcia au decis de comun acord ca o forță militară ruso-turcă să fie trimisă în Valahia pentru a restabili ordinea, fără a tulbura echilibrul puterilor în Peninsula Balcanică. Ceea ce s-a întâmplat în 1849, când Revoluția a fost înfrântă prin acțiunea militară comună ruso-turcă, iar acordul dintre cele două puteri asupra statutului Valahiei a fost reafirmat. Regulamentul Organic urma să fie menținut. Rusia rămânea puterea „protectoare" a Valahiei; iar Imperiul Otoman rămânea suzeranul său oficial[69]. Astfel, guvernul revoluționar nu a avut timp să decidă asupra dilemei dacă să impună adoptarea unei reforme agrare sau să evite o asemenea măsură pentru a păstra sprijinul nobilimii (pe care, de fapt, nu îl obținuse niciodată cu adevărat).

În 1848 s-au făcut puține în domeniul reformelor concrete, dar evenimentele au dovedit că regimul Regulamentelor era foarte impopular și putea fi menținut doar atâta timp cât se baza pe intervenția străină. Ele au mai arătat că exista un important curent de opinie în favoarea mișcării naționaliste revoluționare, în special printre reprezentanții tineri ai micii nobilimi.

În 1851 a fost adoptată o reformă parțială, prin care a fost micșorat numărul zilelor de clacă. Au fost eliberați sclavii țigani, o evoluție treptată către emanciparea lor existând de fapt încă din deceniul anterior; dar ei nu constituiau o categorie productivă importantă. În rest, controlul boierilor asupra pământului a fost menținut; în ciuda unor cosmetizări minore, sistemul Regulamentului Organic nu a fost modificat[70].

---

[69] East, *Union of Moldavia and Wallachia*, pp. 19–22.

[70] Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 324, 328–333, 353–366.

Războiul din Crimeea a fost provocat în principal de dorința Marii Britanii de a opri expansiunea rusească spre Mediterana răsăriteană. Statutul principatelor dunărene a constituit și el un obiect de dispută[71]. Exporturile lor de grâu către Marea Britanie deveneau tot mai importante, iar piața lor internă oferea un debușeu promițător pentru industria britanică. Atât francezii, cât și britanicii își doreau regimuri politice mai stabile și favorabile lor în Valahia și Moldova. Dar cea mai importantă era dorința de a împiedica dominația rusească asupra Dunării. După victoria coaliției anglo-franco-piemonteze împotriva Rusiei, se ridicau două probleme majore referitoare la principate. În primul rând, era necesar ca ele să fie unite într-un singur stat românesc? (Se accepta faptul că principatele împărtășeau aceeași limbă, având instituții și tradiții istorice aproximativ identice.) Iar dacă se uneau, ce fel de organizare politică urmau să capete și, în particular, care urma să fie rolul boierilor în noul regim politic?

În al doilea rând, exista problema „agrară". Ce fel de legislație trebuia să înlocuiască Regulamentele Organice? S-a decis ca aceste probleme să fie rezolvate în comun de cele șapte puteri interesate — Marea Britanie, Franța, Austria, Turcia, Rusia, Sardinia și Prusia. Primele cinci dintre ele erau și cele mai importante. Sardinia urma directivele Franței în orice chestiune, pentru a-și păstra alianța cu ea împotriva Austriei; iar Prusia era în esență neutră, ea neavând interese directe în regiune[72].

Marea Britanie era preocupată mai mult de aspectele de politică internațională și considera că nu erau necesare

[71] R. W. Seton-Watson, *History of the Roumanians*, ed. II (Hamden, Conn., Archon, 1963), pp. 233–235.

[72] Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 360–364; East, *Union of Moldavia and Wallachia*, pp. 28, 120, 150–152.

schimbări interne de substanță în principate. Britanicii sperau chiar că ele se vor întoarce în sfera de dominație otomană[73]. Austria era mai preocupată decât Anglia de organizarea internă a principatelor, datorită faptului că avea în interiorul granițelor o populație românească însemnată, în Transilvania și Bucovina, și, de asemenea, pentru că își recăpătase speranța de a-și putea extinde influența politică și economică în zona Dunării[74]. Dar Austria nu participase la războiul împotriva Rusiei, preferând să rămână neutră, și singura modalitate de a-și îndeplini obiectivele danubiene era să cedeze în schimb nordul Italiei; ea a respins însă această soluție, care fusese propusă de Napoleon III.

Rusia ieșise înfrântă din război și se resemnase cu pierderea dominației asupra principatelor. Printr-o uimitoare schimbare de politică, Rusia a început să îi sprijine pe liberalii naționaliști români în chestiunea unificării naționale. Scopul era, pe de o parte, de a dejuca politica austriacă și, pe de altă parte, de a câștiga popularitate în interiorul principatelor[75]. Un alt motiv al schimbării de atitudine din partea Rusiei era dorința sa de a se apropia de una dintre puterile victorioase, iar Napoleon III se manifesta în mod vag ca un sprijinitor ideologic al naționaliștilor români[76]. Imperiul Otoman nu dorea altceva decât să recapete o anume influență în principate, pentru a împiedica expansiunea rusească spre Constantinopol[77].

O chestiune ce a fost discutată în conexiune cu cele de mai sus, dar care nu prezintă o importanță deosebită pentru noi, a fost aceea dacă principatele urmau să fie conduse de un principe indigen sau de unul străin (adică din Europa occiden-

---

[73] *Ibid.*, p. 30.

[74] Berindei, *L'Union des principautés roumaines*, pp. 99–100.

[75] East, *Union of Moldavia and Wallachia*, pp. 31–35.

[76] *Ibid.*, pp. 54–79; Jelavich, *Russia and the Rumanian National Cause*, pp. 12–14.

[77] East, *Union of Moldavia and Wallachia*, pp. 35–38.

tală). Târguielile diplomatice care s-au desfășurat în cadrul conferințelor de pace de după Războiul din Crimeea ar putea fi considerate comice, dacă nu am ști că soarta a milioane de oameni din Europa de Est a fost decisă în urma unor considerații de echilibru al puterilor dintre marile state europene și fără a se ști nimic despre situația internă și dorințele popoarelor din zonă, care erau folosite ca obiecte de schimb între puterile dominante.

Tratatul de la Paris din 1856 a decis ca în fiecare dintre cele două principate să fie constituită o adunare reprezentativă — ce a fost numită „divan ad-hoc" — care să elaboreze planuri de reformă internă. Divanurile urmau să fie alese de populație, fiecare clasă socială delegându-și proprii ei reprezentanți. Urmau să fie reprezentați astfel țăranii liberi și cei cu statut servil (moșnenii și clăcașii), membrii clerului, micii nobili, marii boieri și locuitorii orașelor. Divanul din Valahia nu a adoptat nici o decizie, pentru că s-a destrămat datorită certurilor interne, dar cel din Moldova a ținut niște sesiuni în 1857. Datorită asemănărilor dintre cele două țări, este util să examinăm lucrările divanului moldovenesc, pentru că ele aruncă o lumină asupra relațiilor agrare existente[78].

Mica delegație de clăcași a dat glas dorinței de a fi eliberați cât mai curând de clacă și de celelalte obligații „feudale". Ei au pretins, de asemenea, că pământul era proprietatea celor care îl munceau, el fiind pus sub stăpânirea boierilor în mod ilegal prin Regulamentul Organic. Boierii au revendicat proprietatea deplină asupra pământului în toate satele de clăcași. În timp ce țăranii susțineau că boierii nu erau decât „stăpâni de moșii", boierii pretindeau că erau „proprietari" de drept ai moșiilor (problema originii istorice și a evoluției nobilimii a devenit pentru prima oară un obiect de controversă politică aprinsă în decursul acestor dezbateri). Micii proprietari liberi,

[78] Rosetti, *Pentru ce*, pp. 282–287.

moșnenii (răzeșii din Moldova), micii boieri și reprezentanții orașelor s-au alăturat clăcașilor împotriva marilor boieri. Dar cei din urmă dețineau puterea și au refuzat compromisul. Divanul a fost dizolvat fără să fi putut adopta vreo decizie semnificativă asupra vreunei probleme[79].

O comisie a marilor puteri a fost trimisă în principate pentru a examina lucrările divanelor și a face recomandări. Ea nu a contribuit prea mult la clarificarea situației, dar a ajuns la concluzia că, datorită felului în care fuseseră aplicate Regulamentele Organice, se ajunsese la o „refeudalizare" (este cuvântul folosit chiar de către comisie) a principatelor[80].

În 1858, problemele cele mai importante încă nu fuseseră decise, astfel încât marile puteri au organizat o nouă conferință la Paris. Principatele au fost puse sub protecția unei garanții colective a celor șapte puteri. Suzeranitatea turcească a fost menținută, dar definită în termeni foarte restrictivi pentru Imperiu: sultanul avea dreptul de a „investi, dar nu de a respinge" (o exprimare foarte ambiguă) pe principii Valahiei și Moldovei, care urmau să fie aleși pe viață de adunări reprezentative. Principatele erau declarate autonome în privința problemelor interne. Era prevăzută o anumită colaborare între instituțiile celor două state, unirea lor fiind însă exclusă[81]. Legile electorale pentru alegerea corpurilor legiuitoare erau foarte restrictive, în Valahia urmând să fie 2072 de electori. Prin aceasta, cele câteva sute de mari familii boierești își adjudecau 80% din locuri în adunare[82].

De ce a acordat Convenția de la Paris puteri atât de largi elitei boierești, asigurând prin aceasta perpetuarea sistemului

[79] Ibid., pp. 287–318; Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 369–396.

[80] T. W. Riker, *The Making of Roumania 1856–1866* (Londra, Oxford University Press, 1931), pp. 41, 169–170; Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 238–240; East, *Union of Moldavia and Wallachia*, pp. 82–108.

[81] *Ibid.*, pp. 160–161.

[82] Emerit, *Les paysans roumains*, p. 400.

social ce se formase sub regimul Regulamentului Organic? Istoria diplomatică ne poate oferi foarte puține indicii de răspuns. E adevărat că, în ciuda noii sale politici de a sprijini obiectivul unificării naționale, Rusia își dorea ca marii boieri rusofili să rămână la putere[83]. Pe de altă parte, Austria avea o atitudine mai ostilă față de boieri, pe care îi considera aliați ai rușilor. Marea Britanie nu era preocupată de chestiunile sociale interne ale principatelor, dar a sfârșit prin a-i sprijini în mod consecvent pe boieri. Francezii se pronunțau în favoarea reformelor sociale (probabil pentru a-și păstra simpatia liberalilor francofili). Otomanii nu aveau o atitudine clară, dar sperau ca ei să fie cei care iau decizia finală. În cele din urmă, documentul adoptat la încheierea conferinței a inclus următoarea prevedere (articolul 46):

> Moldovenii și valahii vor fi cu toții egali în fața impozitului și vor fi în aceeași măsură admiși în slujbele publice într-unul sau într-altul din principate. Libertatea lor individuală le va fi garantată [...] Toate privilegiile, scutirile sau monopolurile de care se mai bucură unele clase se vor desființa și se va proceda fără întârziere la revizuirea legii care reglementează raporturile proprietarilor de pământ cu cultivatorii, în vederea îmbunătățirii stării țăranilor*.

Dar acest articol a fost inclus doar pentru a da puțină satisfacție curentelor reformiste. El a rămas literă moartă până la 1864[84].

---

[83] Jelavich, *Russia and the Rumanian National Cause*, p. 14.
[84] *Ibid.*, pp. 18–19.
* Autorul nu indică nici o sursă a citatului. L-am preluat din I. Ionașcu, P. Bărbulescu și Gh. Gheorghe, *Relațiile internaționale ale României în documente (1368–1900)* (București, Editura Politică, 1971), pp. 341–342. (N. tr.).

În cele din urmă, britanicii au fost cei care și-au impus punctul de vedere. Este instructivă în acest sens o afirmație a împuternicitului britanic din comisia celor șapte puteri de la 1857, pentru că ea ne dezvăluie adeziunea britanicilor la o anume poziție ideologică. El spunea că nu poate accepta „transformarea țăranului în proprietar al pământului pe care îl lucrează în prezent; pentru că o asemenea schimbare ar viola principiul proprietății, iar în final s-ar dovedi dăunătoare pentru țărani, pentru proprietari și pentru agricultură însăși”[85]. Astfel, deși erau preocupați mai mult de problemele de politică internațională decât de cele interne, poziția pe care au adoptat-o britanicii a fost în conformitate cu interesele lor economice, ca importatori ai grâului românesc. Suntem tentați să spunem (așa cum au făcut-o mulți istorici români, atât din perioada comunistă, cât și de dinainte de comunism), că această atitudine se explică printr-o alianță dintre boieri și imperialismul britanic. Există însă puține dovezi că britanicii cultivau în mod conștient o asemenea alianță. Mai degrabă, ei dădeau curs unui fel de reflex ideologic, care s-a făcut simțit în toate zonele lor de expansiune imperială, din America de Sud până în India. Ei sprijineau orice categorie socială locală ce părea să se asemene cu clasa britanică numită *gentry*. Și, desigur, sprijineau în principiu ideea concentrării pământurilor agricole în mâinile unor categorii sociale orientate spre piața mondială. Dar nu trebuie să uităm că chestiunea românească era doar o parte, și probabil nu una vitală, a „chestiunii orientale”. Ca atare, interesele economice erau pentru britanici mai puțin importante decât considerațiile strategice globale. Însă, o dată ce acestea din urmă primiseră o rezolvare

[85] Citat în Emerit, *Les paysans roumains*, p. 398; Rosetti, *Pentru ce*, pp. 322–323, parafrazează documentul.

satisfăcătoare, reflexul ideologic bazat pe interesele economice avea câmp liber de acțiune[86].

Hotărârile conferinței mai pot primi o explicație. Datorită conflictelor de interese dintre marile puteri, era mai simplu ca sistemul social-politic al principatelor să fie menținut în aceeași formă. Prin aceasta se reducea măcar riscul împotrivirii din partea unora dintre puteri. Pe de altă parte, încercarea de a introduce reforme ar fi putut să necesite o ocupație militară care să asigure îndeplinirea lor. Conferința de la Paris nu a instalat la putere oligarhia marilor boieri. Ea a urmat politica minimei rezistențe și a cules roadele politicii austriece în Oltenia la începutul secolului al XVIII-lea și ale celei rusești dintre 1829 și 1834. Conferința a sancționat doar domnia netulburată a oligarhiei.

În 1859, adunările reprezentative din Valahia și Moldova au făcut alegeri de principi. Spre surpriza celor șapte mari puteri, boierii, siguri acum de hegemonia lor politică, au fost câștigați

[86] Barrington Moore, Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World* (Boston, Beacon Press, 1967), pp. 343–347, insistă asupra tentativei britanicilor de a crea o clasă de tip *gentry* din categoria socială existentă în nordul Indiei numită *zamindar*, ca și asupra dezvoltării unei clase sociale de același fel în regiunea sudică, cu toate diferențele dintre sistemele sociale *samindar* și *ryotwari*. În general, britanicii au sprijinit în secolul al XIX-lea clasele de latifundiari chiar fără să fie perfect conștienți de aceasta. Au existat și excepții, atunci când produsele unui teritoriu exploatat ca o colonie indirectă intrau în competiție cu cele ale unei colonii directe, așa cum s-a întâmplat cu zahărul brazilian, care se afla în competiție cu cel produs în Indiile Occidentale britanice. Vezi Celso Furtado, *The Economic Growth of Brasil* (Berkeley și Los Angeles, University of California Press, 1963), pp. 100–103. În cele mai multe cazuri, britanicii nu creau ei înșiși asemenea clase de latifundiari, dar expansiunea lor economică în regiunile unde ele existau deja avea ca efect consolidarea lor. De exemplu, în Argentina, la sfârșitul secolului al XIX-lea, „căile ferate [britanice] și inventarea navelor cu instalații frigorifice nu numai că au transformat pampasul, [...] dar le-au adus latifundiarilor brazilieni o prosperitate nemaiauzită." (Tomás Roberto Fillol, *Social Factors in Economic Development: The Argentine Case* [Cambridge, M.I.T. Press, 1961], p. 43)

pentru cauza națională, și astfel cele două adunări au ales aceeași persoană, Alexandru Ioan Cuza. Prin acest act, cele două principate erau unite în fapt, iar în 1861 ele s-au alăturat și din punct de vedere formal pentru a forma noul stat al României (care era încă teoretic vasal al Imperiului Otoman)[87]. Puse în fața acestui act al românilor, care se bucura și de sprijinul lui Napoleon III, marile puteri l-au acceptat[88].

Cuza l-a numit ca prim ministru pe Mihail Kogălniceanu, membru al grupului liberal-naționalist. Fiind unul dintre cei mai luminați și liberali politicieni din Moldova, Kogălniceanu l-a convins pe Cuza că o reformă agrară trebuia întreprinsă. Amândoi au înțeles că exploatarea crudă a țăranilor de către boieri avea să ducă la mari frământări sociale, și deci că era necesară o schimbare a sistemului. Este, de asemenea, probabil că Alexandru Ioan Cuza spera ca printr-o asemenea reformă să câștige în popularitate, constituindu-și o bază de putere personală împotriva adunărilor dominate de boieri[89].

Dar boierii s-au opus cu hotărâre eforturilor lui Cuza și Kogălniceanu de a îmbunătăți condiția țăranilor, ei împiedicând toate reformele preconizate, cu excepția uneia: naționalizarea proprietăților hulitelor mânăstiri închinate (deținute de străini), act prin care statul a adus sub controlul său suprafețe întinse de pământ. Puși în imposibilitatea de a colabora cu adunările, Cuza și primul său ministru le-au dizolvat în 1864, au organizat un referendum (pe baza sufragiului universal masculin) în sprijinul acțiunii lor și au adoptat o reformă agrară de proporții, al cărei scop era de a da o soluție definitivă problemei agrare[90]. Reforma a făcut din Cuza personajul cel mai popular printre

[87] Riker, *The Making of Roumania 1856–1866*, pp. 249, 339–341; Berindei, *L'Union des principautés roumaines*, pp. 159–191.

[88] East, *Union of Moldavia and Wallachia*, pp. 162–168.

[89] Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 440–447.

[90] Constantin C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, ed. II (București, Editura Științifică, 1970), pp. 164–181, 199–224, 252–254.

țărani din întreaga istorie a României; fotografii cu imaginea sa mai pot fi găsite și astăzi, la 100 de ani de la eveniment, în unele case țărănești. Dar nici o reformă nu putea schimba faptul că economia românească căpăta tot mai mult un caracter colonial, boierii și interesele străine unindu-se într-o alianță anti-reformistă. Eliberându-i pe țărani de ultimele rămășițe ale „feudalismului", aceste măsuri legale au făcut ca puterea moșierilor asupra lor să devină mai mare decât fusese atunci când avuseseră statutul de șerbi. Reforma de la 1864 marchează începutul celei mai amare perioade din istoria relațiilor dintre țărani și moșieri.

7

SISTEMUL POLITICO-ECONOMIC DE TIP COLONIAL ȘI CRIZA AGRARĂ (1864–1917)

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, Valahia (unită cu Moldova în noul stat al României), a devenit o societate modernă de tip colonial. Aceasta nu înseamnă că ea s-a modernizat, în sensul obișnuit al cuvântului, ci că și-a asumat rolul de segment periferic al economiei occidentale, ca producătoare de materii prime (în principal cereale), structura sa economică, politică și socială fiind determinată în linii mari de poziția internațională pe care o ocupa. Am greși dacă am caracteriza România acelei perioade ca o societate „tradițională" tot atât de mult ca atunci când am numi astfel societățile africane de la mijlocul secolului al XX-lea (pe aceasta se întemeiază critica pe care o face Balandier la adresa definițiilor clasice ale modernității)[1]. Cu siguranță, nici una dintre ele nu a fost o societate industrializată; dar, deși au păstrat multe forme și atitudini sociale tradiționale, toate au suferit mari schimbări ca urmare a contactului cu civilizația industrială.

„Modernitatea" este definită de obicei prin referire la trăsăturile tipice ale societăților industrializate. Se consideră că

[1] George Balandier, „The Colonial Situation: A Theoretical Aproach", în *Social Change: The Colonial Situation* (New York, Wiley, 1966), pp. 34–61.

societățile moderne sunt puternic centralizate și capabile de a-și mobiliza politic cetățenii cu mult mai mult succes decât societățile tradiționale. Se mai consideră că ele se bazează pe cunoașterea științifică și sunt dedicate progresului tehnologic; prin contrast, societățile tradiționale sunt pătrunse de superstiții și tind să stagneze din punct de vedere tehnologic. În economia modernă, indivizii produc în mare parte sau în totalitate pentru piață, astfel încât nici unul dintre ei nu este autosubzistent; în economia tradițională întâlnim situația opusă. Societățile moderne se caracterizează printr-o rată înaltă a capitalizării și a investițiilor, lucru care nu este valabil pentru cele tradiționale. Primele dețin cantități mari de capital lichid, ce poate fi canalizat spre activitățile cele mai promițătoare; celelalte dețin resurse scăzute de capital lichid, având în consecință un dinamism economic foarte scăzut. Diferențelor de ordin economic le corespund cele de ordin social, care produc la rândul lor alte diferențe de ordin economic (diverșii autori dezbat ordinea cauzală a celor două categorii de factori, dar niciodată asocierea strânsă dintre ele). În societățile moderne, poziția socială a individului este determinată de calitățile și realizările sale; în cele tradiționale, ea este predeterminată. În lumea modernă, munca este net separată de viața familiei; normele sunt formulate în termeni universali, nu particulari; pe scurt, raționalitatea este dominantă[2].

Valahia sfârșitului de secol XIX nu era modernă după asemenea criterii. Ea se afla cel mult într-o fază de tranziție. O mare parte a producției era comercializată pe piață sau chiar

[2] Principalii autori care au oferit astfel de definiții sunt Talcott Parsons, *The System of Modern Societies* (Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1971); Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies* (New Haven, Yale University Press, 1968); Gabriel Almond și G. Bingham Powell, *Comparative Politics: A Developmental Approach* (Boston, Little, Brown, 1966); Wilbert E. Moore, *Social Change* (Englewood Cliffs, N. J., Prentice Hall, 1963); vezi și alte lucrări de Alex Inkeles, Daniel Lerner și Reinhard Bendix.

exportată, dar industrializarea avansase foarte puțin, iar țăranii consumau încă o bună parte din ceea ce produceau. Structura politică era din ce în ce mai centralizată, dar procesul de decizie politică era concentrat în mâinile unei elite restrânse de mari proprietari funciari și ale birocrației, cea din urmă controlată îndeaproape de membrii aceleiași elite. Rețeaua feroviară era în continuă dezvoltare, iar Bucureștiul și principalele orașe-port adăposteau un număr din ce în ce mai mare de oameni educați după model occidental, familiari cu știința și tehnologia țărilor avansate. Dar țărănimea era mult înapoiată față de cea din acele țări, iar economia rurală se confrunta cu stagnarea tehnologică.

Dacă nu devenise modernă, societatea Valahiei încetase, în schimb, să fie una tradițională. Structura de bază a economiei — adică orientarea ei către exporturile de cereale — reprezenta un fenomen specific acelui timp. Însăși clasa țărănească, cea care ar fi trebuit să acționeze ca o păstrătoare a tradiției, era o creație a secolului al XIX-lea, căci înainte de acea epocă se practicase o agricultură predominant pastorală. Terenurile cultivate se extindeau neîncetat, iar populația era în continuă creștere.

Nici noțiunea de „societate duală" nu ne oferă o caracterizare corectă[3]. Fiind parțial modernă (în orașe) și parțial tradițională (în lumea rurală), Valahia secolului al XIX-lea pare să se conformeze modelului unei societăți duale în tranziție. Trebuie să ținem cont însă că dualismul social era o realitate foarte veche, datând din vremea sistemului politico-economic de tip „comunitar-comercial", atunci când el era de fapt mai pronunțat decât în epocile mai recente. În plus, nu se poate

[3] Pentru o discuție asupra conceptului, vezi Manning Nash, „The Multiple Society in Economic Development: Mexico and Guatemala", în *American Antropologist*, 59 (oct. 1957), pp. 825–833. Nash folosește termenul de „multiplu" mai des decât pe cel de „dual", dar ideea de bază este cea a mai multor culturi care coexistă în interiorul aceluiași stat.

vorbi despre un dualism funcțional, căci orașele și elita erau total dependente de producția agricolă, iar țărănimea se afla, în schimb, sub controlul clasei moșierești și al orașelor. În secolele al XIV-lea și al XV-lea, Valahia fusese într-adevăr o societate duală autentică; cucerirea otomană începuse să schimbe această realitate, iar societatea modernă colonială a desființat cu totul dualismul social. Modul de viață urban al elitei și modul de viață al țărănimii reprezentau două fețe ale aceleiași monede și nici unul dintre ele nu ar fi putut exista în absența celuilalt.

Chiar și termenul „tranziție" este problematic. Desigur, Valahia se afla într-un proces de tranziție. De fapt, ea se mai aflase în starea de tranziție de multe ori până atunci, cu deosebire în secolul al XVI-lea. Dar nu se afla în tranziție către tipul de societate dominant în Europa occidentală. În loc să se industrializeze, ea își accentua caracterul de colonie. Reforma agrară de la 1864 contribuise și ea la aceasta, căci instituirea proprietății private asupra pământului a fost de folos moșierilor și economiei de export, înrăutățind însă exploatarea țărănimii. Vom verifica aceste afirmații cercetând, pe rând: (1) comerțul exterior; (2) transformările structurii sociale; (3) transformările lumii rurale; (4) caracterul crizei agrare ce s-a conturat la începutul secolului al XX-lea.

Economia „deschisă"

O economie colonială sau neo-colonială este „deschisă". Aceasta înseamnă că — așa cum a arătat Dudley Seers — este dependentă de factori exogeni (cei ai pieței) pentru exportul produselor agricole și extractive. Ea importă, la rândul său, o mare varietate de bunuri industriale, începând cu articole de lux, care nu pot fi produse în interior, până la articole de consum obișnuite, care sunt produse la costuri mai scăzute în

străinătate[4]. Alianța dintre marii proprietari funciari locali care acumulează stocurile de marfă pentru export și partenerii lor comerciali din lumea industrializată face ca o schimbare a sistemului — de pe urma căruia profită ambele părți — să fie foarte dificilă. Cei din urmă își extrag profiturile ori pe calea investițiilor directe în economia colonială, ori prin schimburile comerciale. În ambele cazuri, sistemul colonial le servește interesele. Sunt construite porturi și căi ferate care le leagă cu diverse puncte din interiorul țării, precum și alte înzestrări ce facilitează schimburile. Dar întreprinderile industriale care se înființează sunt ori lipsite de importanță, ori se află sub controlul străinilor; în cel mai bun caz, ele produc un set de bunuri care să se substituie câtorva articole de import, dar nu constituie punctul de plecare al unei structuri industriale diversificate[5].

TABELUL 1. Comerțul exterior al Valahiei și Moldovei între 1832 și 1913, în lei aur[6]

	Importuri	Exporturi
1832	18 000 000	21 000 000
1840	20 000 000	35 000 000
1850	28 000 000	47 000 000
1860	63 000 000	116 000 000
1865	68 000 000	112 000 000
1875	100 000 000	145 000 000
1885	268 000 000	248 000 000
1895	305 000 000	265 000 000
1905	338 000 000	457 000 000
1913	590 000 000	670 000 000

[4] Dudley Seers, „The Stages of Economic Growth of a Primary Producer in the Middle of the Twentieth Century", în *Imperialism and Underdevelopment*, ed. de Robert I. Rhodes (New York, Monthly Review Press, 1970), pp. 163–180.

[5] *Ibid.*; Dudley Seers, „Rich Countries and Poor", în *Development in a Divided World*, ed. de Dudley Seers and Leonard Joy (Harmondsworth, Eng., Penguin, 1971), p. 18; Oscar Braun, „The External Economic Strategy: Outward- or Inward-Looking?", în *Development in a Divided World*, p. 172.

[6] N. Georgescu-Roegen, C. C. Giurescu și M. Gr. Romașcanu, „Comerțul exterior", în *Enciclopedia României* (București, Imprimeria Națională, 1943), vol. IV, pp. 463–465.

TABELUL 2. Compoziția exporturilor românești după procentul deținut de diversele mărfuri[7]

	Cereale	Lemn	Petrol[8]	Altele
1882	80,9	2,1	0,7	16,3
1892	88,3	1,1	0,7	8,9
1902	78,1	5,2	0,1	16,4
1912	75,8	3,8	10,3	10,1

TABELUL 3. Procentul importurilor din diverse țări față de valoarea totală a importurilor[9]

	1882	1892	1902	1912
Marea Britanie	16,9	22,8	19,5	13,8
Austro-Ungaria	50,0	23,4	24,6	21,8[10]
Franța	8,6	8,1	6,0	6,1
Germania	11,3	29,8	28,3	37,7
Belgia	1,0	5,4	1,8	3,2
Turcia	3,8	3,7	3,3	2,3

[7] *Ibid.*, p. 466.

[8] Câmpurile petrolifere din jurul Ploieștiului au căpătat o mare importanță la începutul secolului al XX-lea, ele furnizând un nou articol de export.

[9] Georgescu–Roegen, Giurescu, Romașcanu, „Comerțul exterior", în *Enciclopedia României*, vol. IV, p. 466.

[10] Încercările Austro-Ungariei de a absorbi economia românească s-au încheiat în 1885. În esență, motivele eșecului au fost că ea nu era suficient de industrializată pentru aceasta și faptul că importurile românești de cereale lezau foarte puternic interesele marilor latifundiari unguri. Până atunci, Transilvania își dezvolta industria exportând produse manufacturate în România și importând produse agricole. Opoziția nobililor unguri a dus la încetarea acestei politici economice. Rezultatul a fost un război vamal între Austro-Ungaria și România, care a durat din 1885 până în 1891. Schimburile comerciale dintre cele două țări au scăzut abrupt, iar industria transilvăneană a fost ruinată. Aceasta a dat naștere unui puternic curent de migrație din Transilvania spre America, marcând, în același timp, sfârșitul supremației economice a Austro-Ungariei în România. Locul ei avea să fie luat de Germania, care a devenit curând principalul furnizor de produse industriale al României.

Tabelele 1 și 2 ne arată structura comerțului exterior românesc în secolul al XIX-lea (Valahia și Moldova nu pot fi separate în statisticile referitoare la perioada de după 1860, dar cum Valahia ocupa două treimi din suprafața noului stat, iar condițiile economice și sociale erau practic identice în ambele părți, acesta nu este un impediment deosebit). Deși procentul din valoarea importurilor deținut de diferitele produse este mai greu de calculat, este sigur că produsele manufacturate dețineau o majoritate copleșitoare (vezi tabelul 3). România făcea comerț în principal cu state industrializate. Cum Marea Britanie s-a orientat la sfârșitul secolului către alți furnizori de cereale, în special din America, România s-a re-orientat și ea către alte piețe de desfacere europene (vezi tabelul 4).

TABELUL 4. Procentul exporturilor către diverse țări față de valoarea totală a exporturilor[11]

	1882	**1892**	**1902**	**1912**
Marea Britanie	39.9	42,2	11,0	6,7
Olanda	2,0	0,6	3,6	8,1
Austro-Ungaria	30.5	11,0	11,8	14,8
Franța	10,9	3,9	3,0	7,8
Germania	2,3	11,7	5,3	6,6
Italia	1,9	7,1	5,4	18,8
Belgia	0,2	15,1	54,5	23,8
Turcia	5,1	5,3	2,0	4,0

[11] Georgescu-Roegen, Giurescu, Romașcanu, „Comerțul exterior", în *Enciclopedia României*, vol. IV, p. 466. În anuarele statistice anterioare Primului Război Mondial, importurile apar trecute în categorii precum „lemn și produse din lemn", „metale și produse din metal" etc., astfel încât nu se poate spune ce proporție din ele era reprezentată de produse fabricate și, respectiv, semifabricate. Dar în ultimul deceniu înainte de război, cele mai multe asemenea mărfuri proveneau din Anglia și Germania, fiind evident că aceste două țări nu exportau în România lemn neprelucrat sau minerale.

TABELUL 5. Exporturile medii anuale de grâu și porumb, în tone[12]

	Grâu	Porumb
1880–1884	334 000	610 000
1885–1889	593 000	610 000
1890–1894	748 000	802 000
1895–1899	678 000	454 000
1900–1904	751 000	787 000
1905–1906	1 722 000	320 000

TABELUL 6. Suprafața medie anuală cultivată cu grâu și porumb[13]

	Grâu	Porumb
1862–1866	697 000	980 000
1867–1971	877 000	1 085 000
1872–1876	1 065 000	1 385 000
1866–1890	1 282 000	1 766 000
1891–1895	1 435 000	1 794 000
1896–1900	1 561 000	1 993 000
1901–1905	1 681 000	2 090 000
1906–1907	1 869 000	2 006 000

Tabelul 5 ne arată cât au crescut exporturile de porumb și grâu, care se intensificau fără încetare de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Exporturile celorlalte cereale au crescut și ele, dar nu atât de rapid[14].

Suprafața cultivată cu cereale s-a extins și ea foarte rapid, după cum se vede din tabelul 6. În medie, se exporta cam jumătate din producția totală de grâu. Procentul din producția de porumb ce mergea la export era mai mic, dar și el destul de ridicat[15].

[12] *Ibid.*, p. 159.
[13] *Ibid.*, p. 146.
[14] *Anuarul statistic al României, 1909* (București, 1909), p. 159.
[15] *Ibid.*, pp. 145–147, 159.

În toate societățile coloniale și neo-coloniale din secolul al XX-lea a avut loc un proces de urbanizare rapidă[16]. Nu același lucru s-a întâmplat în Valahia secolului al XIX-lea, probabil datorită densității mici a populației și abundenței de pământ disponibil pentru exploatare agricolă, până în jur de 1900. Vom examina mai jos dinamica populației; acum este suficient să spunem că marea majoritate a ei a rămas rurală; orașele au avut o anumită dezvoltare, dar numai Bucureștiul a crescut ca populație mai repede decât mediul rural. Acest fapt este încă un indiciu al direcției de dezvoltare pe care o urma țara — nu către o economie urbană și industrializată, ci către una agricolă, exportatoare de cereale. O analiză a procentului reprezentat de populația urbană în comparație cu cea rurală, în fiecare județ, ne oferă un argument suplimentar în sprijinul aceleiași afirmații.

În 1876, 88% din populația Valahiei trăia în mediul rural. Doar județele Ilfov și Brăila — pe ale căror teritorii se aflau capitala și, respectiv, principalul port la Dunăre — aveau o populație rurală sub 80%. În 1899, numai în Ilfov populația rurală era sub 50%; în Brăila, ea era de 61%. În aceeași perioadă, numai în Ilfov s-a înregistrat o rată înaltă de creștere a populației urbane, de la 36% la 52% din total. Lăsând la o parte aceste două județe, proporția populației rurale a scăzut pe ansamblul țării în mod nesemnificativ, de la 92% în 1876 la 90% în 1899[17].

După toate criteriile statistice, Valahia corespundea deci modelului economiei „deschise”. S-au înregistrat creșteri — chiar foarte rapide — dar numai în domeniul producției de

[16] Vezi Kingsley Davis, „The Urbanization of the Human Population”, în *An Urban World*, ed. de Charles Tilly (Boston, Little, Brown, 1974), pp. 160–175.

[17] Dimitrie Sturdza, „Suprafața și populația regatului României”, în *Buletin*, Societatea geografică română, XVI, trim. 3 și 4 (București, 1896), p. 64; *Anuarul statistic, 1909*, p. 23.

cereale și în enclava metropolitană care era Bucureștiul. Aceste creșteri au afectat în mod profund lumea rurală și au fost, la rândul lor, influențate de transformările celei din urmă.

Efectele reformei agrare de la 1864

Reforma agrară de la 1864 a pus capăt obligațiilor de clacă și dijmă ale țărănimii, instituind, în sfârșit, regimul proprietății private asupra pământului. Foștilor clăcași le-au fost acordate drepturi de proprietate asupra caselor cu grădinile lor și asupra unor loturi de pământ de suprafețe variabile, în funcție de numărul de boi pe care-l dețineau. Ca și în cazul Regulamentelor Organice, boierii nu au trebuit să cedeze mai mult de două treimi din suprafața moșiei, căpătând în schimb drepturi depline asupra a cel puțin o treime din ea. Pădurile nu au făcut obiectul împroprietăririi, ele rămânând în proprietatea boierilor, cu excepția celor care aparțineau satelor de moșneni. Pământul acordat țăranilor a fost declarat inalienabil pentru o perioadă de 30 de ani, ca o măsură de protecție împotriva speculanților[18].

Foștii clăcași împroprietăriți se împărțeau în patru categorii, după numărul de animale pe care le posedau. Cei ce aveau cel puțin 4 boi și o vacă au primit 5,5 ha; cei cu cel puțin doi boi și o vacă 3,9 ha; cei cu o vacă 1,5 ha; ceilalți au fost împroprietăriți doar cu casa și grădina (însemnând în medie 0,2 ha)[19].

În realitate, pământul a fost distribuit în mod foarte inegal, în funcție de județ. Cea mai bună modalitate de a analiza efectele reformei este de a lua în considerare în același timp legea de la 1864 și amendamentul ei de la 1878, când au fost

---

[18] *Lege ruralâ cu proclamațiunea Măriei Sale Domnitorului a Principatelor Unite Române* (București, Imprimeria statului, 1864), pp. 8–11.

[19] *Ibid.*, p. 8.

împroprietărite familiile tinere ce nu existaseră la 1864. Variațiile existente între județe sunt foarte grăitoare în ce privește caracterul societății rurale din fiecare regiune.

Procentul țăranilor împroprietăriți a fost altul în fiecare județ. În cele mai multe județe de deal și de munte, mai mult de 90% dintre foștii clăcași au primit pământ, ori la 1864, ori la 1878. Însă în zonele de câmpie, unde proporția foștilor clăcași era mult mai mare, dar stăpânii de moșii aveau, de asemenea, mai multă putere, procentul a variat între 50% în anumite părți ale Bărăganului și 85% în județul Olt. Un tabel al județelor, clasificate în funcție de caracteristicile geografice, ne arată diferențele mari dintre cele două regiuni.

Media procentuală a țăranilor clăcași în fiecare județ înainte de 1864 era de 72%, iar procentul celor împroprietăriți la 1864 și 1878 a fost de 82%; putem astfel să alcătuim un tabel care prezintă corelația dintre procentul din ansamblul țărănimii deținut de țăranii clăcași înaintea reformei, în fiecare județ, și, respectiv, amploarea reformei agrare din acel județ[20]. În tabelul 7, județele în care proporția clăcașilor înainte de 1864 era sub 72% sunt clasificate ca județe cu „număr mic de clăcași", iar cele în care mai puțin de 82% dintre clăcași au fost împroprietăriți sunt clasificate ca județe unde reforma a avut o „amploare redusă".

[20] Statisticile referitoare la procentul clăcașilor care au primit pământ la 1864 și 1878 sunt preluate din C. Jormescu și I. Popa-Burcă, *Harta agronomică a României* (București, Carol Göbl, 1907), tabelul 13, partea a doua. Datele prezentate aici concordă, în general, cu cele oferite într-o estimare anterioară: Leonida Colescu, *La loi rurale de 1864 et statistiques des paysans devenus propriétaires par l'application de la loi de 1864* (Bucarest, 1900), p. 5. Statisticile referitoare la procentul clăcașilor înainte de 1864 sunt bazate pe anchete făcute cu ocazia recensământului de la 1912. Cu alte cuvinte, sunt bazate pe ceea ce țăranii își aminteau despre situația familiilor lor cu 50 de ani mai devreme. Aceasta face ca datele să fie destul de problematice; totuși, faptul că distincția dintre „moșneni" și „clăcași" a rămas atât de vie în mințile țăranilor (chiar și astăzi) ne sugerează că datele sunt în mare corecte. Rezultatele recensământului din 1912 sunt prezentate în Henri H. Stahl, „Organizarea socială a țărănimii", în *Enciclopedia României*,

TABELUL 7. Relația dintre geografie, procentul de clăcași și efectele reformei, în funcție de județ

	Deal și munte		Câmpie	
	Reformă de amploare mare	Reformă de amploare redusă	Reformă de amploare mare	Reformă de amploare redusă
Nr. mic de clăcași	6	1	1	0
Nr. mare de clăcași	1	0	0	8

Șapte dintre cele opt județe de deal și munte au avut un număr mic de clăcași; numai unul dintre cele nouă județe de câmpie intră în aceeași categorie. Pe de altă parte, în șapte dintre cele opt județe de deal și munte a fost realizată o reformă de mare amploare; numai unul dintre județele de câmpie intră în aceeași categorie[21].

Diferențele pot fi explicate destul de ușor. În zona de deal, stăpânii de moșii au deținut întotdeauna o influență mai redusă decât la câmpie (după cum arată numărul mai scăzut de clăcași în acea zonă), fiind în mai mică măsură capabili să manipuleze administrația locală. Acolo s-au înregistrat, de aceea, mai puține excepții de la lege. În același timp, pentru că numărul celor care trebuiau să fie împroprietăriți era mai mic, ei puteau fi satisfăcuți mai ușor. Prima explicație este însă mult mai importantă decât cea de-a doua. Având în vedere disponibilul mai

vol. I, p. 575. Împărțirea județelor în cele două categorii, „de deal" și „de câmpie", este cea făcută în mod obișnuit de geografii români. Ea poate fi verificată examinând ce procent din suprafața fiecărui județ era cultivată la 1900. Toate județele considerate ca fiind de câmpie aveau cel puțin 50% din suprafață cultivată, cu excepția Râmnicului-Sărat, unde procentul era de doar 49%. În nici unul dintre județele de deal, suprafața cultivată nu depășea 40%. Vezi Jormescu și Popa-Burcă, *Harta agronomică*, p. 152.

[21] Am putea fi tentați să căutăm o explicație pentru fiecare caz ce se abate de la regula generală. Dar încercarea nu ar fi utilă, dacă ne gândim că datele nu sunt extrem de precise, iar clasificarea geografică a județelor neglijează multe variații, deopotrivă geografice și sociale, în interiorul fiecăruia dintre ele. În orice caz, este evident că cea mai mare parte a cazurilor respectă regula generală.

mare de pământ la câmpie (și totodată, așa cum am văzut în capitolul precedent, densitatea mai mică a populației), numai influența pe care moșierii o aveau la nivel local și corupția administrației poate explica de ce tocmai acolo distribuirea pământului s-a făcut în mod mai puțin echitabil (mai ales în teritoriile întinse ale Bărăganului, ca Ialomița și Brăila). Evoluția ulterioară confirmă această afirmație: în curând, Bărăganul avea să devină o regiune de imigrație masivă.

Datorită tipului de relații dintre moșieri și țărani care s-au dezvoltat după 1864, cei dintâi au înțeles foarte rapid că era în interesul lor să le cedeze țăranilor loturi de pământ și de aceea majoritatea imigranților au primit astfel de loturi. Dar în anii imediat următori reformei, avantajele pe care moșierii le puteau obține în acest fel nu erau încă atât de evidente; așa se explică faptul că ei au încercat inițial să limiteze cât mai mult numărul țăranilor beneficiari ai legii. În plus, țăranii au primit, de fiecare dată când a fost posibil, pământul cel mai prost; ei au fost înșelați la măsurarea loturilor; au primit deseori loturi la care nu puteau avea acces decât traversând pământul moșierului (și firește trebuind să plătească pentru aceasta). În fine, moșierii au început curând să cumpere pământuri ale țăranilor, în ciuda caracterului ilegal al unei asemenea tranzacții. Tradiția corupției administrative ce se formase în perioada dominației otomane și fusese perpetuată sub regimul Regulamentelor Organice a diminuat cu mult capacitatea statului de a împiedica aceste încălcări ale legii[22].

S-a estimat că, în general, cei mai avuți dintre foștii clăcași au primit destul pământ pentru a întemeia o unitate de producție agricolă viabilă. Această afirmație se verifică în mai mare măsură pentru regiunea de câmpie, în care predominau

[22] Marcel Emerit, *Les paysans roumains depuis le traité d'Adrianople jusqu'à la libération des terres (1829–1864)* (Paris, Recueil Sirey, 1937), pp. 509–513.

culturile de cereale, decât pentru cea de deal, în care culturile practicate erau mult mai diverse[23]. Dar doar o mică parte dintre țărani posedau numărul de animale necesar pentru a accede în această categorie. La deal, proporția lor era chiar mai scăzută decât la câmpie, astfel încât mulți dintre beneficiarii reformei au primit pământ insuficient. Pe de altă parte, la câmpie era mai mare proporția celor care nu primiseră pământ deloc. Rezultatul era în ambele cazuri același: mulți dintre foștii clăcași nu puteau supraviețui fără să lucreze pe pământurile moșierești — la câmpie și în acele zone de deal în care existau moșii întinse — sau să plece la câmpie, în căutare de lucru. Pentru a putea aprecia cât de mare era numărul celor aflați în această situație, trebuie să ținem cont din nou de deosebirea dintre zona de câmpie și cea de munte. Dacă la câmpie suprafața minimă necesară pentru subzistență era de 5 ha, ea era mai mică la deal, unde existau mai multe vii și livezi, iar pășunile bune pentru creșterea animalelor se aflau și ele mai aproape, în munții învecinați. Putem aprecia că, la câmpie, doar țăranii din prima categorie au primit suficient pământ, în timp ce la deal și cei din a doua categorie puteau supraviețui pe baza loturilor primite.

În medie, 48% dintre foștii clăcași din regiunea de deal nu au primit suficient pământ (ei reprezentând 27% din numărul total al țăranilor din regiune); la câmpie, 80% dintre foștii clăcași au primit loturi nesatisfăcătoare (ei reprezentând 67% dintre țăranii regiunii)[24]. (Procentele au fost obținute prin

---

[23] Dimitrie Gusti, „Chestiunea agrară", în *Opere*, ed. de O. Bădina și O. Neamțu (București, Editura Academiei, 1970), vol. IV, p. 49.

[24] Jormescu și Popa-Burcă, *Harta agronomică*, p. 38. Din nou, aceste date nu sunt atât de precise cum par. Autorii indică procentul fiecăreia din cele patru categorii de foști clăcași împroprietăriți. Multiplicând acest procent cu procentul total al clăcașilor care au primit pământ, obținem procentul clăcașilor în fiecare categorie de beneficiari. Dacă la acesta adăugăm procentul foștilor clăcași care nu au primit nici un fel de pământ, obținem procentul total al tuturor foștilor clăcași cu pământ insuficient.

calcularea unor medii ale datelor obținute pentru fiecare județ în parte.)

Prin aceasta nu avem încă proporția totală a țăranilor cu loturi insuficiente, pentru că mulți dintre moșneni (țărani liberi înainte de 1864) nu aveau nici ei destul pământ[25]. Admițând că două treimi dintre moșneni se aflau în această situație (ceea ce înseamnă o proporție mai mică decât a foștilor clăcași de la deal care nu aveau destul pământ — și nu avem nici un motiv să credem că moșnenii erau mai avuți decât foștii clăcași; în fapt, se pare că ei erau, în medie, chiar mai săraci), rezultă că *cel puțin* 40% din populația județelor de deal nu deținea loturi de pământ satisfăcătoare. Pentru că numărul moșnenilor era mult mai redus la câmpie, avem nevoie să majorăm foarte puțin cifrele pe care le-am dat mai sus pentru a obține proporția totală a țăranilor cu loturi ne-viabile din astfel de județe; această proporție reprezenta între 60% și 80%.

Statisticile referitoare la distribuția pământului nu ne oferă un tablou complet al situației. Înainte de reformă, pădurile și pășunile fuseseră folosite în comun (deși, așa cum am văzut, în decursul secolului al XIX-lea stăpânii de moșii impuseseră tot mai multe restricții asupra folosirii lor). După reformă, cea mai mare parte a lor a devenit proprietatea moșierilor. La câmpie, ei aveau interesul să le defrișeze pentru a le cultiva cu cereale. Astfel încât suprafețele de pășune au scăzut rapid, sub necesarul nevoilor țărănești. Această realitate este reflectată de cazurile tot mai numeroase de pelagră (datorită împuținării proteinelor alimentare). Pentru mulți țărani, porumbul a devenit singurul aliment disponibil. Dar dacă în trecut mâncarea țărănească din făină de porumb (*mămăliga*) era consumată împreună cu lactate și ceva carne, la sfârșitul secolului al XIX-lea alimentele de origine animală deveniseră foarte

[25] Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 248–250; G. Vâlsan, „O fază în popularea Țărilor Românești", în *Buletin*, Societatea geografică română, XXXIII (București, 1921), pp. 201–226.

rare[26]. Numărul total al animalelor nu a scăzut între 1860 și 1900, dar nici nu a crescut. În schimb, populația a crescut cu 50%[27].

Exista și un alt aspect al reformei ce prevestea mizeria țăranilor și o făcea inevitabilă. Reforma i-a împroprietărit pe foștii clăcași, dar i-a obligat totodată să plătească o răscumpărare pentru dijma și claca datorate stăpânilor. Moșierii au primit garanții de stat care urmau să fie plătite de țărani în decursul unei perioade de 15 ani. O asemenea sarcină era prea grea pentru cei mai mulți dintre țărani și de aceea datoriile lor nu au fost niciodată plătite, fiind în schimb reînnoite prin alte garanții de stat. Plățile țăranilor au continuat astfel[28]. Un mare număr dintre țăranii care primiseră pământ l-au pierdut ulterior datorită incapacității de a-și achita datoriile. Cel puțin o parte din acest pământ a reîncăput pe mâinile moșierilor[29]. Deși nu dispunem de statistici referitoare la suprafețele de pământ pierdute în acest fel de țărani, este un fapt că, în jur de 1900, peste o treime din terenurile agricole ale Valahiei aparțineau marilor moșieri și nu țăranilor[30]. Cu toate acestea, nu aici trebuie să ne uităm pentru a înțelege mijloacele insidioase prin care țăranii au fost readuși, în practică, la condiția de șerbi. În scopul de a înțelege acest proces, trebuie să examinăm mai întâi felul în care s-au dezvoltat relațiile agrare după reformă.

---

[26] Ioan Claudian, *Alimentația poporului român* (București, Fundația Regele Carol II, 1939), pp. 110–111; A. D. Xenopol, „Starea economică a țăranului român", în *Opere economice*, ed. de Ion Veverca (București, Editura Academiei, 1967), p. 314.

[27] Jormescu și Popa-Burcă, *Harta agronomică*, p. 219.

[28] Colescu, *La loi rurale de 1864*, pp. 27–30.

[29] Este posibilă reconstituirea evenimentelor ce au urmat reformei de la 1864 într-un număr de sate. Sociologii români de după Primul Război Mondial au organizat anchete printre țăranii vârstnici. O astfel de anchetă, din satul Itești, ne arată că țăranii aveau mari dificultăți în a-și păstra pământul, confruntați cu sarcina de a plăti datoriile și impozitele, lucrând totodată pe terenurile moșierilor.

[30] Jormescu și Popa-Burcă, *Harta agronomică*, p. 140.

Lovitura de stat care a făcut posibilă reforma de la 1864 a fost privită cu ostilitate de boieri, care nu au înțeles la început că efectele ei le vor fi favorabile. Ei au sperat chiar să obțină ajutor străin pentru a împiedica reformele, dar Rusia era prea ocupată cu înăbușirea unei revolte poloneze, Austria și Prusia purtau un război cu Danemarca, iar Napoleon III îl sprijinea pe Cuza. Imperiul Otoman, susținut de Anglia, era dispus să intervină împotriva lui Cuza, dar acesta din urmă a reușit în cele din urmă, în cursul unei vizite la Constantinopol, să îi convingă pe reprezentanți celor două puteri că politica sa nu le va prejudicia interesele[31].

Efectele imediate ale reformei au fost neașteptate. Producția de grâu a scăzut abrupt în 1865 și 1866. Țăranii au înțeles că nu mai era nevoie să obțină acea parte din recoltă pe care o plătiseră până atunci ca dijmă sau în schimbul clăcii și că puteau munci doar atât cât trebuia pentru a-și asigura necesarul lor de hrană. Astfel, suprafața cultivată cu grâu a scăzut în 1864–1865 cu 50%, iar cea cultivată cu porumb cu peste 25% (considerând Valahia și Moldova împreună)[32]. Prin aceasta se părea că cele mai rele temeri ale boierilor erau confirmate, iar ostilitatea grupului liberal-naționalist (revoluționarii de la 1848) față de Cuza a crescut.

Membrii acestui grup nu avuseseră niciodată o atitudine prea explicită în favoarea țăranilor, obiectivele lor principale fiind unitatea națională și independența. Ambele obiective erau, în linii mari, îndeplinite la 1865 și de aceea Cuza era văzut ca un demagog care amenința să împingă spre ruină economia națională, prin politica sa radical anti-boierească și pro-țărănească. Ostilitatea lor reprezenta un factor crucial cel puțin dintr-un punct de vedere: prin vechile lor contacte de la

[31] Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 502–503.
[32] *Ibid.*, p. 521.

Paris, ei erau capabili să-l determine pe Napoleon III să-și retragă sprijinul pe care îl acorda lui Cuza. În fața coaliției dintre boieri și liberali și fiind lipsit de sprijin extern, Cuza nu ar fi putut rezista decât cu sprijinul țărănimii. Dar reforma nu schimbase cu nimic raportul de forțe în țară. Pentru aceasta, Cuza ar fi trebuit să-i înarmeze pe țărani, ceea ce ar fi atras imediat o intervenție străină. În 1866, Cuza a fost răsturnat printr-o lovitură de stat. Fără să opună rezistență, el a plecat în exil[33].

Se pare că, în acel moment, Cuza ajunsese la concluzia că reforma era insuficientă pentru a pune bazele unei țărănimi prospere și independente. Înainte de abdicarea forțată, el plănuise o extindere a ei. Dar, după răsturnarea lui Cuza, reforma nu a mai fost amendată în următoarele cinci decenii, cu excepția câtorva ajustări minore[34].

Sistemul politic instaurat după 1866 a favorizat perpetuarea inechităților inerente reformei de la 1864. Grupul liberal-naționalist, al cărui țel principal continua să fie o Românie independentă și recunoscută ca atare de puterile europene, a reușit să întemeieze o monarhie (ultimele rămășițe de ordin teoretic ale subordonării față de Imperiul Otoman au fost înlăturate la 1878, România devenind formal independentă). Un prinț din dinastia de Hohenzollern a fost ales pentru a-l înlocui pe Cuza. El avea să domnească vreme de 50 de ani sub numele de Carol I[35].

---

[33] Constantin C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza-Vodă*, ed. II (București, Editura Științifică, 1970), pp. 252–391.

[34] Emerit, *Les paysans roumains*, pp. 525.

[35] R. W. Seton-Watson, *History of the Roumanians*, ed. II (Hamden, Conn., Archon Books, 1963). Seton-Watson dă multe detalii despre intrigile de politică internațională asociate cu chestiunea românească. Se pare că problema cheie era constituită de temerile marilor puteri că România ar fi putut să se transforme într-un stat „revoluționar" (p. 325). Acordul Angliei a fost astfel crucial pentru lovitura de stat împotriva lui Cuza (p. 313). Sistemul politic format după 1866 a satisfăcut marile puteri, el fiind privit ca o garanție că România nu se va lansa în experimente politice radicale și, totodată, că ea va continua să fie un exportator de cereale către Occident. Toate acestea le vor suna familiar celor obișnuiți cu scrierile despre „neocolonialismul" secolului al XX-lea.

În teorie, regimul politic avea un caracter parlamentar, dar dreptul de vot era atât de restrâns, încât moșierii erau deținătorii reali ai puterii. Încă în 1911, 45% dintre membrii Camerei Deputaților și 48% dintre cei ai Senatului figurau ca făcând parte din această categorie. De fapt, proporția lor în parlament era mai mare, căci mulți dintre cei ce figurau ca având alte profesiuni (de exemplu, aproximativ un sfert dintre ei apăreau ca avocați) aparțineau și ei aceleiași categorii[36]. Puterea era deținută alternativ de două partide, numite „Liberal" și „Conservator", dar care, de fapt, erau ambele constituite în majoritate din moșieri, iar ideologiile lor erau practic identice. Viața politică era la sfârșitul secolului plină de intrigi referitoare la problema alianțelor străine. Exista un partid progerman care se bucura de sprijinul regelui, un altul profrancez, și se purtau multe dezbateri asupra problemei dacă România trebuia să se alăture Puterilor Centrale sau Antantei. Și, în ciuda faptului că problema țărănească ieșea la suprafață din nou și din nou, țăranii nu aveau nici o putere să influențeze lucrurile[37].

Relațiile agrare după 1864: neoiobăgia

Guvernul care a urmat loviturii de stat a impus țărănimii obligații de muncă pentru a-i forța pe foștii clăcași să își plătească datoriile de răscumpărare. Pentru a asigura respectarea acestor obligații și a-i face pe țărani să lucreze pe moșii s-a recurs la armată. În acest fel a fost creată o nouă formă de clacă, prin care moșierii dispuneau de o forță de muncă

[36] Mattei Dogan, „L'origine sociale du personnel parlamentaire d'un pays essentiellment agraire, la Roumanie", în *Revue de l'institut de sociologie*, no. 2–3 (Bruxelles, 1953), pp. 168–169.

[37] Paul Lendvai, *Eagles in Cobwebs* (New York, Doubleday, 1969), pp. 333–335.

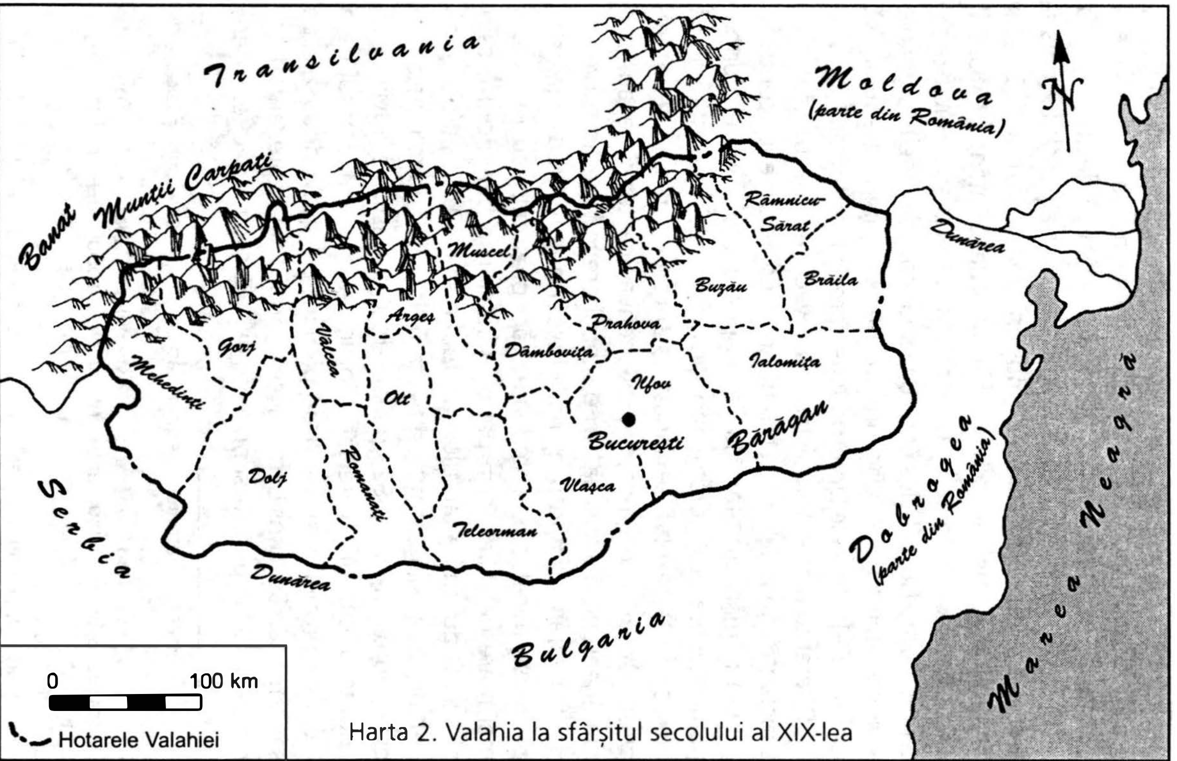
garantată[38]. Nu era însă singura modalitate prin care ei își asigurau forța de muncă. Țăranii care nu aveau pământ suficient pentru a se întreține nu aveau altă alternativă decât cea de a închiria pământ de la moșieri. Prin aceasta s-a constituit un sistem de relații între țărani și moșieri identic în practică celui anterior reformei. În schimbul lotului de pământ pe care îl primeau în folosință de la moșier, țăranii trebuiau să lucreze pe terenurile acestuia. Moșierii nu dispuneau de unelte agricole sau de animale de tracțiune, astfel că țăranii trebuiau să lucreze cu mijloacele de producție care le aparțineau.

Diferența dintre noul sistem și cel vechi era de formă, nu de substanță. Înainte de reformă, moșierii dețineau controlul asupra pământului, fără să fie proprietarii lui. După reformă, pământul era proprietatea moșierilor; dar țăranii continuau să lucreze fosta rezervă seniorială ca și când nimic nu se întâmplase. Aceasta însemna, de asemenea, că tehnicile agricole rămâneau primitive și că nici o schimbare în bine nu survenise pentru țăran. Dimpotrivă, noile relații agrare erau chiar mai oneroase decât cele anterioare, căci presupuneau un volum mai mare de muncă din partea țăranilor în beneficiul moșierilor[39]. O dovadă a faptului că situația se înrăutățise (pe lângă deteriorarea alimentației reflectată în răspândirea pelagrei) este faptul că, în 1882, parlamentul a găsit de cuviință să adopte o lege prin care țăranilor le era asigurat dreptul de a lucra pe propriile lor loturi de pământ cel puțin două zile pe săptămână. Se considera că cele două zile reprezentau minimul necesar pentru supraviețuire[40]. Cu alte cuvinte, în anii

[38] Constantin Garoflid, „Regimul agrar în România", în *Enciclopedia României*, vol. I, p. 578.

[39] Cea mai bună descriere a sistemului îi aparține lui Constantin Dobrogeanu-Gherea, unul dintre întemeietorii socialismului în România, în cartea sa *Neoiobăgia*, ed. II (București, Viața Românească, f. a.), pp. 106–130.

[40] Garoflid, „Regimul agrar", în *Enciclopedia României*, vol. I, p. 578.

Harta 2. Valahia la sfârșitul secolului al XIX-lea

1880 era un lucru obișnuit ca țăranii să consacre două treimi din munca lor pentru pământurile moșierilor. Ceea ce însemna mult mai mult decât cele 12 zile pe an prevăzute înainte de Regulamentul Organic și chiar mai mult decât cele 56 de zile pe an pe care țăranii le datorau la mijlocul secolului.

Deși sistemul a rămas în esență neschimbat între 1866 și Primul Război Mondial, au intervenit totuși câteva modificări minore. Așa cum am menționat, în 1878 au mai primit pământ un număr de familii — mai precis, 27 000 de familii au primit în medie câte 5,2 ha de teren[41]. Alte împroprietăriri au mai avut loc în 1881 și 1889. Cea din 1881 a fost foarte redusă — au beneficiat 4250 de familii din Valahia — , dar la 1889 au primit pământ 81 500 de familii, în special în zona de câmpie, unde numărul celor împroprietăriți la 1864 fusese mai mic[42]. Ca urmare a tuturor acestor împroprietăriri, cea mai mare parte a foștilor clăcași primiseră pământ. Lucrul fusese posibil pentru că statul deținea rezerve mari de pământ obținute prin secularizarea averilor mânăstirilor închinate. Existaseră puține obiecții exprimate față de astfel de măsuri, deoarece se considera că ele stingeau nemulțumirile țăranilor fără a prejudicia poziția moșierilor.

Așa cum vom vedea, în anii 1880 devenise evident că lumea rurală era suprapopulată, astfel că țăranii erau oricum nevoiți să lucreze pe marile moșii, chiar dacă dețineau propriile loturi. În 1882 s-a renunțat la folosirea armatei ca mijloc de constrângere, iar în 1883 legile care reglementau relațiile dintre țărani și moșieri au fost făcute mai flexibile (ambele măsuri au fost adoptate în timpul unor guvernări conservatoare). Cu toate acestea, situația țăranilor se înrăutățea. Suprafața medie a lotului țărănesc, pentru întreaga țară, era de 4,6 ha în 1864. Ea a ajuns la 3,4 ha în 1896 și la 3,2 ha în 1905 (aceasta era

---

41 Colescu, *La loi rurale de 1864*.

42 Jormescu și Popa-Burcă, *Harta agronomică*, tabelul 13, partea II.

cifra oficială; în realitate, ea era chiar mai scăzută, căci statisticile puneau de multe ori mai multe familii la un loc, ca o singură gospodărie)[43]. La sfârșitul secolului al XIX-lea, datorită creșterii populației, nu mai era nevoie ca țăranii să fie constrânși să muncească.

Regula generală pe care am prezentat-o anterior, potrivit căreia densitatea scăzută a populației rurale este de natură să conducă la constituirea unor relații agrare caracterizate printr-o țărănime cu statut servil, este confirmată de evoluțiile din ultima parte a secolului al XIX-lea, inclusiv renunțarea la unele aspecte formale ale neoiobăgiei[44]. Cu o densitate mai mare a populației, sistemul ar fi putut evolua către ceea ce Arthur Stinchcombe a numit „arendășie familială". Într-un asemenea sistem, spune el,

> unitatea agricolă productivă este gospodăria țărănească, dar proprietatea asupra pământului aparține unui rentier capitalist. Producția este împărțită potrivit unui contract de arendare, în muncă sau în bani. Renta încasată de proprietar poate fi fixă, cu modificări în anii cu recoltă slabă, sau procentuală[45].

Potrivit lui Stinchcombe, sistemul tinde să fie instabil politic, și aceasta din cinci motive. Mai întâi, există o sursă clară de conflict între țăran și rentier, „cu cât renta este mai scăzută, cu atât veniturile țăranului sunt mai ridicate". În al doilea rând, țăranii trebuie să suporte o parte disproporționată a riscurilor

---

[43] Garoflid, „Regimul agrar", în *Enciclopedia României*, vol. I, pp. 578–579.

[44] Vezi cap 5, nota 7; de asemenea, Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalim* (New York, International Publishers, 1963), pp. 66–67.

[45] Arthur Stinchcombe, „Agricultural Enterprise and Rural Class Relations", în *Class, Status and Power*, ed. de R. Bendix și S. M. Lipset, ed. II (New York, Fre Press, 1966), pp. 182–190.

pe care le presupune afacerea, căci rentierul îi obligă să își asume cele mai multe responsabilități. În al treilea rând, există prea puțin contact social între țărani și rentier: cel din urmă locuiește la oraș și, „cu maniera sa de a vorbi educată și adesea de inspirație străină, cu viața lui cosmopolită și cu atitudinea de respingere arogantă a vieții rustice, este privit în mod firesc cu antipatie de către țărani...". În al patrulea rând, „liderii comunității rurale, țăranii avuți, nu pot fi ținuți la respect de rentier cu amenințarea de a fi expulzați de pe pământuri. [...] Ei împărtășesc totuși măcar unele dintre greutățile cu care se confruntă și țăranii de rând, și de aceea le împărtășesc și interesele de clasă". În fine, micul producător agricol este conștient de faptul că ar fi capabil să conducă o fermă fără ajutorul rentierului capitalist; de fapt, el chiar se descurcă de unul singur, căci economia agricolă nu se bazează pe unități de producție mari[46].

Acest model descrie destul de bine agricultura românească dintre 1866 și Primul Război Mondial. Chiar înainte de reforma de la 1864, societatea rurală din Valahia și Moldova a căpătat multe dintre caracteristicile descrise de Stinchcombe. Aristocrația căpătase un mod de viață urban, lăsând moșiile pe mâna „arendașilor" ce încasau dijma și taxele datorate de țărani. Adoptarea unor obiceiuri culturale străine (grecești în timpul dominației turcești, apoi franceze în secolul al XIX-lea) contribuise foarte mult la adâncirea faliei dintre aristocrație și masele țărănești. Țăranii nu numai că aveau de înfruntat riscurile producției, dar trebuiau sa-și asume și costurile ei. Moșierii erau văzuți de aceea ca niște paraziți nefolositori, care uzurpaseră drepturile de proprietate asupra pământului, și nu

46 *Ibid.*; pp. 185–187. Singura afirmație a lui Stinchcombe care nu se potrivește cazului românesc este aceea că un asemenea sistem presupune o „productivitate ridicată". El sugerează însă că, în cazurile în care grâul și porumbul sunt principalele culturi, „avem nevoie de o descriere istorică, și nu economică..." .

ca o nobilime „feudală” paternalistă. Singurele elemente care ar fi putut duce la constituirea unui veritabil sistem de „arendășie familială” și care fuseseră absente înainte de secolul al XIX-lea erau: (1) existența unui tip de cultură care să producă o marfă căutată pe piața capitalistă (am văzut că pastoralismul nu se preta la așa ceva); (2) o populație suficient de densă încât să nu mai fie nevoie să se recurgă la munca forțată. În epoca Regulamentelor Organice, economia exportatoare de cereale s-a dezvoltat suficient de mult pentru a crea o nevoie imperioasă de forță de muncă; dar de-abia în anii 1880, densitatea populației a crescut la un nivel destul de mare pentru a satisface celelalte condiții ale transformării economice și de aceea tranziția spre un sistem agrar de acest tip a trebuit să treacă prin faza unui sistem bazat pe munca forțată.

Stinchcombe nu ne indică elementele dinamice ale sistemului agrar pe care îl descrie, chiar dacă ne spune că este instabil politic. Chiar această generalizare este îndoielnică, pentru că în unele locuri (de exemplu, în China), astfel de sisteme au supraviețuit vreme de secole, chiar milenii[47]. Aspectul central este existența unei țărănimi dependente, care produce un surplus în beneficiul proprietarilor orientați spre piață, și, de asemenea, existența unei mari cereri pentru produse agricole pe piață. Factorii care decid dacă se ajunge la un sistem de mică arendășie de felul celui descris mai sus sau la unul bazat pe muncă servilă sunt densitatea populației și nivelul tehnologic — deci, disponibilul de forță de muncă; schimbările generale ale sistemului politico-economic existent au o mai mică relevanță.

[47] Cel puțin aceasta este opinia lui Hsiao-Tung Fei, *China's Entry* (Chicago, University of Chicago Press, Phoenix Books, 1968), pp. 108–126. El crede că introducerea mărfurilor manufacturate occidentale a distrus un sistem de mică arendășie în care țăranii își completau veniturile prin practicarea unor meșteșuguri. Atunci când producția meșteșugărească a decăzut, renta rămânând însă neschimbată, sistemul s-a prăbușit.

De aceea, termenul de „neoiobăgie” al lui Dobrogeanu-Gherea constituie o mai bună descriere a relațiilor agrare din România. Țăranii din Valahia nu erau simpli arendași; obligați să accepte contracte oneroase, ei se apropiau de situația unor șerbi. Acest tip de relații agrare s-a dezvoltat foarte frecvent în regiunile unde a fost instaurată foarte brusc o piață de produse agricole. În cea mai mare parte a Americii Latine, în mod special în Peru, Bolivia și Mexic, revoluțiile liberale din secolul al XIX-lea au transformat pământul în proprietate privată, introducând în același timp contracte de închiriere „libere”. Populația indigenă a cunoscut apoi o perioadă de „neoiobăgie”[48]. Și în alte părți — de exemplu, în Europa sudică — dezvoltarea pieței și introducerea proprietății private, împreună cu cea a contractelor de închiriere, a dus la rezultate similare[49]. Tipul de contracte încheiate între țărani și marii proprietari nu a avut mare importanță.

Schimbări demografice

În mod previzibil, populația a crescut mai ales în județele de câmpie, cu culturi mai întinse de cereale.

În medie, populația a crescut cu 53% între 1859 și 1899. Cea a județelor de deal a crescut în medie cu 42%, iar cea a celor de câmpie cu 77%[50]. Aceste procente se referă la populația totală, nu doar la cea agricolă. Dar din moment ce, așa cum am arătat, cu excepția Bucureștiului, orașele nu au avut un ritm de creștere mai accentuat decât zona rurală (sau chiar au avut un ritm mai lent), procentele indicate pot fi privite ca

---

48 Doreen Warriner, *Land Reform in Principle and Practice* (Londra, Oxford University Press, 1969), pp. 7–10.

49 E. J. Hobsbawm, *Primitive Rebels* (New York, Norton, 1959), p. 67, 79–80.

50 Jormescu și Popa-Burcă, *Harta agronomică*, p. 18.

reprezentative pentru populația țărănească. Dintre cele opt județe de deal, numai unul a avut o rată de creștere superioară mediei. Iar dintre cele nouă județe de câmpie, doar două s-au situat peste medie. Creșterea cea mai mare s-a înregistrat în stepa Bărăganului (Ialomița și Brăila). În general, migrația de la deal la câmpie a fost intensă, ea fiind însoțită de o migrație a populației românești din Transilvania spre România. Creșterea populației la câmpie, acolo unde poziția moșierilor era cea mai solidă, ne arată că nu lipsa pământului a fost cea care a împiedicat o distribuție a pământului mai echitabilă la reforma de la 1864. Ea ne arată, de asemenea, că exista o mare nevoie de forță de muncă în regiunile cerealiere, unde suprafețele cultivate se extindeau încontinuu.

Abundența terenului agricol a prevenit apariția unui fenomen de supra-aglomerare urbană, frecvent în țările subdezvoltate din secolul al XX-lea. Nu exista de fapt supra-populare nici la nivel general, ci doar în termeni relativi, prin raportare la loturile de pământ insuficiente ale țăranilor. Dar situația se schimba foarte rapid, datorită creșterii accentuate a populației, astfel încât, în anii 1890, moșierii puteau obține forța de muncă de care aveau nevoie cu multă ușurință. Așa cum am arătat mai înainte, prin aceasta s-a pus capăt constrângerilor fizice pentru muncă. Dar cum sfârșitul constrângerilor a coincis cu ocuparea terenurilor disponibile, țăranii nu au putut beneficia de această situație, iar tendința de creștere a populației indica faptul că poziția lor față de moșieri avea să se deterioreze în continuare datorită abundenței forței de muncă. În 1890 sau 1900, o nouă reformă agrară le-ar fi putut asigura țăranilor pământul necesar; după o generație, supra-popularea devenise absolută, nu relativă, și astfel era prea târziu pentru ca echilibrul să mai poată fi restabilit prin mijloacele unei reforme agrare.

Problema creșterii demografice în societățile coloniale este foarte complexă, dar, din păcate, nu a fost cercetată îndeajuns. De obicei, se consideră că ea se datorează scăderii ratei mortalității, în condițiile în care rata natalității rămâne constantă. Dar Hla Myint a argumentat că un factor decisiv este introducerea mecanismelor pieței, care atrage după sine extinderea terenurilor cultivate; la rândul său, aceasta duce la creșterea populației, probabil ca urmare a eliminării constrângerilor asupra fertilității, datorate dispariției penuriei alimentare[51]. Stephen Polgar susține că trebuie luate în considerare și interesele latifundiarilor și ale puterii coloniale; în mod evident, ei nu au decât de câștigat de pe urma înmulțirii forței de muncă, care poate fi plătită la niveluri mai joase. Astfel, în Java, populația a crescut la o rată anuală de 2% între 1830 și 1900; în Taiwan, populația a crescut cu 40% într-o perioadă de 40 de ani, sub ocupație japoneză; în secolul al XIX-lea, populația Egiptului a crescut de la 2,5 milioane la 9 milioane; iar în Mexic, ea s-a ridicat de la 5,8 milioane la 16,5 milioane, de la începutul secolului al XIX-lea până la 1910[52]. În Valahia, numărul de locuitori a crescut de la mai puțin de un milion la începutul secolului al XIX-lea până la 3,8 milioane în 1899[53].

Nu putem da un răspuns categoric la această problemă. Cu siguranță, o cauză importantă a creșterii demografice a fost extinderea teritoriului cultivat. Trecerea de la pastoralism la agricultura cerealieră a mărit mult disponibilul de hrană. Au

---

[51] Hla Myint, „The Peasant Economies of Today's Underdeveloped Areas", în *Subsistence Agriculture and Economic Development*, ed. de Clifton R. Warton (Chicago, Aldine, 1969), pp. 100–101.

[52] Steven Polgar, „Population History and Population Policies from an Anthropological Perspective", în *Current Anthropology*, 13, no. 2 (aprilie 1972), p. 207.

[53] C. Rusenescu și D. Bugă, „Territorial distribution and growth of the population between the Carpathians and the Danube, in the 19th and 20th centuries", în *Revue roumaine de géologie, géographie et géophisique*, série de géographie, 10, no. 1 (1966), p. 79.

fost oare și moșierii un factor determinant al procesului? Au dispărut oare constrângerile tradiționale asupra fertilității ca urmare a migrațiilor frecvente? S-au modificat oare vârsta medie de căsătorie și numărul mediu de copii al unui cuplu? La aceste întrebări nu se va putea răspunde decât atunci când statisticile demografice vor fi studiate cu mai multă atenție. Dar nu există nici o îndoială asupra amploarei fenomenului și a efectelor sale sociale și economice. Și nici asupra conexiunii sale cu tranziția de la o societate proto-colonială la una colonială modernă.

Societatea și economia agrară la 1900

Societatea Valahiei nu era stagnantă la sfârșitul secolului al XIX-lea. Ca urmare a creșterii economice și demografice, distribuția pământului și practicile agricole erau oarecum diferite la 1900 față de momentul reformei de la 1864. Dar schimbările nu au decurs uniform pe întregul teritoriu, existând mari variații regionale. Ele sunt foarte relevante pentru a înțelege schimbările ce avuseseră loc. Între 1896 și 1905 au fost organizate mai multe recensăminte în mediul rural, care înfățișează situația generală la sfârșitul secolului și ne pun la dispoziție date comparative între județe.

În general, influența moșierilor era mai mare la câmpie față de zona de deal, în proporție directă cu disponibilul de teren pentru culturile cerealiere, în special de grâu. Prin aceasta, se perpetua diferența creată în secolul al XVI-lea între zona de câmpie, cu o preponderență a nobililor, și cea de deal, cu o preponderență a țăranilor liberi (moșneni). De asemenea, dealurile aveau încă o populație mai densă prin raportare la suprafețele de teren disponibile, astfel încât aici numărul de proprietăți foarte mici era mult mai ridicat decât la câmpie.

Dar diferențele regionale nu se explică doar prin factorul geografic, căci în unele județe de câmpie ponderea moșierilor era mai mică decât în altele, iar în unele județe de deal ea era destul de mare. Acolo unde moșierii dețineau o pondere foarte mare, nu exista practic o categorie țărănească mijlocie — nu existau deci „*kulaci*" suficient de bogați încât să nu aibă nevoie să închirieze pământ de la moșieri. Această categorie era însă semnificativă în zonele unde influența moșierilor era mai mică (e vorba de țărani care dețineau între 7 și 50 de hectare de teren, puțin mai mult decât era necesar pentru subzistența unei familii, dar nu îndeajuns pentru a se alătura clasei moșierești). Tabelul 8 ne arată influența relativă a factorilor geografici și a celor istorici în conturarea diferențelor regionale.

Interdependența dintre variabile este indicată de nivelul corelațiilor dintre coloane (am folosit formula de stabilire a corelațiilor a lui Stearman, cu toate corelațiile de peste 0,01 considerate semnificative)[54]. Acolo unde moșierii dețineau o proporție mare din teren, țăranii mijlocași dețineau o proporție mică; avem o corelație de nivel –0,85. Acolo unde moșierii dețineau mult pământ, existau foarte puține loturi cu suprafața de sub 2 ha; corelația este de –0,78. Aceasta ne arată încă o dată că distribuția inechitabilă a pământului la 1864 nu s-a datorat insuficienței suprafețelor disponibile. În deceniile ce au urmat reformei, moșierii și statul au distribuit pământ pentru a stimula imigrația în zonele de cultivare extensivă și de aceea existau foarte puțini țărani săraci în zonele dominate de mari latifundii, la 1900. Dar moșierii aveau nevoie de forță de muncă, deci nu era în interesul lor să permită dezvoltarea unei categorii numeroase de țărani mijlocași, care să se poată întreține din propriile pământuri. Astfel încât numărul acestor

---

[54] Pentru o explicație a felului în care se calculează și se utilizează coeficientul de nivel al corelațiilor, vezi Paul G. Hoel, *Elementary Statistics* (New York, Wiley, 1966), pp. 255–257.

TABELUL 8. Proporția terenurilor deținute de moșieri, respectiv de țăranii mijlocași și de cei săraci, în corelație cu influența factorului geografic și a celui istoric, la momentul 1900[55]

	Procentul terenurilor deținute de marii proprietari (peste 1000 ha)	Procentul proprietăților țărănești mijlocii (7-50 ha)	Procentul proprietăților țărănești mici (2 ha sau mai puțin)	Procentul țăranilor liberi în 1864
Județele de deal și de munte				
Argeș	13	15	48	62
Buzău	26	9	43	33
Dâmbovița	9	6	44	23
Gorj	3	18	47	63
Mehedinți	22	10	37	38
Muscel	4	12	67	39
Prahova	14	6	55	30
Vâlcea	0	24	34	63
Județele de câmpie				
Brăila	68	0	2	0
Dolj	24	6	25	25
Ialomița	50	3	4	8
Ilfov	30	2	11	1
Olt	20	10	32	37
Râmnicu-Sărat	37	4	36	19
Romanați	15	9	29	22
Teleorman	46	4	17	8
Vlașca	40	4	11	8
Media	22	6	34	25

[55] Jormescu și Popa-Burcă, *Harta agronomică*, tabelele, partea III. Pentru țăranii liberi, vezi mai sus nota 20.

țărani a fost menținut la un nivel foarte coborât. În general, corelațiile astfel stabilite corespund cu diferențele geografice, variațiile dintre deal și câmpie fiind foarte evidente.

Influența factorului istoric este și ea foarte clară. Numărul țăranilor liberi la 1864 se corelează foarte strâns cu proporția terenurilor deținute de mijlocași în 1900 (nivelul de corelație 0,97). Aceasta explică o situație aparent contradictorie din trei județe de câmpie propice pentru agricultură — Dolj, Olt și Romanați; ele ar fi trebuit să aibă o bună parte a terenurilor în proprietatea moșierilor, dar în realitate aceștia nu dețineau decât 25% din suprafață. Explicația este că, în aceste județe, moșierii nu reușiseră să submineze categoria țăranilor liberi, așa cum făcuseră în alte părți. Prezența celor din urmă împiedicase deci extinderea marilor latifundii. Numărul țăranilor liberi la 1864 și proporția marilor moșii la 1900 se corelează la –0,85.

Două alte județe prezintă excepții semnificative: Mehedinți și Buzău, ambele de deal, aveau o mare proporție de latifundii raportată la media din zona de deal și, de asemenea, o mare proporție de țărani mijlocași și săraci. Dar, deși acoperite în cea mai mare parte de dealuri, ambele județe aveau și regiuni întinse de câmpie, potrivite pentru culturile de cereale. Situația lor este deci o reflectare a structurii geografice compozite, deopotrivă deal și câmpie.

În general, influențele istorice și cele geografico-economice acționau în aceeași direcție. Moșierii dețინuseră o mai mare putere la câmpie de multă vreme, și tot acolo se dezvoltaseră culturile de cereale. Țăranii liberi erau mai numeroși la deal, unde culturile de cereale s-au dezvoltat mai lent. Care ar fi fost evoluția Valahiei dacă principalul produs agricol pentru piața externă ar fi fost obținut la deal și nu la câmpie? Este de presupus că latifundiile nu s-ar fi extins în același ritm. Extinderea economiei coloniale în zona de deal a produs oricum acolo mari tensiuni sociale și politice; ele ar fi fost încă și mai mari dacă zona ar fi dat principalul produs agricol.

Pentru că centrul producției de tip colonial se afla în zonele de câmpie cu cea mai mare pondere a latifundiilor, pentru a înțelege mai bine funcționarea sistemului trebuie să examinăm mai îndeaproape relațiile dintre țărani și moșieri. Numai astfel va fi reliefată cum se cuvine amploarea reală a crizei agrare de la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Sistemul de închiriere ce s-a dezvoltat în zonele cu latifundii a luat mai multe forme, dar caracteristicile principale erau pretutindeni aceleași. Esențialul era că țăranii lucrau pământul moșierului folosind uneltele lor, iar în schimbul acestor servicii primeau dreptul să se folosească de o parte a moșiei pentru propriile trebuințe. Raportul dintre terenul lucrat în beneficiul moșierului și cel lucrat în propriul folos varia de la o regiune la alta și chiar de la un sat la altul. Mai precis, varia de la un raport de 1 ha pentru moșier și 3 ha pentru familia țăranului, până la un raport de 1/1, dar țăranii trebuiau să își îndeplinească obligațiile față de moșieri înainte de a-și lucra propriile terenuri. Aceasta înseamnă că, indiferent care era raportul menționat, țăranii trebuiau să satisfacă nevoile moșierului înainte de a și le satisface pe ale lor proprii, în perioadele cheie ale anului, când timpul este foarte important pentru agricultură[56]. Existau, de asemenea, și altfel de contracte, ce prevedeau că moșierului îi revenea pur și simplu o parte a recoltei, fără ca o porțiune din terenurile sale să fie lucrate în mod direct de țăranii contractanți.

O anchetă din 1906 arată că, în 90% din cazuri, cele două tipuri de contracte le asigurau moșierilor cel puțin o treime din producția totală a țăranilor. În 60% din cazuri, ei primeau cel puțin jumătate din producția țăranilor. Pe întreaga suprafață a României, circa 60% dintre contractele încheiate între moșieri

---

[56] O colecție de contracte agricole din 1906 se găsește în G. D. Creangă, *Contracte și învoieli agricole în vigoare pe anul 1906* (București, Carol Göbl, 1907). Vezi și Vasile Liveanu et al., *Relații agrare și mișcări țărănești în România 1908–1921* (București, Editura Politică, 1967), p. 31.

și țărani aparțineau unuia dintre tipurile menționate mai sus; alte 30% prevedeau plata în bani și nu în produse; iar restul de 10% se bazau pe alte feluri de înțelegeri. În Moldova, o mare parte dintre contracte se bazau pe plata în bani; în Valahia, ele aparțineau în general uneia dintre categoriile descrise mai sus. În fapt, contractele bazate pe plata în bani duceau la aceleași rezultate ca și celelalte. Țăranii care datorau rente în bani obișnuiau să se împrumute de la moșier și agenții săi, după care își plăteau datoriile în muncă și produse[57]. În orice caz, sistemul existent se încadrează bine în modelul „arendășiei familiale". Faptul că țăranii erau și proprietari ai unor mici loturi avea darul de a consolida sistemul, căci îi lega de marile exploatări agricole.

O examinare a dimensiunii medii a loturilor țărănești la 1896 ne arată cât de mare era dependența țăranilor față de latifundii, ca o condiție de supraviețuire. În județele de deal și de munte, întinderea medie a unui lot țărănesc era sub 3 ha (excepție făcând Vâlcea, unde practic nu existau mari latifundii). La câmpie, loturile aveau în medie între 3 și 4 ha, excepție făcând Ilfovul (cu 4,05 ha), Ialomița (cu 4,72 ha) și Brăila (cu 5,05 ha). Dar în partea răsăriteană a țării, unde loturile erau mai întinse, se înregistrau, de asemenea, mai puține precipitații, astfel încât o suprafață mai mare de teren era efectiv necesară pentru supraviețuire; de aceea, numărul țăranilor din regiune cu pământ insuficient era foarte ridicat[58]. Un alt fel de a aprecia situația este de a stabili mai întâi numărul total al țăranilor cu până la 10 ha (inclusiv cei care nu aveau pământ deloc) și a calcula apoi ce proporție din acest număr este deținută de țăranii cu pământ insuficient. Putem spune că în această ultimă categorie intrau cei cu mai puțin de 5 ha la câmpie și cu mai puțin de 3 ha la deal (tabelul 9).

---

[57] Liveanu et al., *Relații agrare*, pp. 30–31.
[58] Jormescu și Popa-Burcă, *Harta agronomică*, tabelul 11, partea III.

TABELUL 9 Țărani cu pământ insuficient la 1900, după județ[59]

Județul	Procentul țăranilor cu pământ sub 3 ha	Procentul țăranilor cu pământ între 3 și 5 ha	Procentul total al țăranilor cu pământ insuficient
La deal și munte			
Argeș	67	24	67
Buzău	57	26	57
Dâmbovița	62	29	62
Gorj	67	23	67
Mehedinți	58	23	58
Muscel	82	13	82
Prahova	74	18	74
Vâlcea	55	26	55
La câmpie			
Brăila	5	34	39
Dolj	42	44	86
Ialomița	15	63	78
Ilfov	24	56	80
Olt	50	38	88
Râmnicu-Sărat	46	29	75
Romanați	42	47	89
Teleorman	27	60	87
Vlașca	23	57	80

[59] Jormescu și Popa-Burcă, *Harta agronomică*, tabelul 1, partea III. Este greu de apreciat dacă limitele de 3 ha și, respectiv, 5 ha sunt stabilite corect. Doreen Warriner a estimat că, în acest tip de economie agricolă (cu exploatări extensive destul de primitive și fără rotația culturilor), 100 de ha de pământ pot asigura subzistența a circa 70 de oameni. Ceea ce înseamnă că o familie de 4 persoane are nevoie de mai mult de 5 ha, iar una de 5 persoane de circa 7 ha. Dar tot ea a constatat că în județul Dolj, în anii 1930, unei familii de 4 persoane îi reveneau în medie 3,3 ha și că limita de jos a sărăciei era reprezentată cam de 0,9 ha pentru o persoană. Având în vedere că, la sfârșitul secolului al XIX-lea, familiile erau în general mai numeroase decât în anii 1930, putem să presupunem că limita de subzistență pe care am stabilit-o, de 4,5 până la 5 ha, este realistă. Dacă o stabilim la 4 ha, atunci procentul țăranilor de la câmpie cu pământ insuficient, în funcție de județ, ar fi următorul:

Perpetuarea mascată a relațiilor agrare de dinainte de 1864 nu numai că a menținut șerbia într-o nouă formă, dar a împiedicat perfecționarea tehnicilor agricole, căci țăranii nu dispuneau de capitalul și de libertatea economică necesare pentru a experimenta tehnici noi. Recensământul de la 1905 arată în mod clar că țăranii erau cei ce trebuiau să acopere costurile agriculturii de pe marile latifundii. Într-o vreme în care cea mai mare parte a muncilor se făceau încă pe baza tracțiunii animale (vom discuta mai târziu despre tendința de scurtă durată a moșierilor de a achiziționa mașini agricole moderne și de a face investiții pentru a-și asigura propriul lor inventar agricol), 425 000 dintre plugurile existente în Valahia se aflau în proprietatea țăranilor, și doar 18 000 în cea a moșierilor. Cu alte cuvinte, țăranii dețineau 96% dintre pluguri și doar 45% din pământ[60]. Deși recensământul a dovedit că latifundiarii achiziționau deja în această perioadă diverse

---

Brăila	11%	(foarte scăzut, pentru că județul avea o climă foarte uscată, astfel încât erau necesare probabil mai mult de 5 ha pentru supraviețuire)
Dolj	65%	
Ialomița	19%	(este valabilă aceeași observație ca și pentru Brăila)
Ilfov	54%	
Olt	75%	
R.-Sărat	60%	
Romanați	65%	
Teleorman	57%	
Vlașca	55%	

În orice caz, mai mult de 50% dintre țăranii de la câmpie aveau nevoie de pământ suplimentar, poate cu excepția Bărăganului, unde numărul era probabil mai mic (deși nu atât de scăzut cum indică cifrele de mai sus, pentru că regiunea este secetoasă). Vezi Doreen Warriner, *Economics of Peasant Farming*, ed. II (New York, Barnes & Noble, 1964), pp. 116–120.

Mai trebuie să adăugăm că țăranii cu peste 10 ha pe care i-am luat în considerare nu reprezentau totalitatea țărănimii; dar, cum ei reprezentau între 95 și 99% din total, în funcție de județ, procentele stabilite ne dau un tablou satisfăcător pentru țărănime în ansamblul său.

[60] *Statistica mașinilor și instrumentelor agricole întrebuințate în 1905*, Ministerul agriculturei, industriei, comerțului și domeniilor (București, 1907).

mașini agricole, nu existau în Valahia decât 35 de pluguri cu tracțiune mecanică. Utilajul agricol cel mai obișnuit era un tip de treierătoare[61].

Nu este astfel deloc surprinzător că, până la 1900, productivitatea culturilor de grâu și porumb a rămas foarte scăzută, în ciuda calității bune a solului. Încă nu se practica rotația culturilor, iar utilajul agricol era doar cu foarte puțin mai perfecționat față de începutul secolului al XIX-lea, deși recensământul de la 1905 a arătat că plugurile de lemn fuseseră înlocuite cu cele de metal[62]. Tabelul 10 ne oferă o dovadă a acestui fapt. Practic, productivitatea a rămas constantă între anii 1860 și anii 1890[63].

---

[61] *Statistica mașinilor.*

[62] Vezi Warriner, *Economics of Peasant Farming*, pp. 116–120, pentru o descriere a utilajului agricol în anii 1930.

[63] Pentru comparație, un hectolitru este echivalent cu 2,84 bușeli americani [Nota traducătorului: unitate de măsură, echivalentă cu 35,23l], iar un hectar cu 2,47 acri americani. Deci, 10 hectolitri la hectar înseamnă 11,5 bușeli per acru. Deoarece hectolitrul este, ca și bușelul, o măsură de volum și nu de greutate, greutatea de produs obținută la hectar variază în funcție de planta de cultură. Un bușel de grâu este echivalentul a 60 de livre, iar unul de porumb a 48 de livre. Transformarea unităților de volum în cele de greutate nu este însă precisă întotdeauna, căci recolta conține și impurități care se adaugă la volum. Lucru adevărat mai ales în cazul unei agriculturi înapoiate. De fapt, raportul volum–greutate era calculat în fiecare an în România de Ministerul Agriculturii, înregistrându-se variații după loc și timp. În medie, însă, un hectolitru de grâu cântărea 78 kg, iar unul de porumb 62 kg. Productivitatea agriculturii românești poate fi comparată astfel cu cea din Europa sau din America de Nord.

Perioada	Producția în S.U.A (măsurată în bușeli/acru)		Perioada	Producția în România (măsurată în bușeli/acru)	
	Grâu	Porumb		Grâu	Porumb
Anii 1880	13,2	25,6	1866–1890	15,3	14,1
Anii 1900	13,9	25,9	1896–1900	13,1	14,6

Numărul de ore de muncă necesare pentru cultivarea unui acru de teren, în România și S.U.A., la 1900 (datele pentru România sunt calculate având-se în vedere 7 ore/zi):

TABELUL 10 Producția la hectar, în hectolitri (media anuală)[64]

Perioada	Grâu	Porumb
1862–1866	11,8	12,7
1867–1871	11,0	13,7
1872–1876	9,1	12,4
1886–1890	13,3	12,3
1891–1895	14,0	12,8
1896–1900	11,4	12,7

	Grâu	Porumb
Statele Unite	15	112
România	59	118

Astfel, productivitatea culturilor de grâu în Statele Unite era aproximativ egală celei din România; ea era obținută însă acolo cu un volum de muncă de patru ori mai mic; Pentru porumb, volumul de muncă investită fiind același, producția era în Statele Unite cu 60% mai ridicată decât în România. Vezi *Anuarul statistic, 1909*, pp. 296–297; precum și *Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1957*, U.S. Bureau of the Census (Washington D.C., 1961), seria K 83–87. Producția românească de grâu poate fi comparată cu cea britanică. Dacă admitem că producția medie românească era de 13 hectolitri (1000 kg) la hectar, se pot stabili următoarele comparații:

Anul	Producția britanică în tone englezești/hectar
1650	0,74
1750	1,01
1850	1,80

1000 kg sunt echivalentul a 1,1 tone englezești. Deci, productivitatea românească era la 1900 puțin mai ridicată decât cea britanică la 1750, dar mult mai scăzută decât cea din 1850. Vezi, C. Clark și M. Haswell, *The Economics of Subsistence Agriculture*, ed. III (New York, Macmillan, 1967), pp. 502–504.

[64] *Anuarul statistic, 1909*, pp. 146–147. Producția medie este calculată pentru Valahia, Moldova și Dobrogea împreună. Dobrogea fusese alăturată României în 1878 și avea o densitate mică a populației, iar în Moldova și Valahia se înregistrau producții de nivel comparabil, deci statisticile oferă o reprezentare satisfăcătoare a situației din Valahia.

Faptul că moșierii își încredințau pământurile unor arendași care se ocupau de administrarea lor nu era de natură să îmbunătățească situația. Arendașii erau persoanele privite cu cea mai mare ură de către țărani. De multe ori erau ei înșiși niște moșieri cu domenii mai restrânse și care nu se puteau deci stabili la oraș pentru a se bucura liniștiți de veniturile lor, iar alteori erau cămătari sau speculanți. Până în primul deceniu al secolului al XX-lea, acești arendași nu erau de fapt adevărați administratori de moșie, în sensul că nu se implicau direct în dirijarea muncilor agricole; ei erau responsabili cu încasarea obligațiilor țăranilor. În Moldova, au fost create în primii ani ai secolului al XX-lea uriașe „trusturi" arendășești, care amenințau să înghită majoritatea pământurilor; în Valahia, însă, nu s-a dezvoltat această tendință[65]. În același fel se proceda pentru pământurile statului și ale mânăstirilor (cele ale mânăstirilor ce nu fuseseră închinate nu au fost niciodată naționalizate), ca și pentru cele ale unor spitale, universități sau alte instituții publice; toate erau încredințate unor arendași.

S-a făcut mult caz de faptul că o parte a arendașilor erau „străini", în general evrei în Moldova și greci în Valahia. Într-adevăr, arendașii străini atrăgeau cea mai multă ură, și prezența lor (care nu era de fapt recentă, căci negustorii străini reprezentaseră o componentă importantă a vieții economice și în secolele anterioare) a dat naștere unui intens sentiment xenofob, atât printre țărani, cât și printre moșierii care se foloseau de acești arendași. Dar, cu toate că au jucat cu adevărat un rol crucial în Moldova, unde evreii constituiau un procent important din numărul arendașilor, nu se poate spune că în Valahia străinii cu această ocupație aveau un rol la fel de important, în ciuda propagandei care îi prezenta ca principala

---

[65] Radu Rosetti, *Pentru ce s-au răsculat țăranii* (București, Socec, 1908), pp. 502–504.

sursă de tensiuni și nemulțumiri în lumea rurală[66]. Străinii erau însă o minoritate foarte vizibilă în rândurile arendașilor, iar practica arendării moșiilor a fost într-adevăr o cauză a nemulțumirilor țărănești.

În toate județele, cu excepția a două dintre cele de munte, 50% până la 70% dintre proprietățile de peste 50 ha erau arendate. Dar, în afara stepei Bărăganului, mult sub o treime din pământul arendat fusese încredințat unor arendași străini[67]. Cele mai multe moșii ale proprietarilor stabiliți la oraș erau controlate de arendași români.

O nouă burghezie?

Paginile precedente au arătat că Valahia a continuat să aibă o economie „deschisă", dominată de o minusculă elită de moșieri, chiar și după unirea sa cu Moldova și integrarea deplină în piața economică a Occidentului. Cu toate acestea, analiștii sociali români au discutat în mod insistent dacă se poate spune că România evolua la acea vreme către o societate de tip „burghez". Faptul că unii dintre ei au putut răspunde afirmativ la această întrebare (în mod special Ștefan Zeletin, în cartea sa despre burghezia română și despre dezvoltarea Partidului Liberal) ne sugerează că trebuie să aducem niște clarificări, față de cele spuse până acum, în legătură cu structura societății românești la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea.

Este neîndoielnic faptul că unele orașe s-au dezvoltat considerabil în a doua jumătate a secolului al XIX-lea; populația Bucureștiului a crescut de la 122 000 de locuitori în 1860 la

[66] Eugen Weber, „Romania", în *The European Right* (Berkeley și Los Angeles, University of California Press, 1966), p. 502–509.

[67] Jormescu și Popa-Burcă, *Harta agronomică*, tabelul 9, partea III.

280 000 în 1899, iar Brăila, principalul port, a crescut de la 12 000 de locuitori în 1853 la 60 000 în 1899[68]. Dar, dintre celelalte orașe, singurul care a cunoscut o dezvoltare comparabilă a fost Ploieștiul, principalul centru urban din zona petroliferă, care a crescut de la 15 000 de locuitori în 1853 la 45 000 în 1899. Doar două alte orașe din Valahia mai aveau o populație de peste 20 000 în 1899[69]. În același an, doar trei județe din Valahia aveau sub 85% din populație în mediul rural, acestea fiind Ilfov (unde 50% din populație era concentrată în București), Brăila (cu 35% din populație în orașul cu același nume) și Prahova (unde 20% din locuitori trăiau în Ploiești și în alte câteva orășele conectate cu industria petrolului)[70].

Cele trei orașe principale ale Valahiei s-au dezvoltat ca centre administrative și comerciale în funcție de cerințele economiei „deschise”, astfel încât extinderea lor nu ilustrează existența vreunei tendințe de dezvoltare industrială. Dimpotrivă, toate datele ne sugerează exact opusul: epoca a fost însoțită de declinul micii industrii meșteșugărești, ale cărei produse au fost înlocuite de bunuri de import[71]. În același timp, s-a menținut vechea tendință potrivit căreia cea mai mare parte a comerțului exterior al României se afla în mâinile unor oameni care nu erau etnici români. În 1899, 8% din populația Brăilei era formată din greci și 11% din evrei[72]. Circa o șesime din populația Bucureștiului era și ea constituită din evrei, iar o

[68] Vintilă Mihăilescu, „Așezările omenești din Câmpia Română la mijlocul și la sfârșitul secolului al XIX-lea”, în Academia Română, *Memoriile*, secțiunea științe istorice, seria 3, IV, no. 2 (1924); E. de Martonne, *La Valachie, essai de monographie géographique* (Paris, Armand Colin, 1902), pp. 319–329. Cele două lucrări oferă date întrucâtva diferite.

[69] Mihăilescu, „Așezările omenești”, în *Memoriile*, p. 50.

[70] *Anuarul statistic, 1909*, p. 40.

[71] G. Zane, *Industria din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea* (București, Editura Academiei, 1970), p. 234.

[72] E. de Martonne, *La Valachie*, p. 331.

șeptime din ea era de religie catolică sau protestantă (în timp ce majoritatea românilor erau ortodocși)[73]. Cam 100 000 dintre locuitorii Ilfovului erau înregistrați în 1899 ca fiind de altă naționalitate decât română, aproape toți locuind în București[74]. Ceea ce înseamnă că circa 35% din populația capitalei nu era de naționalitate română.

Un alt indicator al nivelului economiei urbane este constituit de faptul că două treimi din capitalul investit în întreprinderile industriale românești era de proveniență străină[75].

Având în vedere toate aceste fapte — controlul comerțului de către străini, lipsa oricăror tendințe serioase de industrializare și tendința clară a economiei de a-și accentua caracterul colonial — care este fundamentul teoriilor ce pretind că în epocă se dezvolta o burghezie indigenă? Radu Rosetti credea că vechea nobilime dispăruse practic la sfârșitul secolului al XIX-lea; ea își pierduse pământurile în favoarea cămătarilor, a speculanților și a altor „oameni noi” capabili să exploateze oportunitățile economiei de schimb[76]. Zeletin susținea și el că „veche nobilime” intrase în declin de la 1829, iar în jur de 1900 fusese înlocuită de „Marea Finanță” — o clică de politicieni-speculanți ce controlau Banca Națională creată în 1880[77]. Este, desigur, imposibil să urmărim destinele tuturor familiilor boierești între 1800 și 1900 (singura încercare de acest fel, publicată la începutul secolului al XX-lea, a fost parțial cenzurată de guvernul de atunci)[78]. Dar capitolele precedente au arătat că mobilitatea socială accentuată în

[73] *Anuarul statistic, 1909*, pp. 32–33.

[74] *Ibid.*, pp. 28–29.

[75] E. de Martonne, *La Valachie*, p. 318.

[76] Rosetti, *Pentru ce*, pp. 432–439.

[77] Ștefan Zeletin, *Burghezia română* (București, Cultura Națională, 1925), pp. 153–159.

[78] În tabelele care însoțesc lucrarea lui G. D. Creangă, *Proprietatea rurală în România* (București, 1907), numele proprietarilor de moșii au fost acoperite în urma unui ordin al guvernului.

rândurile elitei a fost o constantă a istoriei Valahiei. Observațiile lui Zeletin și Rosetti ne arată doar că acest proces de continuă primenire a elitei nu încetase.

Statutul de nobil a fost întotdeauna strâns legat cu calitățile de speculant financiar. Înainte de secolul al XIX-lea, și începând cel puțin din secolul al XVI-lea, veniturile acestei clase proveneau din prestațiile în muncă și produse ale țăranilor. În secolul al XIX-lea, lucrurile s-au schimbat, iar pe la 1900 țăranii erau exploatați altfel, ei producând acum cereale pe marile moșii; totuși, fundamentul puterii economice a elitei nu se schimbase. Manipulările financiare ale elitei căpătaseră o formă mai modernă prin înființarea unui sistem bancar național, dar în esență ele nu erau foarte diferite de cele ale nobililor de origine grecească din secolul al XVIII-lea.

Cealaltă componentă a pretinsei „burghezii" ar fi fost elita administrativă creată de puterea centrală[79]. Dar, încă o dată, nu era nimic nou aici. În secolul al XVIII-lea, ca și mai devreme, funcția administrativă a fost strâns asociată cu controlul asupra pământului. Într-adevăr, am argumentat că nobilimea a fost la origine o elită administrativă, iar conexiunea dintre funcția administrativă și controlul asupra satelor nu a fost niciodată ruptă. Aparentele schimbări în structura de clasă sunt astfel perfect coerente cu dezvoltarea unei economii bazate pe exportul de cereale și, de asemenea, cu perpetuarea unei economii de tip colonial ce începuse să se formeze în timpul stăpânirii otomane. Fenomenul descris de Rosetti și Zeletin nu ne indică deci o schimbare fundamentală a structurii de clasă, ci tocmai o remarcabilă *absență* a schimbării.

Nu vrem să spunem prin aceasta că nu a existat nici un fel de schimbare. Dimpotrivă, datele la care ne-am referit mai devreme, atunci când am prezentat relațiile agrare de după

[79] Rosetti, *Pentru ce*, p. 435. Vezi, de asemenea, Hugh Seton-Watson, *Eastern Europe between the Wars*, ed III (Hamden, Conn., Archon Books, 1962), pp. 124–125.

1866, ne arată că situația țăranilor s-a deteriorat — iar cea a moșierilor a devenit mai favorabilă — datorită trecerii de la regimul proprietății vag definite asupra pământului la cel al proprietății clar definite. Rezultatul acestei transformări a fost un regim de tip seniorial în care cultivatorii nu mai erau șerbi, ci arendași.

Prin intrarea în orbita economică a Imperiului Otoman, în Valahia s-a constituit un sistem politico-economic al cărui caracter colonial era doar parțial dezvoltat, și aceasta datorită faptului că cererea de cereale a imperiului era limitată (sau mai precis potențialul agricol al țării era exploatat în mod ineficient). Prin încorporarea în sistemul mondial capitalist în secolul al XIX-lea, s-a dezvoltat o economie de tip colonial, în care cererea de cereale pentru piață era mult mai mare, și care presupunea deci extragerea unui surplus mult mai ridicat de

TABELUL 11. Distribuția pământului în Valahia la 1896[80]

Tipuri de proprietari	Număr	Procentul din numărul total al proprietarilor	Suprafața de pământ deținută	Procentul din terenul deținut
Țărani cu până la 10 ha (inclusiv cei fără pământ)	628 754	97	2 023 459	42
Proprietari mijlocii (între 10–100 ha, incluzând țăranii bogați și micii moșieri)	16 389	2.5	361 451	7
Marii proprietari (peste 100 ha)	3 289	0,5	2 459 294	51
Total	648 432	100	4 844 204	100

[80] Jormescu și Popa-Burcă, *Harta agronomică*, tabelul 11, partea III.

producție agricolă. Profilul economic al țării era într-adevăr foarte diferit la sfârșitul secolului al XIX-lea față de începutul său, ca urmare a acestei transformări. Multe dintre familiile boierești nu reușiseră să facă față ritmului intens al schimbărilor, dar este absurd ca de aici să tragem concluzia că întreaga clasă a moșierilor suferise un declin. Datele prezentate în tabelul 11 sunt o dovadă. Faptul că 3 300 de familii posedau jumătate din terenul agricol al Valahiei nu pare să sugereze nici un fel de declin al moșierilor.

Inovații agricole

La sfârșitul secolului al XIX-lea, agricultura românească a început să se transforme. Mașinile agricole și-au făcut apariția; a fost introdusă parțial rotația culturilor; chiar inventarul agricol al țăranilor a fost puțin îmbunătățit, uneori cu ajutorul unor împrumuturi de la moșieri și arendași[81]. Cauzele nu sunt deloc clare. Una dintre ele a fost probabil intensificarea competiției cu producătorii americani de grâu. Poate că mai important a fost însă faptul că, în decursul secolului al XIX-lea, extinderea culturilor de grâu și porumb s-a făcut mai ales pe marile întinderi virgine ale câmpiei de est, cu mijloacele unei agriculturi primitive, în care pământurile, defrișate în mod neglijent și exploatate intens, ajungeau să dea recolte tot mai scăzute după un număr de ani[82]; o dată ce au înțeles aceasta, moșierii și arendașii au început să facă investiții, pentru a menține producția constantă.

În jur de 1905, cam două treimi dintre moșierii ce își administrau singuri pământurile și cam 40% dintre arendașii din zona de câmpie investiseră în achiziționarea de utilaje

[81] Constantin Garoflid, *Agricultura veche* (București, 1943), p. 157.
[82] Warriner, *Economics of Peasant Farming*, p. 118.

agricole. Investițiile de același fel erau în mod firesc mai reduse în zona de deal, dar chiar și acolo se înregistraseră unele progrese. Desigur, cea mai mare parte a muncii în agricultură se desfășura la fel ca înainte — fiind îndeplinită de către țărani ce își foloseau propriile unelte, dar cel puțin existau unele semne de schimbare, tot mai multe pe parcursul primului deceniu al secolului al XX-lea[83].

Aceste îmbunătățiri tehnice elementare au dus la o creștere semnificativă a productivității. Așa cum am arătat, ea rămăsese aproape constantă între anii 1860 și anii 1890, astfel încât creșterile din deceniul 1900 sunt ușor de observat și nu pot fi puse doar pe seama întâmplării (vezi tabelul 12).

TABELUL 12. Producția anuală la hectar, în hectolitri[84]

Anii	Grâu		Porumb	
1896-1900 (media)	11,4		12,7	
1901	15,6	15,9	19,4	11,6
1902	18,1		11,1	
1903	16,2		13,7	
1904	11,0		3,3	
1905	18,6		10,6	
1906	19,8	14,2	22,1	15,5
1907	8,7		10,5	
1908	10,7		13,8	
1909	11,8		11,6	
1910	20,0		18,4	
1911	17,1		18,7	

[83] *Statistica mașinilor, 1905.*

[84] *Anuarul statistic, 1912*, p. 49.

Producția medie de grâu în 1901–1905 a fost de 15,9 hectolitri la hectar – cea mai mare producție medie pe 5 ani înregistrată până atunci în istoria României. Media pe anii 1906–1910 a fost mai scăzută, dar totuși mai ridicată decât cea a oricărei alte perioade de timp similare anterioare lui 1901. Recordurile de productivitate au fost depășite în repetate rânduri în acest deceniu: cele de grâu în 1901, 1902, 1905 și 1910, iar cele de porumb în 1901 și 1906.

Este evident că ceva începuse să se schimbe. Probabil că, pe termen lung, astfel de schimbări ar fi revoluționat societatea agrară a Valahiei și Moldovei: țăranii ar fi putut fi izgoniți de pe pământurile lor ca urmare a mecanizării, iar moșierii ar fi parcurs ciclul de evoluție de la colectori de dări până la producători capitaliști. Nu putem însă decât să speculăm despre efectele secundare ale transformărilor ce ar fi putut avea loc. Căci schimbarea a survenit mult prea târziu, iar presiunile politice acumulate în secolul al XIX-lea au explodat în secolul al XX-lea. Evoluția moșierilor către stadiul de întreprinzători capitaliști a fost mai întâi zdruncinată de o gravă răscoală țărănească la 1907 și apoi întreruptă de consecințele Primului Război Mondial.

Răscoala de la 1907

În martie 1907, țăranii s-au răsculat. Începută în nordul Moldovei, unde cei mai mulți arendași erau evrei, răscoala a avut inițial un caracter antisemit. Dar ea s-a extins apoi în Valahia, unde numărul arendașilor evrei era mult mai mic, și a căpătat un caracter mai general anti-moșieresc și anti-arendășesc, țăranii cerând să li se dea pământ. După mobilizarea armatei, răscoala a fost înăbușită într-o lună. Se estimează că au fost uciși cam 11 000 de țărani, adică 2 din 1 000[85].

---

[85] Henry Roberts, *Rumania: Political Problems of an Agrarian State* (New Haven, Yale University Press, 1951), p. 3.

Răscoala a fost cel mai traumatic eveniment din istoria agrară românească până în acel moment, marcând relațiile agrare pentru următoarele patru decenii. Ea este considerată chiar și astăzi un eveniment important, Partidul Comunist stimulând studierea sa mai mult decât pe cea a oricărui alt moment din istoria României de până la 1944.

În epocă, un val de scrieri diverse au încercat să explice fenomenul; s-a semnalat existența unei serioase crize agrare, cauzată de sărăcia și exploatarea țăranilor și de dominația câtorva mii de mari latifundiari. Zece ani mai târziu, confruntați cu revoluția bolșevică din Rusia, care amenința să se extindă și în România, guvernanții au ținut seama de învățămintele lui 1907 și au inițiat o amplă reformă agrară care avea să schimbe în mod fundamental lumea rurală românească. Putem spune, de fapt, că răscoala de la 1907 a fost cea care a distrus vechiul sistem, chiar dacă efectele sale s-au văzut cu puțină întârziere.

Au fost avansate mai multe explicații ale răscoalei de la 1907 – episodul cel mai intens studiat din istoria socială românească. După Rosetti, ea a fost rezultatul inevitabil al unui secol de înrobire treptată a țărănimii[86]. Economia de export, combinată cu avariția moșierilor și arendașilor au sfârșit prin a produce dezastrul. Majoritatea analiștilor de valoare, fie ei de stânga sau de dreapta, au fost de acord cu această apreciere. Unul dintre ei, socialistul C. Dobrogeanu-Gherea, a creat termenul de „neoiobăgie" pentru a denumi relațiile agrare în vigoare[87]. Dar conservatorul C. Garoflid a acceptat și el în esență explicația[88]. Cei care nu au acceptat-o susțineau, în schimb, că răscoala a fost provocată de agenți străini (a căror existență nu a fost niciodată dovedită); iar mulți

[86] Rosetti, *Pentru ce*.

[87] Dobrogeanu-Gherea, *Neoiobăgia*.

[88] Garoflid, „Regimul agrar în România", în *Enciclopedia României*, vol. I, pp. 577–585.

dintre cei care au acceptat-o considerau și că cea mai mare parte din vină le aparținea evreilor[89].

De fapt, răscoala de la 1907 nu trebuie privită ca un eveniment singular. Evenimente de același fel au avut loc în multe alte societăți agrare ce au intrat în mod brusc într-un regim de neo-colonie. Hobsbawm consideră că astfel de tulburări sunt caracteristice pentru situațiile în care piața capitalistă își face simțite efectele într-o regiune agrară nedezvoltată:

> Irupția capitalismului modern într-o societate țărănească, ce se soldează de obicei prin adoptarea unor reforme de inspirație liberală sau iacobină (transformarea pământului în marfă, secularizarea domeniilor bisericii, practicile de „împrejmuire" și introducerea proprietății private asupra terenurilor comune și a pădurilor etc,) are întotdeauna consecințe dezastruoase asupra acelei societăți. Consecințe cu atât mai dureroase cu cât [...] transformarea are loc mai rapid[90].

Eric Wolf a dezvoltat și el această temă, dar în special prin referință la societățile coloniale din secolul al XX-lea. El spune că transformarea bruscă a pământului în marfă este primită cu împotrivire de țăranii care sunt obișnuiți să privească pământul ca pe un bun al comunității sau al familiei, ce nu poate fi folosit decât cu respectarea multor convenții și obligații sociale. Abolind aceste obligații, și făcând astfel ca viața să devină nesigură, „capitalismul produce în mod inevitabil o revoluție"[91].

---

[89] Aceasta era și opinia lui Rosetti, exprimată în diatriba sa antisemită anterioară răscoalei; Verax, *La Roumanie et les Juifs* (București, Socec, 1903). Acolo, el a afirmat că evreii aveau să împingă România spre ruină. De fapt, fenomenul pe care el îl privea cu ostilitate era cel de extindere a relațiilor de tip capitalist, evreii fiind doar instrumentele capitalismului.

[90] Hobsbawm, *Primitive Rebels*, p. 67.

[91] Eric Wolf, *Peasant Wars of the Twentieth Century* (New York, Harper & Row, 1969), pp. 277–278.

Creșterea abruptă a cererii de produse agricole pentru piață este fenomenul care produce tulburările sociale, pentru că ea distruge modul de viață mai stabil al societății agrare tradiționale. În Valahia, satele devălmașe tradiționale au intrat în declin din secolul al XVI-lea, dar vechile practici agricole agro-pastorale nu au dispărut decât în secolul al XIX-lea. Până în acel secol, pădurile și pășunile au rămas în posesia comunității. Obligațiile față de stăpânii satelor s-au menținut și ele la un nivel relativ scăzut. Și, lucrul cel mai important, pământul nu a devenit proprietate privată cu adevărat până la reforma de la 1864, care, o dată cu instituirea proprietății private, le-a dat moșierilor pământurile cele mai bune. De aceea, noul sistem politico-economic era primit cu cea mai mare împotrivire în acele regiuni în care vechile forme de organizarea s-au menținut, cu modificări minime, până la 1864 și chiar și după aceea.

Dacă am putea să măsurăm, pentru fiecare sat sau măcar pentru fiecare județ, persistența vechilor forme și atitudini sociale, intensitatea efectelor pieței și intensitatea răscoalei, atunci am putea să verificăm valabilitatea teoriilor lui Hobsbawm și Wolf pentru cazul răscoalei de la 1907. Prin aceasta am putea înțelege mai bine atât răscoala în general, cât și variațiile ei regionale.

Efectele pieței capitaliste pot fi măsurate cu destulă acuratețe la nivelul unui județ, anume după procentul de teren arabil cultivat cu grâu. Dispunem, de asemenea, de cercetări detaliate asupra manifestărilor răscoalei în fiecare județ, ceea ce ne permite să construim un grafic al intensității ei în funcție de zonă.

Este mai greu să evaluăm persistența tradiției, dar dispunem totuși de un instrument de măsură indirect în fiecare județ. Putem presupune că formele tradiționale se dezintegraseră în mai mare măsură în regiunile în care populația avea

un nivel de alfabetizare mai ridicat. De asemenea, putem admite că o regiune poate fi considerată cu atât mai tradiționalistă cu cât numărul băieților care mergeau la școală era mai mare decât cel al fetelor; deci raportul alfabetizare masculină/alfabetizare feminină ne oferă și el un indiciu asupra persistenței vechilor atitudini. Dacă această proporție este apoi împărțită la cifra ce ne arată proporția generală a alfabetizării în fiecare județ, am obținut un instrument excelent pentru a măsura persistența unui profil social tradițional. Astfel, de exemplu, putem spune că un județ în care rata generală a alfabetizării era ridicată, iar proporția femeilor alfabetizate era egală cu cea a bărbaților se situa foarte jos pe scara „supraviețuirii tradiției". Dacă admitem că alfabetizarea perfectă reprezintă un scor de valoare 1, atunci, dacă într-un județ bărbații alfabetizați sunt de 10 ori mai numeroși decât femeile, iar rata generală a alfabetizării este de 20%, rezultă că „tradiționalismul" acelui județ se situează la nivelul unui scor de 10 împărțit la 1 împărțit la 0,20, adică 50. Deci, încă o dată:

$$\text{Tradiționalism} = \frac{\dfrac{\text{Bărbați alfabetizați}}{\text{Femei alfabetizate}}}{\text{Rata alfabetizării}}$$

Dispunem de asemenea date, în funcție de județ, pentru populația de la 1899.

Putem anticipa că județele cu „tradiționalism" ridicat (cel puțin în termenii profilului social general, măsurat prin alfabetizare) și unde efectele pieței (măsurate după cantitățile în care era produsă principala marfă pentru piață) erau puternice au fost și cele în care răscoala a atins intensitatea cea mai mare. Cu alte cuvinte, emitem ipoteza că răscoala s-a manifestat cel

mai acut în acele regiuni care se transformaseră rapid sub acțiunea forțelor pieței, dar în care atitudinile sociale *nu* se schimbaseră în același ritm — datorită faptului că aceste forțe începuseră să acționeze de puțină vreme, iar populația era legată de modul de viață tradițional. Combinația dintre indicatorul de dezvoltare a pieței și cel de persistență a tradiției ar trebui să ne ofere un indicator al intensității răscoalei. În mod obișnuit, un asemenea indicator combinat rezultă din înmulțirea părților sale componente. Luate separat, scorurile nu ne permit să facem predicții, dar combinate, ele au o mare forță predictivă[92].

Răscoala s-a manifestat mai ales (deși nu numai) la câmpie. Totuși, în unele județe de câmpie ea a avut o intensitate foarte scăzută. Ca o regulă generală, ea a izbucnit acolo unde moșierii se bucurau de o mare putere locală; din nou, regula nu se verifică peste tot, căci în câteva județe unde moșierii erau foarte puternici nu a existat nici un fel de răscoală; în schimb, ea a izbucnit în județe în care moșierii aveau o pondere mult mai redusă. Astfel, variațiile nu pot fi explicate doar prin factorul geografic sau prin cel al preponderenței marilor moșii.

Vom nota cu „0" județele în care nu s-a înregistrat nici un fel de tulburări, cu „1" pe cele în care tulburările au avut forme minore, locale, cu „2" pe cele în care răscoala s-a extins pe arii relativ întinse, dar totuși limitate, și cu „3" pe cele în care ea a cuprins întreaga suprafață, îmbrăcând în același timp și forme foarte violente. În acestea din urmă au acționat veritabile armate țărănești, care au atacat moșiile și s-au angajat în luptă cu trupele guvernamentale[93].

---

[92] Vezi Hubert Blalock, *Theory Construction* (Englewood Cliffs, N.J., Pentice Hall, 1969), pp. 156–162.

[93] Pentru desfășurarea răscoalei, vezi Rosetti, *Pentru ce*, pp. 614–621; Philip G. Eidelberg, *The Great Rumanian Peasan Revolt of 1907: Origins of a Modern Jacquerie* (Leiden, E.J. Brill, 1974); și mai ales Andrei Oțetea et al., *Marea răscoală a țăranilor din 1907* (București, Editura Academiei, 1967), care cuprinde în mare parte o descriere a evenimentelor din fiecare județ. Stabilirea intensității în funcție de județ a fost făcută pe baza acestei lucrări și a celei a lui Rosetti.

Tabelul 13 face o comparație între indicatorul referitor la intensitatea răscoalei, pe care l-am anticipat teoretic și l-am obținut prin combinarea indicatorilor referitori la efectele pieței și la persistența tradiției, și cel care indică în mod nemijlocit intensitatea răscoalei, pe o scară de la 0 la 3. Cele două coloane obținute pot fi comparate apoi pentru a evalua validitatea explicației pe care am oferit-o pentru variațiile în intensitate ale răscoalei. Observăm că ea se verifică perfect pentru 5 dintre județele în care răscoala a fost foarte intensă și pentru 3 dintre județele cele mai liniștite.

Ilfovul ar fi putut să se răscoale și el, dacă nu ar fi existat în centrul său Bucureștiul, cu concentrarea sa de forțe militare. Aici, prezența armatei de la bun început a avut un puternic efect inhibitor.

Faptul că Gorjul a avut o evoluție contrară celei prevăzute se datorează unei funcționări greșite a indicatorilor. Cel al tradiționalismului a fost atât de ridicat, încât l-a contrabalansat pe cel al pieței, extrem de scăzut.

Cinci dintre cele șapte județe plasate în poziții intermediare după scorul intensității măsurate nemijlocit (cu scoruri de „1" și „2") au ocupat poziții intermediare similare după scorul stabilit pe cale ipotetică. Celelalte două, Prahova și Râmnicu-Sărat, se plasează la limita superioară a grupului cu scoruri „ipotetice" scăzute.

Putem să măsurăm corelația dintre indicatorii anticipați și cei reali ai intensității răscoalei. Ordonarea scorurilor predictive este evidentă. Cea a scorurilor reale este mai complicată. Toate județele cu un scor de „3" au fost clasate la nivelul „3" (media lui 1+2+3+4+5). Cele cu un scor de „2" la nivelul „7,5" (media lui 6+7+8+9). Cele cu scorul „1" la „11" (media lui 10+11+12), iar cele cu scorul „0" la „15" (media lui 13+14+15+16+17).

TABELUL 13 Intensitatea răscoalei după anticipările teoretice și după datele concrete[94]

Județul	Procentul pământului cultivat cu grâu (1900–1904)	Indicele de alfabetizare (1899)	Scorul combinat al lui (1) și (2)	Intensitatea răscoalei
Olt (C)	41,9	122	5112	3
Teleorman (C)	48,2	102	4916	3
Romanați (C)	47,7	79	3768	3
Vlașca (C)	46,0	80	3680	3
Dolj (C)	45,1	66	2977	3
Argeș (D)	24,2	80	1936	2
Buzău (D)	33,9	49	1661	2
Dâmbovița (D)	28,6	49	1401	1
Gorj (D)	12,5	112	1400	0
Mehedinți (D)	39,3	33	1297	2
Ilfov (C)	40,9	31	1268	0
Vâlcea (D)	15,2	83	1262	1
Prahova (D)	25,4	35	889	1
R.-Sărat (C)	30,5	29	885	2
Ialomița (C)	36,5	21	767	0
Brăila (C)	30,6	16	490	0
Muscel (D)	6,8	24	163	0

[94] Datele referitoare la nivelul de alfabetizare sunt luate din *Anuarul statistic, 1909*, pp. 34–35; procentul de terenuri cultivate cu grâu în fiecare județ după Jormescu și Popa-Burcă, *Harta agronomică*, p. 152. Pentru o analiză statistică mai complexă vezi Daniel Chirot și Charles Ragin, „The Market, Tradition and Peasant Rebellion: The Case of Romania in 1907”, în *American Sociological Review*, 40 (august 1975), pp. 428–444.

Ordinul de corelație este de +0,84, adică unul foarte semnificativ. Prin aceasta se confirmă explicația generală a răscoalei, în ciuda prezenței câtorva județe ce nu se conformează regulii. În esență, teoria Hobsbawm-Wolff se verifică foarte bine în acest caz. Răscoala a fost deci rezultatul penetrării rapide a forțelor pieței capitaliste occidentale în interiorul unei societăți încă în mare parte dominată de o viziune tradițională. Ca atare, răscoala a fost chiar un atac asupra fundamentelor sistemului politico-economic de tip colonial, iar reverberațiile sale au sfârșit prin a distruge acest sistem.

Legislația reformatoare de după 1907

Teama de o nouă răscoală a stimulat dezbaterile despre reforme. Partidul Conservator sprijinea în general ideea că marile moșii trebuie să fie privite ca intangibile, dar Partidul Liberal (compus tot din moșieri și care era la guvernare atunci când răscoala fusese reprimată) avea o atitudine mai flexibilă. Între 1908 și 1914, sub influența liderului lor Ionel Brătianu, liberalii au acceptat treptat ideea unor reforme prin care să le fie acordat pământ țăranilor, în scopul de a preîntâmpina alte izbucniri de violență, fără a fi afectată în același timp prosperitatea moșierilor[95]. Chiar și în Partidul Conservator, un grup condus de Constantin Garoflid susținea că unele reforme erau inevitabile[96]. În ambele partide era preconizată o reformă care ar fi expropriat doar o mică parte a pământurilor moșierești; cu toate acestea, calculele arătau că numai niște măsuri mult mai radicale ar fi putut satisface nevoia de pământ a țăranilor. Deși liberalii erau considerați partidul reformator, pentru că ei reprezentau, pe lângă interesele moșierești, și pe cele bancare, este clar că ambele partide încercau să evite pe cât posibil o

---

[95] Z. Ornea, *Țărănismul* (București, Editura Politică, 1969), p 31.
[96] Liveanu, *Relații agrare*, pp. 111–113.

reformă reală. Dar un grup de oameni lucizi din ambele partide înțelesese că o nouă explozie socială devenea previzibilă și încercau să obțină un compromis satisfăcător. După toate aparențele, diferența dintre liberali și conservatori consta mai ales în faptul că numărul realiștilor era mai mare în rândurile celor dintâi; în plus, liberalii erau pricepuți nu numai în practicarea marii agriculturi, dar și în afaceri bancare, și de acea ei întrețineau speranța că vor putea să obțină o nouă sursă de avuție din compensațiile guvernamentale ce urmau să fie acordate pentru pământul expropriat. În orice caz, diferența dintre cele două partide era destul de vagă, reforma fiind adoptată în cele din urmă din teamă pentru extinderea revoluției comuniste în 1917.

Unele reforme minore au fost adoptate între 1907 și 1917. Un mic număr de țărani au primit puțin pământ; au fost făcute încercări de a înființa cooperative sătești; au fost declarate ilegale cele mai oneroase forme de înțelegeri contractuale dintre moșieri și țărani (în primul rând, cele prin care țăranii erau obligați să termine mai întâi munca pe moșie înainte de a începe să-și lucreze propriul pământ); și au fost interzise marile trusturi de arendași, care controlau suprafețe uriașe de pământ. În practică, însă, cele mai multe măsuri de acest fel au avut efecte foarte limitate. Contractele au continuat să fie încheiate în aceiași termeni ca și înainte, puținele încercări de a organiza cooperative nu au dat rezultate, iar pământul distribuit era mult prea puțin. Doar trusturile de arendași (care reprezentau o amenințare mai mare pentru moșieri decât pentru țărani) au fost efectiv desființate. Dar absența unor reforme eficiente nu vine în contrazicere cu faptul că: (1) moșierii și guvernul trăiau realmente cu un sentiment de teamă; (2) ei acceptaseră că, în cele din urmă, trebuiau să fie făcute anumite schimbări[97].

[97] *Ibid.*, pp. 107–136.

Primul Război Mondial și urmările sale

Politica României în Primul Război Mondial nu prezintă interes pentru acest studiu. Regele și un număr de politicieni erau pro-germani, în vreme ce Partidul Liberal a rămas credincios francofiliei sale de la 1848. Nu s-a întreprins nimic până la 1916, când victoria Antantei a părut a se profila clar. Atunci, după ce obținuse promisiunea că va primi Transilvania ca răsplată, România a atacat Austro-Ungaria. Armata română a fost înfrântă în mod decisiv de germani, iar Valahia a fost ocupată militar. Forțele române s-au retras în Moldova, unde li s-au alăturat cele rusești. Frontul din Moldova a rămas aproape nemișcat pentru restul războiului, dar, după Revoluția Rusă de la 1917, guvernul român a realizat că entuziasmul revoluționar al trupelor rusești amenința să distrugă ce mai rămăsese în acel moment din România[98]. Regele a proclamat o reformă agrară, pentru a pune capăt agitației în rândurile armatei compuse din țărani[99]. Pe măsură ce Europa de Est se prăbușea în haos în 1918, țăranii din Basarabia rusească, din Bucovina austriacă și din Transilvania ungurească au început să pună stăpânire pe pământuri. Țăranii din aceste regiuni erau în cea mai mare parte de naționalitate română, iar guvernul României se temea de o contaminare ideologică provenind de acolo (cu atât mai mult cu cât plănuia să anexeze aceste teritorii). Decizia de a pune în practică reforma agrară, împreună cu acordarea votului universal în 1919, a împiedicat extinderea revoluției în România, ducând, în același timp, la o modificare de proporții uriașe a relațiilor agrare[100].

[98] Seton-Watson, *History of the Roumanians*, pp. 475–520.

[99] David Mitrany, *The Land and the Peasant in Rumania: War and Agrarian Reform, 1917–1921* (New Haven, Yale University Press, 1930), p. 101.

[100] Pentru detalii despre disputele legate de reforma agrară în perioada 1917–1921, vezi Seton-Watson, *History of the Roumanians*, p. 551; Mitrany, *Land and Peasant*, pp. 111–119; Robert Lee Wolff, *The Balkans in Our Times* (New York, Norton, 1967), p. 99.

Deși au trecut 10 ani până când reforma avea să fie încheiată, în cele din urmă dominația moșierilor a fost desființată, iar țărănimea eliberată. Înainte de război, marii moșieri (cu moșii mai mari de 100 ha) dețineau puțin peste 50% din suprafața agricolă a Valahiei; în 1935, ei mai dețineau doar 10% din pământuri. Chiar și în județele unde se bucuraseră de cea mai mare putere (Brăila, Ialomița și Ilfov), ei nu au păstrat mai mult de 14% sau 15% din terenuri. Cu foarte puține excepții, moșiile gigantice de peste 1 000 de ha dispăruseră[101].

Dezastrul economic ce a urmat reformei nu a fost din vina politicienilor sau a moșierilor, ci a demografiei. În jur de 1920, populația crescuse atât de mult, încât, chiar după împroprietăririle masive, familia țărănească medie tot nu avea destul pământ. Situația devenise și mai gravă în 1940, datorită creșterii continue a populației. În cele din urmă, soluția nu putea fi decât industrializarea pe scară largă, care să absoarbă excedentul de populație rurală. Deși experții economici ai anilor 1920 și 1930 înțeleseseră aceasta, conducerea României nu s-a lansat în acest program decât după 1944[102].

[101] *Enciclopedia României*, vol. II. Statisticile referitoare la proprietățile funciare sunt răspândite în întregul volum, în articolele consacrate fiecărui județ în parte.

[102] Vezi, printre altele, Roberts, *Rumania*; Warriner, *Economics of Peasant Farming*; A. Golopenția și M. Georgescu, *60 de sate românești* (București, Institutul de științe sociale, 1941), vol. II, pp. 9–41, pentru problemele perioadei interbelice. Vezi și John M. Montias, *Economic Development in Communist Rumania* (Cambridge, M.I.T. Press, 1967), pentru o analiză a soluțiilor aplicate de comuniști.

8

SCHIMBAREA SOCIALĂ ÎN SOCIETĂȚILE PERIFERICE

Valahia a fost o țară mică și lipsită de influență, iar unirea cu Moldova și formarea României moderne nu au schimbat lucrurile în mod semnificativ. Deși o parte a Europei, ea a fost întotdeauna considerată ca o regiune exotică și marginală a continentului. Cei ce au auzit de Dracula sunt cu siguranță mai numeroși decât cei ce pot să-i plaseze patria pe hartă. Rezistăm cu greu tentației de a-l aproba pe Barrington Moore, care a afirmat că asemenea „societăți mici" nu prea merită să fie studiate:

> Faptul că țările mici sunt dependente economic și politic de cele mari și puternice înseamnă că factorii determinanți ai transformărilor lor trebuie căutați în afara granițelor. Mai înseamnă, de asemenea, că problemele lor politice nu pot fi considerate la fel de importante ca cele cu care se confruntă țările mari[1].

Dar chiar dacă am admite aceasta — acceptând în același timp că țările „mari" ale unei perioade istorice pot să nu mai

---

[1] Barrington Moore, Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World* (Boston, Beacon Press, 1967), p. XIII.

aparțină aceleiași categorii într-o altă perioadă — , rămân încă de stabilit anumite lucruri: în ce sens putem spune că țările „mici" sunt diferite de cele mari și cum se desfășoară evoluția lor?

O posibilă abordare este aceea a antropologiei culturale, care pleacă tocmai de la premisa că societățile mici și aparent lipsite de importanță merită în cel mai înalt grad să fie studiate. Ele ne pot oferi perspective inedite asupra societății umane în genere, slujind ca „muzee vii", din care învățăm care au fost originile lumii moderne. Studiul societăților exotice ar contribui deci la o extindere a teoriilor sociologice „neo-evoluționiste" ale unor Parsons, Lenski și alții. Dar dacă încercăm să folosim cazul Valahiei în acest fel — adică pentru a îmbogăți teoria neo-evoluționistă cu mai mult material empiric — vom fi nevoiți în cele din urmă să ne recunoaștem eșecul. Căci, deși Valahia a fost într-adevăr o societate periferică, ea a fost totodată integrată, în orice moment al istoriei sale, într-un ansamblu mai larg și de aceea ne poate oferi puține învățăminte despre evoluția societății umane în genere. Ea nu a fost niciodată suficient de izolată pentru a putea fi privită ca un „muzeu viu"; forțele externe au influențat-o întotdeauna într-o atât de mare măsură, încât studierea ei nu ne permite să extragem generalizări despre direcția de evoluție „naturală" a unei societăți.

Cel mai interesant aspect al istoriei sociale a Valahiei este tocmai faptul că ea a ocupat întotdeauna o poziție periferică în raport cu mari procese de evoluție internaționale, fiind în același timp strâns conectată la aceste procese istorice. Au existat, și continuă să existe și astăzi, multe alte societăți periferice de același fel. Iar teoriile cele mai ambițioase, de tipul celor pe care ni le oferă Barrington Moore sau neo-evoluționiștii, au eșuat întotdeauna tocmai atunci când au fost folosite pentru a studia societăți din această categorie. Istoria socială a Valahiei ne permite să formulăm unele generalizări despre felul în care se transformă societățile periferice.

Concluziile trebuie să fie împărțite în trei categorii, care corespund celor trei tipuri de organizare politico-economică ce s-au succedat între 1250 și 1917. Acestea au fost:

(1) Sistemul politico-economic de tip „comunitar-comercial”, existent din perioada anterioară formării unui stat independent în secolul al XIII-lea până în secolul al XVI-lea, atunci când drumurile comerciale au decăzut, iar țara a fost obligată să plătească un tribut important către o putere străină.

(2) Societatea proto-colonială, subordonată Imperiului Otoman, din secolul al XVI-lea până la începutul secolului al XIX-lea.

(3) Societatea modernă neo-colonială, exportatoare de cereale și integrată în piața capitalistă occidentală, de la 1821 până la Primul Război Mondial.

Trecerea de la un tip de sistem politico-economic la altul nu a decurs niciodată din dinamica internă a societății. „Contradicțiile interne” ale unei epoci nu pot explica astfel tranziția la epoca următoare. Schimbările au fost provocate de fiecare dată de transformările contextului internațional. Aceasta este cea mai importantă caracteristică a societăților periferice (se poate argumenta că afirmația este valabilă în egală măsură pentru societățile „centrale”, dar nu este acum momentul să examinăm această chestiune). Efectele forțelor internaționale au fost însă întotdeauna parțial modificate de caracteristicile interne ale sistemului politico-economic existent.

Societatea „comunitar-comercială” era constituită din comunități agrare libere, de la care statul percepea impozite foarte mici. Structura politică se baza în schimb pe controlul asupra marilor rute comerciale. În această societate duală, statul și elita sa aveau o influență redusă asupra masei populației.

Dar această situație se putea menține doar atâta timp cât țărănimea nu era obligată să plătească un tribut considerabil. Toate statele dependente de rutele comerciale împărtășesc această instabilitate fundamentală. Controlul populației rurale — adică extragerea unui surplus economic — devine problematic în perioade de tulburări. Prăbușirea unui asemenea stat atrage după sine în mod previzibil un război social între populația rurală, reprezentanții statului și nobilime — cea din urmă fosta elită administrativă a statului pe care el nu o mai poate acum susține economic.

În Valahia, rezultatul acestei confruntări sociale a fost decis în secolul al XVI-lea de hegemonia otomană. Nobilimea a ieșit victorioasă, dar un stat considerabil slăbit a fost totuși menținut în funcțiune, ca o instituție centrală colectoare a tributului. Rezultatul confruntării dintre cele trei partide depinde de circumstanțele specifice. Fără intervenția otomană, ar fi fost posibil ca lupta să fie câștigată de populația rurală sau de stat. În primul caz, statul s-ar fi dezintegrat, iar Valahia ar fi devenit o societate anarhică, în care mici grupuri de comunități sătești ar fi format, fiecare din ele, entități politice practic independente. Dacă, pe de altă parte, puterea centrală ar fi ieșit câștigătoare, ar fi putut lua ființă un puternic stat național, condus de un principe absolut. Din multe puncte de vedere, Valahia era pregătită la 1500 pentru o asemenea evoluție. Populația era omogenă lingvistic și cultural, iar țara era o unitate coerentă geografic și dispunând de resurse materiale considerabile. Dar forțele internaționale au decis un alt rezultat, astfel că Valahia nu a devenit o „Suedie a Balcanilor", în ciuda strădaniilor în acest sens ale lui Vlad Țepeș și Mihai Viteazul.

Tranziția către o structură socială și economică de tip colonial a fost într-o anumită măsură oprită la jumătatea drumului de caracterul predominant pastoral al economiei agrare. În Valahia nu s-a răspândit niciodată sistemul de tip *Çiftlik*, al

marilor „plantații", care s-a dezvoltat în aceeași perioadă pe o mare parte a teritoriului otoman. Aceasta pentru că aici culturile agricole dețineau o pondere redusă, iar influența imperiului era insuficientă pentru a schimba lucrurile în această privință. Astfel încât șerbia introdusă în anii 1590 nu a fost niciodată o instituție foarte viabilă. Fapt care ne arată limitele generalizărilor frecvente despre efectele pe care le-ar avea creșterea cererii de produse agrare pentru piață asupra unei forțe de muncă rurale libere și redusă numeric. În mod obișnuit, sclavia sau șerbia reprezintă consecința unor asemenea circumstanțe, așa cu arată multe alte cazuri din Europa de Est sau din America Latină. În Valahia însă, transformarea a fost numai parțială, datorită relativei slăbiciuni a Imperiului Otoman și caracteristicilor interne ale economiei.

Schimbările care au avut loc în secolul al XIX-lea ne arată cât de mare este forța pieței capitaliste. Europa occidentală nu a exercitat niciodată un control politic direct asupra Valahiei, așa cum au făcut-o otomanii. Dar influența sa economică a fost suficient de mare pentru a revoluționa lumea rurală și a crea o clasă numeroasă de cultivatori șerbi. Schimbarea a fost facilitată de faptul că supremația politică a clasei marilor latifundiari era bine consolidată înainte de 1829. Nici o altă societate balcanică (în mod evident nici Bulgaria și nici Serbia) nu a căpătat în secolul al XIX-lea un profil atât de izbitor caracteristic pentru o societate colonială ca cea românească.

Forțele externe își fac simțite efectele cu mai mică sau mai mare rapiditate, în funcție de caracterul sistemului politico-economic anterior. Secolul al XIX-lea a adus în Valahia transformări economice uriașe și, în același timp, transformări politice mult mai mici. Dacă nu ar fi existat o clasă nobiliară care să dețină puterea la începutul epocii moderne neo-coloniale, schimbările economice ar fi decurs probabil mult mai lent, iar populația rurală ar fi rezistat cu mai mult succes

presiunilor. De fapt, dacă nobilimea nu ar fi deținut controlul de la bun început, economia Valahiei nu s-ar fi orientat atât de rapid către export. În felul în care s-a desfășurat, transformarea economică a sfârșit însă prin a produce o reacție violentă din partea țăranilor, iar anii de după Primul Război Mondial au marcat o distanțare față de modelul neo-colonial dominant până atunci.

Modelul societăților coloniale ce se desprinde din această carte este foarte util, dar trebuie folosit cu circumspecție. Un număr de circumstanțe neobișnuite au făcut din Valahia un caz extrem de neo-colonie modernă; dacă evoluția sa politică anterioară secolului al XIX-lea ar fi fost alta, sistemul colonial din acel secol ar fi avut caracteristici diferite și cu siguranță nu atât de accentuate.

Studiul de față ne permite să formulăm și câteva concluzii cu caracter negativ în legătură cu societățile coloniale — concluzii care neagă unele idei cuprinse în teoriile generale despre schimbarea socială. Astfel, el arată că noțiunea foarte populară de „difuziune culturală" este un concept relativ lipsit de utilitate. Contactele intense cu Occidentul pe care le-a întreținut Valahia după 1829 nu au dus la o creștere semnificativă a producției agricole. Teritoriul cultivat a fost extins, dar productivitatea a rămas aceeași; nu a fost introdus un sistem viabil de rotație a culturilor, iar mecanizarea agriculturii nu a început decât în primul deceniu al secolului al XX-lea.

Apoi, după reforma agrară postbelică, s-a revenit la tehnicile agricole dominante ale perioadei anterioare. În secolul al XIX-lea, urbanizarea și industrializarea s-au menținut la cote foarte scăzute. Nu a existat o tendință susținută de democratizare a societății, până când elita politică a intrat în panică datorită Revoluției Ruse din 1917. Întreaga evoluție a societății s-a desfășurat într-o direcție opusă celei a societăților occidentale. Exploatarea țărănimii s-a accentuat, falia culturală dintre

elită și masa populației s-a lărgit, iar nivelul de viață în lumea rurală a stagnat sau chiar s-a înrăutățit. Pe de altă parte, elita și-a însușit idei occidentale, în particular ideea de națiune bazată pe diferențierea lingvistică. Între 1900 și 1914, marii proprietari au început să importe tehnologie agricolă din Occident. Au fost adoptate anumite reforme administrative, în special în timpul ocupației rusești.

Toate acestea ne arată că noțiunea de difuziune trebuie să fie folosită cu mare rezervă. Fiecare categorie socială adoptă ideile străine într-o manieră specifică și în funcție de propriile interese; ea se opune acelor idei și cunoștințe tehnice care pot prejudicia aceste interese. De asemenea, marile puteri își exportă ideile dominante și formele de organizare într-o manieră selectivă. De exemplu, Anglia nu era interesată ca România să evolueze către un parlamentarism veritabil în secolul al XIX-lea. Căci aceasta ar fi putut duce la scăderea exporturilor de cereale, prin modificarea regimului producției agrare. Deci, deși difuziunea culturală este un proces important, ea poate fi înțeleasă doar prin raportare la structura de clasă și poziția internațională a fiecărei societăți.

S-a afirmat că abolirea șerbiei în anii 1740 a fost o consecință a răspândirii ideilor iluministe; dar studiul mai atent ne arată că ea s-a datorat condițiilor economice și presiunii Imperiului Otoman. S-a afirmat, de asemenea, că reforma agrară de la 1864 a apărut ca un rezultat al influenței liberalismului occidental, dar efectele pe care ea le-a avut ne fac să ne îndoim de această afirmație. Nu putem atesta nici un caz, în istoria Valahiei, în care o idee sau o instituție străină să fi fost introdusă fără a întâmpina rezistență, iar motivele care au generat aceste rezistențe au fost interesele specifice ale diferitelor categorii sociale și nu atașamentul de ordin general față de „tradiție”.

Teoriile generale despre evoluția umanității nu se verifică în cazul societăților periferice. Lucru adevărat în egală măsură pentru stadiile marxiste ale dezvoltării istorice, cât și pentru teoriile mai recente, ca cea a lui Lenski, care se bazează și ea pe ideea unor stadii de evoluție ce s-ar succeda în funcție de progresul tehnologic[2]. Au existat în Valahia progrese tehnologice importante, de la o economie predominant pastorală la una predominant agricolă și apoi de la cultivarea alternativă a câmpurilor la cea permanentă. Dar generalizările lui Lenski despre societățile horticole, agrare și industriale nu sunt relevante pentru istoria Valahiei, decât cel mult la un nivel foarte abstract. De fapt, se poate argumenta că ideile lui Lenski nu au valabilitate pentru *nici* o societate colonială sau semicolonială, deoarece schimbarea socială este în aceste societăți determinată de factori exogeni.

Cât despre teoria evoluționistă a lui Talcott Parsons[3], ea are o bază empirică atât de restrânsă, încât relevanța sa nu poate fi decât pe măsură. Parsons poate să aibă sau nu dreptate, dar studiile empirice nu pot da un verdict în această privință. El nu ne oferă decât o modalitate de a distinge între societățile „primitive" (ne-diferențiate, fără o birocrație dezvoltată, lipsite de o viziune universalistă, ne-democratice, și în care rolurile sociale ale indivizilor sunt fixe) și cele „moderne". Dar Valahia nu a fost niciodată „primitivă" sau „modernă" în acest sens. O asemenea teorie ne poate permite cel mult să apreciem că România de astăzi este mai „modernă" decât cea din trecut. Dar nu ne ajută să stabilim cum, când și de ce s-a petrecut

[2] Gerhard Lenski, *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification* (New York:, Mc Graw-Hill, 1966); Gerhard Lenski și Jean Lenski, *Human Societies* (New York, Mc Graw-Hill, 1974).

[3] Talcott Parsons, „Evolutionary Universals in Society", în *American Sociological Review*, 29 (1964), pp. 339–357. Vezi, de asemenea, și alte lucrări ale lui Parsons, printre care *The System of Modern Societies* (Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1971).

această transformare. De ce nu s-a conturat un stat național în secolul al XVI-lea? De ce forțele pieței capitaliste au dus la o formă mai gravă de șerbie, în loc să ducă la industrializare? De ce instituțiile statului au devenit tot mai ineficiente în perioada dintre 1400 și 1700? De ce industrializarea la un nivel mai semnificativ a fost amânată până după Al Doilea Război Mondial și ocupația rusească ce i-a urmat? Pe scurt, teoria evoluționistă a lui Parsons și altele de același fel le poate fi de folos cel mult celor care studiază întreaga omenire de-a lungul întregii istorii. Dar sunt de puțin folos pentru studierea cazurilor specifice de transformare socială și în special pentru studierea societăților periferice.

În ce privește orientarea teoretică generală, studiul de față subscrie viziunii clasice a lui Max Weber. Nu există stadii de evoluție sau factori cauzali cu valabilitate universală. Tot ce putem face este să identificăm tipuri ideale, pe baza datelor empirice. Trebuie să acordăm cea mai mare atenție caracteristicilor distinctive ale fiecărui astfel de model ideal[4]. În această lucrare am argumentat că o modalitate utilă (dar nu unica) de a identifica tipuri ideale este cea de a studia tipuri specifice de sisteme politico-economice. Ea ne dă posibilitatea să înțelegem procesul de schimbare socială din orice societate, permițându-ne totodată să formulăm generalizări modeste despre alte societăți ce împărtășesc aceleași caracteristici.

---

[4] Guenther Roth, „The Genesis of the Typological Approach”, în *Scholarschip and Partisanschip: Essay from Max Weber*, ed. de Reinhard Bendix și Guenther Roth (Berkeley și Los Angeles, Univerity of California Press, 1971), pp. 257–258.

Bibliografie

1. Cu caracter general

Almond, Gabriel și Powell, G. Bingham. *Comparative Politics: A Developmental Approach* (Boston, Little, Brown, 1966).
Balandier, Georges, „The Colonial Situation: A Theoretical Approach”, în *Social Change: The Colonial Situation*, ed. de Immanuel Wallerstein (New York, Wiley, 1966).
Baron, Samuel H., *Plekhanov, the Father of Russian Marxism* (Stanford, Stanford University Press, 1963).
Beckford, George L., *Persistent Poverty: Underdevelopment in Plantation Economies of the Third World* (New York, Oxford University Press, 1972).
Bendix, Reinhard și Roth, Guenther, *Scholarschip and Partisanschip: Essays on Max Weber* (Berkeley și Los Angeles, University of California Press, 1971).
Blalock, Hubert. *Theory Construction* (Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1969).
Bloch, Marc, *Les caractères originaux de l'histoire rurale franșaise* (Oslo, H. Aschehoug, 1931).
Bloch, Marc, *Feudal Society* (Chicago, University of Chicago Press, 1961).
Blum, Jerome, „The Rise of Serfdom in Eastern Europe”, în *The American Historical Review*, LXII, no. 4 (iulie 1957).
Blum, Jerome, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century* (New York, Atheneum, 1964).

Boxer, C. R., *Four Centuries of Portugese Expansion, 1415–1815* (Berkeley și Los Angeles, University of California Press, 1972).
Bovill, E. W., *Caravans of the Old Sahara* (London, Oxford University Press, 1933).
Braudel, Fernand, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, ed. II (Paris, Armand Colin, 1966).
Bureau of the Census, *Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1957* (Washington D.C., 1961).
Chapman, Anne C., „Port of Trade Enclaves in Aztec and Maya Civilizations", în *Trade and Market in the Early Empires*, ed. de Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg și Harry W. Pearson (New York, Free Pres, 1957).
Chirot, Daniel, „Urban and Rural Economies in the Western Sudan: Birni N'Konni and Its Hinterland", în *Cahiers d'études africaines*, 4 (1968).
Chirot, Daniel, „The Growth of the Market and Servile Labor Systems in Agriculture", în *The Journal of Social History,* VIII (1975).
Clark, C. și Haswell, M., *The Economics of Subsistence Agriculture*, ed. III (New York, Macmillan, 1967).
Coquery-Vidrovitch, Catherine, „Recherches sur un mode de production africain", în *La Pensée*, 144 (1969).
Davis, Kingsley, „The Urbanization of the Human Population", în *An Urban World*, ed. de Charles Tilly (Boston, Little, Brown, 1974).
Dobb, Maurice, *Studies in the Development of Capitalism* (New York, International Publishers, 1963).
Domar, Evsey, „The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis", în *The Journal of Economic History*, 30 (1970).
Eliot, J. H., *Imperial Spain 1496–1716* (New York, St. Martin's Press, 1964).

Fallers, Lloyd, „The Predicament of the Modern African Chief: An Instance from Uganda", în *Social Change: The Colonial Situation*, ed. de Immanuel Wallerstein (New York, Wiley, 1966).
Fei, Hsiao-Tung, *China's Gentry*, ed II (Chicago, University of Chicago Press, 1968).
Fillol, Tomás Roberto, *Social Factors in Economic Development: The Argentine Case* (Cambridge, M.I.T. Press, 1961).
Finley, M. I., „Was Greek Civilization Based on Slave Labor?", în *The Slave Economies: Historical and Theoretical Perspectives*, ed. de Eugene D. Genovese (New York, Wiley, 1973).
Frank, Andre Gunder, „The Development of Underdevelopment", în *Imperialism and Underdevelopment*, ed. de Robert I. Rhodes (New York, Monthly Review Press, 1970).
Furtado, Celso, *The Economic Growth of Brazil* (Berkeley și Los Angeles, University of California Press, 1963.
Genovese, Eugene D., *The World the Slaveholders Made* (New York, Vintage Books, 1971).
Grousset, R. și Léonard, E. G., *Histoire Universelle*, I (Paris, Gallimard, 1956).
Grousset, René, *L'Empire des Steppes* (Paris, Payot, 1960).
Hobsbawm, Eric J., *Primitive Rebels* (New York, Norton, 1959).
Hobsbawm, Eric J., *Karl Marx: Pre-Capitalist Economic Formations* (New York, International Publishers, 1965).
Hobsbawm, Eric J., „The Crisis of the Seventeenth Century", în *Crisis in Europe 1560–1660*, ed. de Trevor Aston (Garden City, N.Y., Doubleday-Anchor, 1967).
Hoel, Paul G., *Elementary Statistics* (New York, Wiley, 1966).
Huntington, Samuel P., *Political Order in Changing Societies* (New Haven, Yale University Press, 1968).

James, C. L. R., „The West Indies in the History of European Capitalism”, în *The Slave Economies: Historical and Theoretical Perspectives*, ed. de Eugene D. Genovese (New York, Wiley, 1973).

Katz, S. H., Hediger, M. L. și Valleroy, L. A., „Traditional Maize Processing Technique in the New World”, în *Science,* 184, no. 4138 (mai 1974).

Kula, Wittold, *Théorie économique du système féodal: pour un modèle de l'économie polonaise, 16e–18e siècles* (Paris și Haga, Mouton, 1970).

Laslett, Peter, ed. *Household and Family in Past Time* (London, Cambridge University Press, 1972).

Lenski, Gerhard, *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification* (New York, Mc Graw-Hill, 1966).

Lenski, Gerhard și Lenski, Jean, *Human Societies* (New York, Mc Graw-Hill, 1974).

Lewis, Bernard, *The Arabs in History* (New York, Harper Torchbooks, 1966).

Lewis, Bernard, „Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire”, în *The Economic Decline of Empires*, ed. de Carlo Cipolla (London, Methuen, 1970).

Lichteim, George, „Marx and the «Asiatic Mode of Production»”, în *Karl Marx*, ed. de Tom Bottomore (Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1973).

Lybyer, A. H., „The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade”, în *English Historical Review*, XXX (Oct. 1915).

Manivanna, Kéo, „Aspects socio-économiques du Laos medieval”, în *La Pensée,* 138 (1968).

Moore, Barrington Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World* (Boston, Beacon, 1967).

Moore, Wilbert E., *Social Change* (Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1963).

Myint, Hla, „The Peasant Economies of Today's Underdeveloped Areas", în *Subsistence Agriculture and Economic Development*, ed. de Clifton R. Warton (Chicago, Aldine, 1969).
Nash, Manning, „The Multiple Society in Economic Development: Mexico and Guatemala", în *American Antropologist*, 59 (oct. 1957).
Nicolson, Harold, *The Congress of Vienna: A Study in Allied Unity 1812–1822* (New York, Viking, Compass Books, 1961).
Nisbet, Robert A., *Social Change and History* (New York, Oxford University Press, 1970).
Ostrogorsky, George, *History of the Byzantine State* (New Brunswick, N. J., Rutgers University Press, 1957).
Pach, Sigismund P., „Sixteenth-century Hungary: Commercial Activity and Market Production by the Nobles", în *Economy and Society in Early Modern Europe: Essays from Annales*, ed. de Peter Burke (New York, Harper Torchbooks, 1972).
Pach, Sigismund P., „La route du poivre vers la Hongrie médiévale", în *Histoire économique du monde méditerranéen, 1450–1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel* (Toulouse, Privat, 1973).
Parsons, Talcott, „Evolutionary Universals in Society", în *American Sociological Review*, 29 (1964).
Parsons, Talcott, *The System of Modern Societies* (Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1971).
Pearson, Harry W., „The Economy Has No Surplus: Critique of a Theory of Development", în *Trade and Market in the Early Empires*, ed. de Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg și Harry W. Pearson (New York, Free Press, 1957).
Polanyi, Karl, *Primitive, Archaic and Modern Economies*, ed. de George Dalton (New York, Archon Books, 1968).
Polgar, Steven, „Population History and Population Policies from an Anthropological Perspective", în *Current Anthropology,* 13, no. 2 (aprilie 1972).

Popper, Karl, *The Poverty of Historicism* (New York, Harper Torchbooks, 1964).
Pym, Christofer, *The Ancient Civilization of Angkor* (New York, Mentor, 1968).
Roe, Daphne A., *A Plague of Corn: The Social History of Pellagra* (Ithaca, N. Y., Cornell University Press, 1973).
Rowe, John H., „Aspects of Inca Socio-Political Organization and Religion at the Spanish Conquest", în *The Indian Background of Latin American History*, ed. de Robert Wauchope (New York, Knopf 1970).
Runciman, Stephen, *A History of the First Bulgarian Empire* (Londra, G. Bell & Son, 1930).
de Santis, Sergio, „Les communautés de village chez les Incas, les Aztèques et les Mayas: contribution à l'étude du mode de production asiatique", în *La Pensée*, 122 (1965).
Sédov, L., „La societé angkorienne et le problème du mode de production asiatique", în *La Pensée*, 138 (1968).
Seers, Dudley, „The Stages of Economic Growth of a Primary Producer in the Middle of the Twentieth Century", în *Imperialism and Underdevelopment*, ed. de Robert I. Rhodes (New York, Monthly Review Press, 1970).
Seers, Dudley și Joy, Leonard, ed, *Development in a Divided World* (Harmondsworth, England, Penguin Books, 1971).
Stinchcombe, Arthur, „Agricultural Enterprise and Rural Class Relations", în *Class, Status and Power*, ed. de R. Bendix și S. M. Lipset, ed. II (New York, Fre Press, 1966).
Stoianovich, Traian, „Le maîs dans les Balkans", în *Annales E.S.C.*, XXI, no. 5 (1966).
Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the World-Economy in the Sixteenth Century* (New York, Academic Press, 1974).
Warriner, Doreen, „Some Controversial Issues in the History of Agrarian Europe", în *The Slavonic and East European Review*, XXXII, no. 78 (dec. 1953).

Warriner, Doreen, *Land Reform in Principle and Practice* (Londra, Oxford University Press, 1969).
Wittfogel, Karl A., *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power* (New Haven, Yale University Press, 1957).
Wolf, Eric, *Peasant Wars of the Twentieth Century* (New York, Harper & Row, 1969).

2. Despre România

Următoarele prescurtări sunt valabile în continuare:
N.E.H. — *Nouvelles études d'histoire*, colecție de articole publicată de Academia Republicii Socialiste România, la București, cu ocazia congreselor mondiale de istorie. Volumul I a apărut în 1955, II în 1960, III în 1965 și IV în 1970.
S.M.I.M. — *Studii și materiale de istorie medie*, colecție de articole asupra istoriei României în Evul Mediu (definit ca durând până la începutul secolului al XIX-lea). Publicată la București de Academia Română. Volumul I a apărut în 1956, II în 1957, II în 1959, IV în 1960 și V în 1962.
E.R. — *Enciclopedia României*, lucrare în patru volume despre istoria, societatea, politica, economia, cultura și geografia României. A fost coordonată de Dimitrie Gusti și publicată de guvern. Volumele I și II au apărut în 1938, II în 1939 și IV în 1943.

Alexandrescu-Dersca, Marie M. „Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle", în *Studia et Acta Orientalia*, I, 1957.
Bălcescu, Nicolae, *Question économique des principautés danubiennes* (Paris, 1850).
Bănescu, N., *Un problème d'histoire médiévale: Création et caractère du second empire bulgare* (Bucarest, Institut roumain d'études byzantines, 1942).

Berindei, Dan, *Orașul București, reședință și capitală a Țării Românești, 1459–1862* (București, Societatea de științe istorice și filologice din R.P.R., 1963).
Berindei, Dan, *L'Union des principautés roumaines* (Bucarest, Académie Roumaine, 1966).
Berindei, Dan, „L'idéologie politique des révolutionnaires roumains de 1848", în *N.E.H.*, IV, 1970.
Berindei, Dan și Adăniloaie, N., *Reforma agrară de la 1864* (București, Editura Academiei, 1967).
Berza, M., „Haraciul Moldovei și Țării Românești în secolele XV–XIX", în *S.M.I.M.*, II, 1957.
Bodea, Cornelia, *Lupta românilor pentru unitatea națională 1834–1848* (București, Editura Academiei, 1967).
Bogdan, Ioan, *Scrieri alese*, ed. de G. Mihăilă (București, Editura Academiei, 1968).
Boicu, L., „Considérations sur la politique des Habsbourg à l'égard des principautés roumaines (depuis le XVIIIe siècle jusqu'en 1848)", în *N.E.H.*, IV, 1970.
Brătianu, G. I., „Vicina I., Contributions à l'histoire de la domination bzyantine et du commerce génois en Dobrodgea", în Académie Roumaine, *Bulletin de la section historique*, X (1923).
Bugă, Dragoș, „Repartiția geografică a așezărilor omenești dintre Carpați și Dunăre la jumătatea secolului al XIX-lea", în *Comunicări de geografie*, VII (1969).
Câmpina, Barbu, „Le problème de l'apparition des états féodaux roumains", în *N.E.H.*, I, 1955.
Cantemir, Dimitrie, *Descrierea Moldovei* (București, Editura Cartea Românească, 1923).

Căzănișteanu, C., Berindei, Dan, Florescu, Marin, Niculae, Vasile, *Revoluția română din 1848* (București, Editura Politică, 1969).

Chirot, Daniel, „The Romanian Communal Village: An Alternative to the Zadruga", în *The Zadruga: The Extended Family of the Balkans. Essays by Philip E. Mosely and Essys in His Honor*, ed. de Robert F. Byrnes (South Bend, Ind., Notre Dame University Press, 1975).

Chirot, Daniel și Ragin, Charles, „The Market, Tradition and Peasant Rebellion: The Case of Romania in 1907", în *American Sociological Review*, 40 (august 1975).

Ciobanu, Ștefan, „Populația în Țările Românești la 1810", în *Arhiva pentru știință și reformă socială*, II (1920).

D. Ciurea, „Quelques considérations sur la noblesse féodale chez les Roumains", în *N.E.H.*, IV, 1970.

Claudian, I., *Alimentația poporului român* (București, Fundația Regele Carol II, 1939).

Colescu, Leonida, *La loi rurale de 1864 et statistiques des paysans devenus propriétaires par l'application de la loi de 1864* (Bucarest, 1900).

Columbeanu, Ș. și Șerban, C., *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în Evul Mediu* (București, Editura Academiei, 1969).

Constantinescu, Miron, *Cauzele sociale ale răscoalei lui Horia* (teză de doctorat, București, 1938).

Corbu, Constantin, *Țărănimea din România între 1864 și 1888* (București, Editura Științifică, 1970).

Corfus, Ilie, *Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea* (București, Editura Academiei, 1969).

Creangă, G. D., *Contracte și învoieli agricole în vigoare pe anul 1906* (București, Carol Göbl, 1907).

Creangă, G. D., *Proprietatea rurală în România* (București, 1907).

Cronț, Gheorghe, Instituții medievale românești (București, Editura Academiei, 1969).
Despotopoulos, Alexandre J., „La révolution grecque, Alexandre Ypsilantis et la politique de la Russie”, în *Balkan Studies*, VIII, no. 2 (1966).
Direcția Centrală de Statistică, *Anuarul statistic al Republicii Socialiste România, 1970* (București, 1970).
Dobrogeanu-Gherea, Constantin, *Neoiobăgia*, ed. II (București, Viața Românească, f. a. [probabil 1921]).
Dogan, Mattei, „L'origine sociale du personnel parlamentaire d'un pays essentiellment agraire, la Roumanie”, în *Revue de l'institut de sociologie*, nos. 2–3 (Bruxelles, 1953).
Donat, Ion, „Satele lui Mihai Viteazul”, în *S.M.I.M.*, IV, 1960.
Dunăre, Nicolae, „Interdependența ocupațiilor tradiționale la români”, în *Apulum*, VII (1968).
Dunăre, Nicolae, „Păstoritul de pendulare dublă pe teritoriul României”, în *Anuarul muzeului etnografic al Transilvaniei pe anii 1965–1967* (Cluj, 1969).
East, W. G., *The Union of Moldavia and Walachia, 1859* (Cambridge, Cambridge University Press, 1929).
Eidelberg, Philip G., *The Great Rumanian Peasan Revolt of 1907: Origins of a Modern Jacquerie* (Leiden, E.J. Brill, 1974).
Eliade, Pompiliou, *De l'influence franșaise sur l'esprit public en Roumanie* (Paris, Leroux, 1898).
Eliade, Pompiliou, *La Roumanie au XIXe siècle* (Paris, Hachette, 1914).
Emerit, Marcel, „De la condition des esclaves dans l'ancienne Roumanie”, în *Revue d'histoire du sud-est européen* (oct.–dec. 1930).
Emerit, Marcel, *Les paysans roumains depuis le traité d'Adrianople jusqu'à la libération des terres* (Paris, Recueil Sirey, 1937).

Emerit, Marcel, „Reflexions sur le régime seigneural en Roumanie”, în *Revue historique du sud-est européen*, 4–6 (1938).
Filitti, Ioan C., *Proprietatea solului în Principatele Române până la 1864* (București, Fundațiunea Regele Ferdinand I, f.a. [1930])
Filitti, Ioan C., „Administrația locală în România”, în *E.R.*, I, 1938.
Floareș, C. I., „Amintiri cu privire la situația dinainte de împroprietăriri a unui sat de foști clăcași”, în *Sociologie Românească*, II, no. 7–8 (iulie–august 1937).
Florescu, Radu N., *The Struggle Against Russia in the Romanian Principalities: A Problem in Anglo-Turkish Diplomacy 1821–1854*, Acta Historica, II, Societas Academica Dacoromana (Roma, 1962).
Florescu, Radu N., „The Fanariot Regime in the Danubian Principalities”, în *Balkan Studies*, IX, no. 2 (1968).
Garoflid, Constantin, „Regimul agrar în România”, în *E.R.*, I, 1938.
Garoflid, Constantin, *Agricultura veche* (București, 1943).
Georgescu, Valentin A., „Reflexions sur le statut juridique des paysans corvéeables et la politique agraire de la classe dominante en Valachie dans la seconde moitié du XVIIIe siècle”, în *N.E.H.*, IV, 1970.
Georgescu, Valentin A. și Popescu, Emanuela, *La législation agraire de la Valachie (1775–1782)* (Bucarest, Académie Roumaine, 1970).
Georgescu-Roegen, N., Giurescu, Constantin C. și Romașcanu, M. Gr., „Comerțul exterior”, în *E.R.*, IV, 1943.
Giurescu, Constantin, *Studii de istorie socială* (București, Editura Universul, 1943).
Giurescu, Constantin C., „Le commerce sur le territoire de la Moldavie pendant la domination tartare (1241–1352)”, în *N.E.H.*, III, 1960.

Giurescu, Constantin C., *Istoria pescuitului și a pisciculturii în România* (București, Editura Academiei, 1964).
Giurescu, Constantin C., *Viața și opera lui Cuza Vodă*, ed. II, (București, Editura Științifică, 1970).
Golopenția, Anton și Georgescu, M., *60 de sate românești* (București, Institutul de științe sociale, 1941).
Gusti, Dimitrie, *Opere*, ed. de O. Bădina și O. Neamțu, vol. IV (București, Editura Academiei,1970).
d'Hauterive, le Comte, *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie, présenté à S.A.S. Le Prince Alexandre Ypsilanti, Hospodar regnant en 1787* (Bucarest, Carol Göbl, 1902).
Herseni, Traian, *Probleme de sociologie pastorală* (București, Institutul de științe sociale, 1941).
Holban, M., „Mărturii asupra rolului cnezilor de pe marile domenii din Banat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea", în *S M.I.M.*, II (1957).
Iliescu, O., „Note sur l'apport roumain au ravitaillement de Byzance d'après une source inédite du XIVe siécle", în *N.E.H.*, III, 1960.
Iliescu, O., „Despre natura juridică și importanța despăgubirilor oferite de Basarab voievod regelui Carol Robert, 1330", în *S.M.I.M.*, V, 1962.
Ilieș, A., „Știre în legătură cu exploatarea sării în Țara Românească până în veacul al XVIII-lea", în *S.M.I.M.*, I, 1956.
Ionescu-Sisești, G., „Agricultura României", în *E.R.*, III, 1939.
Iorga, Nicolae, *Geshichte des Rumänischen Volkes* (Gotha, F. A. Perthes, 1905).
Iorga, Nicolae, *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'orient au moyen âge* (Paris, Librairie Universitaire J. Gamber, 1924).
Iorga, Nicolae, *Istoria comerțului românesc* (București, Tiparul românesc, 1925).
Iorga, Nicolae, *Histoire des roumains et de la romanité orientale* (Bucarest, Académie Roumaine, 1937–1945).

Iorga, Nicolae, *Istoria lui Mihai Viteazul*, ed. II (București, Editura Militară, 1968).

Jelavich, Barbara, *Russia and the Rumanian National Cause 1858–1859*, Slavic and East European Series, vol. XVII (Bloomington, Ind., Indiana University Publications, 1959).

Jormescu C. și Popa-Burcă, I. *Harta agronomică a României* (București, Carol Göbl, 1907).

Kogălniceanu, Vasile M., *Chestiunea țărănească* (București, Joseph Göbl, 1906).

Lege rurală cu proclamațiunea Măriei Sale Domnitorului a Principatele Unite Române (București, Imprimeria Statului, 1864).

Lehr, Lia, „Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătatea a secolului al XVII-lea", în *S.M.I.M.*, IV, 1960.

Lendvai, Paul, *Eagles in Cobwebs* (New York, Doubleday, 1969).

Liveanu, Vasile et. al., *Relații agrare și mișcări țărănești în România, 1908–1921* (București, Editura Politică, 1967).

Maciu, V., „Un centre révolutionaire roumain dans les années 1845–1848: la société des étudiants roumains de Paris", în *N.E.H.*, III, 1965.

Manolescu, Radu, „Schimbul de mărfuri dintre Țara Românească și Brașov în prima jumătate a secolului al XVI-lea", în *S.M.I.M.*, II, 1957.

Manolescu, Radu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (Secolele XIV–XVI)* (București, Ed. Științifică, 1965).

de Martonne, Emmanuel, *La Valachie, essai de monographie géographique* (Paris, Armand Colin, 1902).

Mihăilescu, Vintilă, „Așezările omenești din Câmpia Română la mijlocul și la sfârșitul secolului al XIX-lea", în Academia Română, *Memoriile secțiunii istorice*, seria a 3-a, IV, no. 2 (1924).

Mihordea, V., *Relațiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova* (București, Editura Academie, 1968).

Mihordea, V., „La crise du régime fiscal des principautés roumaines au XVIIIe siècle", în *N.E.H.*, IV, 1970.

Ministerul agriculturei, industriei, comerțului și domeniilor. *Statistica mașinilor și instrumentelor agricole întrebuințate în 1905* (București, 1907).

Ministerul industriei și comerțului, *Anuarul statistic al României, 1909* (București, 1909).

Ministerul industriei și comerțului, *Anuarul statistic al României, 1912* (București, 1912).

Mioc, Damaschin, „Despre modul de impunere și de percepere a birului în Țara Românească până la 1632", în *S.M.I.M.*, II, 1957.

Mioc, Damaschin, „Cuantumul birului în Țara Românească în secolul al XVI-lea", în *S.M.I.M.*, V, 1962.

Mioc, Damaschin, Chirca H. și Ștefănescu Șt., „L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie, du XIVe au XVIIe siècles", în *N.E.H.*, II, 1960.

Mitrany, David, *The Land and the Peasant in Rumania: War and Agrarian Reform, 1917–1921* (New Haven, Yale University Press, 1930).

Montias, John M., *Economic Development in Communist Rumania* (Cambridge, M.I.T. Press, 1967).

Olteanu, Ștefan și Șerban, Constantin, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu* (București , Editura Academiei, 1969).

Ornea, Z., *Țărănismul. Studiu sociologic* (București, Editura Politică, 1969).

Oțetea, Andrei, „Considerații asupra trecerii de la feudalism la capitalism în Moldova și Țara Românească", în *S.M.I.M.*, IV, 1960.

Oțetea, Andrei, „La formation des états féodaux roumains", în *N.E.H.*, III, 1965.

Oțetea, Andrei, „Les grandes puissances et le mouvement Hétairiste dans les principautés roumaines", în *Balkan Studies*, VII, nr. 2 (1966).

Oțetea, Andrei et al., *Istoria României* (București, Editura Academiei, 1962–1964).
Oțetea, Andrei et al., *Marea răscoală a țăranilor din 1907* (București, Editura Academiei, 1967).
Panaitescu, P. P., „Les relations bulgaro-roumaines au moyen âge”, în *Revista Aromânească*, I (1929).
Panaitescu, P. P., *Interpretări românești* (București, Editura Universul, 1947).
Panaitescu, P. P., „Dreptul de strămutare al țăranilor în Țările Române până la mijlocul secolului al XVII-lea”, în *S.M.I.M.*, I, 1956.
Panaitescu, P. P., „La grande assemblée du pays, institution du régime féodal en Moldavie et en Valachie”, în *N.E.H.*, III, 1965.
Papacostea, Șerban, „Contribuție la problema relațiilor agrare în Țara Românească în prima jumătate a veacului al XVIII-lea”, în *S.M.I.M.*, III, 1959.
Pătrășcanu, Lucrețiu, *Un veac de frământări sociale 1821–1907*, ed. II (București, Editura Politică, 1969).
Riker, T. W., *The Making of Roumania 1856–1866* (Londra, Oxford University Press, 1931).
Roberts, Henry, *Rumania: Political Problems of an Agrarian State* (New Haven, Yale University Press, 1951).
Rosetti, Radu [Verax], *La Roumanie et les Juifs* (București, I. V. Socec, 1903).
Rosetti, Radu, *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova* (București, Socec, 1907).
Rosetti, Radu, *Pentru ce s-au răsculat țăranii* (București, Socec, 1908).
Rusenescu, Constanța și Bugă, Dragoș, „Territorial distribution and growth of the population between the Carpatians and the Danube, in the 19th and 20th centuries”, în *Revue roumaine de géologie, géographie et géophysique*, série de géographie, X, no. 1 (1966).

Serafim, Gh., „Împărțirea pe moșii și pe tipuri de moșie a satului Negoiești-Mehedinți", în *Sociologie Românească*, III, no. 1–3 (1938).
Seton-Watson, Hugh, *Eastern Europe between the Wars*, ed III (Hamden, Conn., Archon, 1962).
Seton-Watson, R. W., *History of the Roumanians*, ed. II (Hamden, Conn., Archon, 1963).
Stahl, Henri H., „Organizarea socială a țărănimii", în *E.R.*, I, 1938.
Stahl, Henri H., *Nerej, un village d'une région archaïque* (Bucarest, Institut de sciences sociales de Roumanie, 1940).
Stahl, Henri H., *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești* (București, Editura Academiei, 1958–1965).
Stahl, Henri H., „Paysages et peuplement rural en Roumanie", în *N.E.H.*, III, 1965.
Stahl, Henri H., *Les anciennes communautés villageoises roumaines* (Bucarest–Paris, Académie Roumaine–C.N.R.S, 1969).
Stahl, Henri H., *Controverse de istorie socială românească* (București, Editura Științifică, 1969).
Stahl, Henri H., *Studii de sociologie istorică* (București, Editura Științifică, 1972).
Stănică, C., „Hotarul satului Orodei-Dolj", în *Sociologie Românească*, II, no. 1 (1937).
Stoicescu, N., „Contribution à l'histoire de l'armée roumaine au moyen âge", în *Revue roumaine d'histoire*, VI, no. 5 (1967).
Sturdza, Dimitrie, „Suprafața și populațiunea regatului României", în Societatea geografică română, *Bulletin*, XVI, trim. 3 și 4 (București, 1896).
Ștefănescu, Șt., „Considerațiuni asupra termenilor «Vlah» și «Rumân» pe baza documentelor interne ale Țării Românești din veacurile XIV–XVII", în *S.M.I.M.*, IV, 1960.
Ștefănescu, Șt., „La situation démographique de la Valachie

aux XIVe, XVe, et XVIe siècles d'après les conjonctures socio-politiques", în *N.E.H.*, IV, 1970.

Tappe, E. D., *Documents Concerning Romanian History (1427–1601)* (Haga, Mouton, 1964).

Tucker, Jack, *The Rumanian Peasant Revolt of 1907: Three Regional Studies* (PhD. Dissertation, University of Chicago, 1972).

Vâlsan, G., „O fază în popularea Țărilor Românești", în, Societatea geografică română, *Buletin,* XXXIII (București, 1921).

Vlad, Matei D., „Mișcări demografice în cadrul colonizării rurale din Țara Românească și Moldova (secolele XVII–XVIII)", în *Studii și articole de istorie*, XIV (1969).

Voinea, Șerban, *Marxism oligarhic* (București, Editura Brănișteanu, 1926).

Warriner, Doreen, *Economics of Peasant Farming*, ed. II (New York, Barnes & Noble, 1965).

Warriner, Doreen, ed., *Contrasts in Emerging Societies* (Bloomington, Ind., Indiana University Press, 1965).

Weber, Eugen, „Romania", în *The European Right*, ed. de Hans Rogger și Eugen Weber (Berkeley și Los Angeles, University of California Press, 1966).

Wolff, Robert L., *The Balkans in Our Times* (New York, Norton, 1967).

Xenopol, A. D., *Opere economice*, ed. de Ion Veverca (București, Editura Academiei, 1967).

Zane, G., „Originea și dezvoltarea economiei de schimb", în *E.R.*, III., 1939.

Zane, G., *Le mouvement révolutionaire de 1840* (Bucarest, Académie Roumaine, 1964).

Zane, G., *Industria din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea* (București, Editura Academiei, 1970).

Zeletin, Ștefan, *Burghezia română: originea și rolul ei istoric* (București, Cultura Națională, 1925).

Index

A
Adrianopole, Tratatul de la – 152, 153, 157, 162, 166, 174
Adriatică, Marea – 56, 58, 68
Adunare a nobililor – 81
Africa – 12, 101, 190
Agricultură (comercializarea produselor, mecanizare, tehnici agricole, productivitate) – 24, 29, 31, 32, 92, 133, 136, 137, 164, 190, 196, 221, 225, 226, 239; vezi și Cereale, Criză agrară, Grâu, Porumb
Albania, albanezi – 111, 143
Alfabetizare – 24, 244, 247
America de Nord – 101, 230n
America Latină și de Sud – 94, 101, 105, 190, 219, 256
Anglia – 104, 153, 183, 186, 200, 210, 258
Antisemit, antisemitism – 177, 178, 240
Arabi – 38
Arendași – 143, 144, 168, 219, 232, 233, 237, 240, 249
Argeș, Curtea de – 28, 44
Argeș, județul – 30, 49, 214, 224, 228, 247
Arhitectură – stilul brâncovenesc, 114; bordeie, 181–182
Aristocrație – 24, 25, 29, 49, 50, 78, 96, 158, 217; vezi și Boieri, Moșieri, Nobili
Armata – capacitate militară, 35; austriacă, 125; valahă, română, 82, 84, 212; rusă, 156, 157
Armeni – 59, 69, 111, 115, 176
Aromâni – 51
Asia, asiatic – 33, 34, 39, 52, 54, 101
Austria – 23, 31, 111, 114, 126, 147, 148, 150, 151, 156, 161, 182, 185, 186, 189, 210
Austro-Ungaria – 25, 148, 199, 200, 250
Avari – 40, 44n
Aztec, Imperiul – 94

B
Balandier, Georges – 99, 148, 194
Balcani – 23, 30, 51, 80, 103, 104, 148, 151, 155, 184, 255
Banat – 25, 30, 49, 55, 126, 214
Banca Națională a României – 235
Banditism, bandiți (haiduci) – 103, 122, 146, 157

Basarab I – 53
Basarabia – 25, 152, 250
Bălcescu, Nicolae – 160
Bărăgan – 31, 165, 168, 204, 206, 214, 220, 233; vezi și Stepă
Belgia – 199, 200
Birocrație – 103, 141, 144, 259
Bizanțul, bizantin – 40, 108, 114, 155
Blum, Jerome – 24, 37, 80, 92, 94, 101, 119 (note)
Boemia – 23, 56
Bogdan, Ioan – 48, 52n, 66n
Boieri – 47, 50, 53, 61, 64, 67, 72, 73, 75–77, 82, 85, 89, 111, 113, 120, 144, 145, 156, 158, 160, 172, 173, 183, 187–189, 190–192, 210, 211; vezi și Elite, Moșieri
Braudel, Fernand – 20, 39n, 55n, 67n, 102, 103, 105n, 136n
Brazilia – 101, 102
Brașov – 57, 59–63, 65, 68
Brăila, județ – 30, 202, 206, 214, 220, 224, 227–229, 247, 251
Brăila, oraș și port – 58, 153, 154, 176, 234
Brătianu, Ionel – 55, 248
Brâncoveanu, Constantin – 112–115, 140
Bresle – 171, 172
Bucovina – 186, 250
București – passim
București, Tratatul de la – 151
Buda – 56
Bulgaria, bulgari – 24, 30, 31, 52, 58, 103, 106, 122, 123, 134, 139, 148, 153, 214, 256
Burghezie – 102, 104, 233, 235; vezi și Negustori, Orașe
Buzău – 30, 214, 224, 225, 228, 247

C

Caffa – 55, 68
Cambodgia – 38
Cantemir, Dimitrie – 43, 44, 47, 48, 115
Capitalism, capitalist – 19–21, 26, 27, 80, 104, 105, 146, 150, 216–218, 237, 240, 242, 243, 248, 254, 256, 260
Capitaliști paria – 100, 149
Caraibelor, Marea – 101
Carol I – 211,
Carol Robert – 53, 54
Carpați, Munții – 30, 31, 40, 68, 136, 181, 214; vezi și Deal
Cartagina – 37
Câmpie, regiune de – 30, 32, 44, 89, 90, 113, 125, 134–137, 164, 165–167, 181, 182, 204–208, 215, 219, 220, 222–229, 238, 245
Căi ferate – 191, 198
Căpetenii de sate – 49, 50; vezi și Cnez
Câmpina, Barbu – 41, 46, 58, 64, 66 (note)
Câmpulung – 44, 58, 59
Cereale – 26, 27, 29, 45, 125, 126, 132–135, 152, 153, 154, 157, 162, 164, 166, 167, 194, 196, 199, 200, 201–203, 207, 208, 211, 218, 219, 225, 236,

237, 254, 258; vezi și Grâu, Porumb
Cernavoda – 28, 55
Chestiunea orientală – 153, 155, 190
Chiaro, Anton Maria del – 112, 113, 123, 124, 133
Chilia – 56
China – 99n, 218
Çiftlik – 103, 255
Clacă – 130, 133, 159
Clasă, structură de – 178, 179, 187, 191, 217, 236, 238, 256, 258
Clăcași – 124–126, 130, 131, 137, 142, 143, 159, 169, 176, 187, 188, 203–209, 212, 215
Cnez, cneaz, cneji – 48, 49, 50, 78, 88, 129, 130
Colonial, sistem politico-economic de tip – 21, 29, 97, 99, 100, 104–106, 124, 146, 147–149, 158, 193, 194, 197, 198, 222, 226, 231, 235–237, 248, 254–257, 259, 261
Colson, F. – 177
Comerț – 29, 35, 37, 38, 40, 53, 55–70, 72–74, 79, 80, 83, 92, 100, 105, 111–116, 125, 126, 149, 152, 154, 155, 163, 175–177, 179, 197, 198, 200, 229, 234, 235
Comisia celor șapte puteri – 190
„Comunitar-comercial", sistem politico-economic de tip – 27, 33, 34, 40, 52, 64, 71, 83, 93, 96, 97, 196, 254
Comunism – 26, 32, 33, 35, 36, 190
Conservator, Partidul – 212, 215, 248, 249
Constantinopol – 13, 48, 56, 63, 69, 108, 109, 112, 115, 127, 151, 153, 156, 210
Coquery-Vidrovitch, Catherine – 34
Corfus, Ilie – 133, 167; 138, 144, 159, 161, 163, 164 (note)
Creștere demografică, spor natural al populației – 138, 221
Creștini, creștinism – 41n, 112, 129, 174
Crimeea – 55, 108
Crimeea, războiul din – 169, 185
Criză agrară, rurală – 24, 26, 63, 75, 85–87, 104, 126, 163, 167, 194, 197, 226, 241
Cumani – 40, 44n, 51, 52, 56, 96
Cuza, Alexandru Ioan – 192, 210, 211

D

„Daruri" în cai – 75, 76
Dâmbovița – 30, 214, 224, 228, 247
Deal, regiune înaltă de – 30, 31, 44, 45, 50, 89, 125, 134–137, 164–166, 170, 181, 204, 205, 207, 208, 219, 220, 222–225, 227, 228, 239
Dezvoltare (economică, politică, istorică, urbană) – 15, 23–25, 29, 39, 58, 62, 65, 75, 77, 80, 92, 94, 98, 99, 101, 103, 104, 126, 146, 149, 166, 172, 175, 176, 191, 196, 202, 206, 209, 218, 219, 223, 226, 233–237, 245, 259
Difuziune culturală – 130, 257, 258
Dijmă – 45, 71, 118, 119–122, 127, 128, 137, 138, 203, 210

Divanuri ad-hoc – 187
Dobrogea – 31, 57, 214, 231
Dobrogeanu-Gherea, Constantin – 213, 241
Dolj – 30, 117, 165, 214, 224, 225, 228, 229, 247, 276
Dracula – 66, 252; vezi și Vlad Țepeș
Dual, sistem, stat, societate – 33, 36, 37, 189, 196, 197, 254
Dunăre, dunărean – 30–32, 44, 51, 52, 55, 56, 58, 68, 113, 123, 134, 138, 153, 157, 176, 185, 186, 202

E

Egipt – 34, 103, 108, 221
Elite – 7, 99, 196, 236
Emerit, Marcel – 46, 47, 110, 118, 121, 131, 134, 144, 145, 157, 158, 159, 161, 162, 164, 167, 169, 173–175, 176, 177, 179, 183–185, 188, 190, 192, 206, 208, 210, 211 (note)
Enclavă, societate de tip – 98, 99, 100
Engels, Friedrich – 26, 80n
Europa – 14, 23, 24, 26, 27, 56, 70, 80, 81, 95, 99–102, 111, 136, 147, 158, 172, 180, 186, 187, 197, 219, 230, 250, 256
Evrei – 69, 176, 177, 179, 232, 234, 240
Evul Mediu – 20, 23, 28, 30, 39, 92, 137, 138

F

Familie – 18, 42, 72–74, 156, 159, 228
Fanarioți – 115, 130, 140
Federații de sate – 45
Feudal, feudalism – 16, 23, 36, 53, 76, 95, 169, 187, 261
Florescu, Radu N. – 140, 152, 154–156, 158, 183 (note)
Franța, francezi – 67, 136, 148, 154, 155, 183, 185, 199, 200
Fuga țăranilor de pe moșii – 90, 103, 110, 131, 162

G

Galați – 153, 154, 176
Garoflid, Constantin – 213n, 216n, 238n, 241, 248
Genoa, genovezi – 39, 55, 59
Genovese, Eugene – 16, 36n, 101, 102n
Geografia Valahiei – 29, 31; vezi și Câmpie, Deal
Germania, germani – 23, 56, 66, 68, 103, 111, 114, 148, 199, 200; vezi și Prusia
Giurescu, Constantin – 45, 46, 55, 56, 84, 90, 118–122, 130, 151, 192, 198, 199, 200, 211 (note)
Giurgiu – 176
Golescu, Constantin – 181, 182
Gorj – 30, 49, 87, 214, 224, 228, 247
Grâu – 57, 73, 103, 108, 153, 163, 167, 169, 177, 180, 185, 201, 210, 222, 230, 231, 238–240, 243, 247
Grecia, greci – 36, 59, 61, 69, 111, 115, 132, 140, 143, 145, 146, 148, 153, 155, 156, 163, 176, 177, 179, 232, 234

H
Habsburgi – 125, 126
d'Hauterive, contele – 141, 143
Hobsbawm, Eric – 26n, 33n, 104n, 219n, 242n, 243, 248
Huni – 40

I
Ialomița – 30, 206, 214, 220, 224, 227–229, 247, 251
Ilfov – 30, 202, 214, 224, 227–229, 234, 247, 251
Impozite – 35, 40, 46, 52, 54, 62, 64, 71–75, 77, 83, 108, 109, 110, 120, 143, 157, 181, 254
Incaș, imperiul – 94
India – 33, 190
Indian, Oceanul – 39
Indigeni – 59, 100, 106, 116, 149, 178
Industrializare, industrie – 19, 23, 26, 98, 235, 260; vezi și Modernism
Iorga, Nicolae – 47, 177; 53–56, 58, 59, 61, 62, 69, 84, 111, 112, 114–116, 126 (note)
Ipsilanti, Alexandru (principe) – 141, 142
Ipsilanti Alexandru (revoluționar) – 156
Irlanda – 30
Italia, italieni – 23, 59, 61, 62, 103, 111, 112, 114, 176, 186, 200
Iugoslavia – 24, 106
Ivan cel Groaznic – 94

Î
„Înfrățiți" – 75, 77

J
Java – 221
Jelavich, Barbara – 152, 153n, 158, 161n, 186n, 189n

K
Khazar, Imperiul – 37
Kiseleff, Pavel – 157, 158, 159, 161, 176, 181
Kogălniceanu, Mihail – 192, 210
Kuciuk-Kainargi, Tratatul de la – 132, 151

L
Laos – 37
Latin, latinitate – 40n, 48, 59, 154
Lenski, Gerhard – 253, 259
Levant, levantini – 57, 61, 69, 112, 114, 115, 143, 146
Liberal, liberalism – 192, 211, 242
Liberal, Partidul (grupul liberal-național) – 192, 210, 211, 233, 248, 250
Lipscani – 114

M
Maiașe, orașe-stat – 37
Mameluci – 103
Manolescu, Radu – 111; 56, 57, 59–61, 65, 68, 70 (note)
Marea Neagră – 28, 31, 55–58, 62, 69, 214
Marocani – 94
Marx, Karl, marxist – 26, 33, 259
Matei Basarab – 107
Mavrocordat, Constantin – 127, 144
Mânăstire, mânăstirești – 42, 46, 47, 50, 74–77, 87, 90, 109,

116, 119, 125, 137, 139, 145, 146, 158, 159, 170, 174, 192, 215, 232
Mediteranean – 20, 94, 98, 100, 102, 103, 136
Mehedinți – 30, 117, 214, 224, 225, 228, 247
Meșteșugari, meșteșuguri, produse artizanale, manufacturate – 27, 58, 59, 80, 111, 118, 137, 179, 234
Metternich – 151
Mexic – 219, 221
Migrații, migratori – 31, 32, 135, 164, 165, 166, 220, 222
Mihai Viteazul – 67, 74, 83, 84, 89, 90, 107, 111, 139, 255
Milcov – 30, 122
Mioc, D. – 58, 66, 67, 72–74, 77, 120 (note)
Mircea cel Bătrân – 58, 65, 70, 81
Mobilitate socială – 121
Modern, modernizare – 19, 21, 48, 99, 101, 102, 104, 106, 124, 146, 147, 157, 183, 191, 194–196, 197, 222, 236, 242, 245, 252, 254, 257, 259
Modul de producție african – 34
Modul de producție asiatic – 33, 34
Mogul, Imperiul – 33
Mongoli – 40, 44, 50, 52, 57; vezi și Tătări
Moore, Barrington – 99n, 191n, 252, 253
Moșieri – 26, 29, 159, 161, 166, 170, 179, 181, 183, 193, 206, 209, 212, 213, 215, 220, 223, 224, 226, 232, 233, 237, 238, 248, 249, 251
Moșii – 91, 110, 117–119, 122, 123–126, 129, 137, 173, 176, 187, 204, 205, 207, 208, 212, 215, 225, 233, 235, 236, 245, 248, 251
Moșneni – 48, 49, 161, 170, 203, 208, 222
Muntenia – 30, 170
Muscel – 30, 214, 224, 228, 247
Myint, Hla – 221

N

Napoleon III – 155, 186, 192, 210, 211
Negustori – 55, 59, 61, 62, 63, 69, 100, 111, 113, 167, 171, 172, 176, 178
Neocolonialism – 106, 211; vezi și Colonial
Neoiobăgie – 216, 219, 241
Nicolae I, țarul – 158
Nicolson, Harold – 153
Nisbet, Robert A. – 15, 16, 20
Nobili – 26, 35, 42, 47, 48, 50, 53, 75, 76, 78, 79, 85–89, 90, 91, 95, 109, 116, 120, 121, 125, 127, 140, 142–145, 170, 173, 175, 187; vezi și Boieri, Elite, Moșieri
Nomazi – 31, 36, 52, 64

O

Oțetea, Andrei – 64; 41, 46, 50, 54, 58, 65, 66, 68, 81, 84, 115, 125, 127, 130–132, 145, 156, 159, 162, 163, 245 (note)

Obligații de muncă – 102, 118, 137, 141, 167, 169, 179, 187, 212, 242
Oi - 46, 73, 74, 113, 114, 135; vezi și Pastoral
Olanda – 104, 200
Olt, județul – 30, 204, 224, 225, 228, 229, 247
Olt, râul – 28, 30
Oltenia – 30, 32, 49, 114, 124, 125, 126, 157, 170, 191
Orșova – 28, 55
Orașe – 36, 38, 39, 56, 59, 60, 61, 69, 99, 111–113, 143, 146, 163, 175–179, 196, 233, 234
Otoman, imperiul – 12, 13, 20, 24, 58, 61, 67, 81, 96, 100, 101, 103–105, 107, 111, 114, 115, 148, 150, 153, 155, 156, 163, 175, 184, 186, 210, 211
Ozanne, J.W. – 176

P

Panaitescu, P.P. – 139; 44, 51, 54, 58, 81, 87, 92, 140, 182 (note)
Paris – 188, 191, 211
Paris, Tratatul de la – 187
Parlamentul – 213
Parsons, Talcott – 195, 253, 259, 260
Pastoral, pastoralism – 27, 32, 40, 42, 45, 46, 54, 92, 97, 116, 117, 119, 133, 135, 162, 165, 196, 255, 259
Pașă – 134, 140
Pământuri (distribuția, diviziunea, statistici referitoare la posesie, reformă agrară, vânzare) – 8, 29, 76–79, 83, 86, 98, 100, 118, 120, 121, 123, 136, 145, 149, 150, 158, 159, 162, 168, 169, 170, 174, 190, 206, 207, 215, 217, 223, 232, 235, 238, 240, 243, 248, 250, 251
Pășuni – 31, 41, 42, 44, 85, 116, 117, 132, 159, 160, 166, 207, 208, 243
Pearson, Harry W. – 17
Pecenegi – 40, 44n, 52
Pelagra – 166, 180
Pera – 56
Pește, pescuit, pescari – 40, 56, 60, 111, 119, 138
Petru cel Mare – 115
Plantații – 98, 101, 103, 256
Ploiești – 234
Polanyi, Karl – 37n, 38, 55n
Polgar, Stephen – 221
Polonia, polonez – 24, 68, 102, 103, 111, 177
Popper, Karl – 15, 16
Populație – 17, 31, 40, 45, 49, 51, 54, 67, 68, 70, 91, 94, 101, 135, 165, 166, 168, 175, 176, 186, 187, 202, 218, 222, 234, 251
Portugalia, portughezi – 39, 57, 100, 102
Porturi comerciale – 38, 55
Porumb – 133, 134, 164, 169, 180, 201, 208, 210, 230, 231, 238– 240
Poujade, Eugène – 171– 174, 180–182
Prahova – 30, 214, 224, 228, 234, 246, 247
Principi – 47, 65, 72, 75, 76, 142, 143, 156, 191

Proto-colonial, sistem politico-economic de tip – 97, 146, 149, 222, 254
Prusia – 185, 210

R

Ragusa, ragusan – 55, 59, 62, 111
Răscoala de la 1907 – 240–249
Păzăși – 9, 20, 48, 49, 140; vezi și Moșneni
Războaie napoleoniene – 148, 150
Război Mondial, Al Doilea – 88, 260
Război Mondial, Primul – 29, 74, 215, 217, 250, 254, 257
Râmnicu-Sărat – 30, 205, 214, 224, 228, 246
Recensământ – 49, 71, 88, 110, 125, 134, 165, 204, 222, 229, 230
Regulamentul Organic – 162, 169, 180, 183, 184, 189
Religie, religios – 19, 99, 235
Revoluție – de la 1821, 155–156; de la 1848, 179–184
Romanați – 30, 165, 214, 224, 225, 228, 229, 247
Rosetti, Radu – 48, 161, 235, 236, 241; 46, 121, 177, 178, 187, 190, 232, 242, 245 (note)
Rumâni – 88, 128, 129
Rusia, rus – 24, 37, 43, 66n, 80n, 92n, 93n, 94, 100, 101, 115, 119, 122, 123, 147, 148, 151–154, 156, 157, 161n, 184–186, 189, 210, 241

S

Sardinia – 148, 185
Sare – 40, 46, 56, 110, 119
Sate devălmașe – 29, 36, 41, 42, 44, 45, 49, 64, 72, 75, 78, 85, 86, 92n, 117, 168, 169, 243
Sate libere – 29, 49, 50, 83, 92, 125
Schimbare socială – 16, 18, 21, 74, 162, 192, 236, 257, 259, 260
Sclavi, sclavie – 35, 38, 47, 52, 91, 101, 102, 116, 119, 131; vezi și Țigani
Seers, Dudley – 197, 198
Serbia – 30, 31, 123, 126, 139, 148, 153, 214, 256
Sibiu – 28
Sistem mondial – 19n, 101
Sisteme politico-economice – 16–22, 27, 34, 37, 39, 93, 95, 243, 254, 260
Slavi – 52
Slavonă, limba – 51, 88
Societăți industriale, industrializate – 16, 18, 194
Societăți periferice – 98, 101, 103–106, 194, 252–254, 259, 260
Soliman Magnificul – 82
Songhay – 37, 93, 94
Spania – 100, 102–105, 112
Stahl, Henri H. – 4, 5, 7, 8, 10, 40, 42–50, 53, 73, 76, 77–80, 84, 85, 87–90, 117, 121, 125, 130, 133, 136, 144, 168, 170, 204 (note)
Stepă – 30, 31, 32, 136, 168, 220, 233

Stinchcombe, Arthur – 216–218
Sudanul Occidental – 37, 94, 262
Sufragiu – 192
Surplus economic – 17, 36, 93, 94, 95

Ș
Șerbi – 23, 26, 35, 84, 88, 89, 90, 91, 92, 101, 102, 116–122, 124, 126, 127, 129–131, 138, 146, 169, 193, 209, 219, 229, 237, 256, 260
Șerbie – 29, 294
Ștefan cel Mare – 58, 66

T
Taiwan – 221
Tamerlan – 58
Tătari – 44
Târgoviște – 44, 58, 59, 113
Tehnologie – 17, 18, 21, 258
Teleorman – 30, 214, 224, 228, 229, 247
Teorii evoluționiste – 16, 21, 253, 259, 260
Tradiție – 132, 196, 243–246, 258
Transhumanță – 135, 136; vezi și Pastoral
Transilvania – 25, 28, 30, 49, 51, 54–56, 66, 84, 93, 111, 113, 114, 122, 123, 126, 136–139, 186, 199, 214, 220, 250
Tribut – 17, 34, 40, 50, 65, 67, 95, 108, 109, 139, 149, 152, 155, 254, 255

Ț
Țărani liberi – 48, 50, 88, 91, 92, 116, 121, 123
Țigani – 47, 52, 91, 118, 131, 143, 175, 184

U
Ungaria, unguri – 12, 60, 66, 102, 148, 182, 184, 199, 200, 250
Unirea Valahiei cu Moldova – 25, 185–193, 252

V
Valahia – passim
Vamă, vamal – 54, 57, 59, 66n, 70, 199n; vezi și Impozite
Varegi – 37
Vâlcea – 30, 49, 82, 214, 224, 227, 228, 247
Veneția – 39, 68, 111, 113
Viena, vienez – 114, 126, 175
Vlad Țepeș – 66, 71, 82, 255
Vladimirescu, Tudor – 156
Vlahi – 51, 88; 40, 46, 51 (note)
Vlașca – 30, 214, 224, 228, 229, 247
Vrancea – 41–43, 45, 49

W
Wallerstein, Immanuel – 19, 99–101, 104, 106 (note)
Weber, Max – 260
Wittfogel, Karl A. – 33n, 34n, 36
Wolf, Eric – 242n, 243, 248

X
Xenofob – 232

Z
Zeletin, Ștefan – 151n, 154, 155n, 164n, 183n, 233, 235, 236

POSTFAȚĂ

Știm că „exploatarea” de clasă — cu corolarul său, lupta celor oprimați social împotriva claselor posedante — a fost un subiect predilect al istoriografiei române din perioada comunistă. Inițial, a împins în umbră un alt subiect tradițional al istoriografiei noastre, acela al exploatării naționale, respectiv al împotrivirii românilor față de expansiunea dominatoare a puterilor străine. De la un moment dat, cea din urmă temă a fost repusă în drepturi și a tins chiar să o covârșească pe cea dintâi. Dar, până la sfârșitul regimului comunist, problema conflictelor sociale dintre „exploatați” și „exploatatori” a reprezentat una dintre caracteristicile inconfundabile ale acelui discurs istoric ce făcea parte el însuși dintr-un mecanism al opresiunii politice. Recuzat împreună cu celelalte componente ale regimului comunist, tipul de discurs la care ne referim continuă totuși să reverbereze în prezent. Există două modalități principale prin care se manifestă această supraviețuire: perpetuarea inconștientă a unor idei și reflexe intelectuale adânc înrădăcinate și reticența — de multe ori nici ea pe deplin conștientizată — de a aborda anumite subiecte marcate profund de instrumentalizarea lor politică din deceniile de dictatură. Dacă în primul caz este vorba de o simplă carență a spiritului critic, în cel de-al doilea avem de-a face cu o problemă mai delicată. Este realmente dificil să învățăm „să vorbim” în alt fel despre chestiunile asupra cărora s-a vorbit prea mult cu dogmatism sau cu intenția unei îndoctrinări insidioase.

Întreaga problematică a structurii sociale și a conflictelor sociale face parte din această gamă de subiecte. Știm foarte bine că nu avem nevoie de o istorie fără răscoale și greve, țărani și moșieri, burghezi și proletari, revoluționari, socialiști și comuniști, ci de una în care toate acestea să apară corect proporționate și rezonabil explicate. Nu vrem să spunem că astfel de subiecte au fost cu totul ocolite în anii din urmă. Au apărut atât lucrări în care se simte incapacitatea sau dezinteresul autorului de a propune un limbaj alternativ celui din perioada comunistă[1], cât și altele în care obiectivul de a descoperi un asemenea limbaj este explicit afirmat și urmărit cu consecvență impresionantă[2]. Dar inițiativele individuale nu au conturat încă un „stil" post-comunist al istoriei sociale românești, iar rezerva multor autori de a aborda teme de acest fel sau deruta lor atunci când sunt obligați să se refere sumar la ele sunt foarte vizibile.

Despre țărani, moșieri și două feluri de „demitizare"

Ne putem întreba dacă deruta de care vorbim nu se face simțită, într-o anumită măsură, chiar și într-o cunoscută încercare de a demonta mecanismele de auto-reproducere ideologică a istoriografiei de tip național-comunist. Publicată cu câțiva ani în urmă, această carte cu un atât de larg ecou critică manualele de istorie post-comuniste care îi „evacuează pur și simplu din istorie pe Marx și Engels, întreaga ideologie și

[1] Romulus Dima, *Constantin Dobrescu Argeș, întemeietorul țărănismului*, București, 2001.

[2] Alexandru-Florin Platon, *Geneza burgheziei în principatele române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea—prima jumătate a secolului al XIX-lea). Preliminariile unei istorii*, Iași, 1997. Vezi și idem, „Burghezia în România: conceptul și metodologia cercetării", în *Revista de istorie socială*, **1**, no. 1, 1996, pp. 261–270.

mișcare socialistă și comunistă, chiar cu riscul ca elevul să nu înțeleagă nimic din evoluția ultimelor două secole"[3]. Dar, în același timp, ne oferă o perspectivă asupra acelorași două secole de istorie românească în care răscoala țărănească de la 1907 este menționată o singură dată, și atunci pentru a fi atribuită „mitologiei" istorice a „luptei de clasă" și a-i fi contestat „bilanțul fals — cel puțin înzecit — al celor 11 000 de victime"[4], în care problemele de istorie socială sunt aproape cu totul absente și în care componenta marxistă a istoriografiei și a studiilor social-politice românești de dinainte de 1945 este expediată prin câteva cuvinte, „cele câteva contribuții care pot fi considerate marxiste" fiind caracterizate ca „punctuale și nesemnificative"; singurele nume invocate sunt cele ale lui Constantin Dobrogeanu-Gherea, Petre Constantinescu-Iași și Lucrețiu Pătrășcanu, iar concluzia este că „interpretările legionarului P. P. Panaitescu [...] erau într-un sens mai aproape de spiritul marxismului decât neînsemnatele texte ale marxiștilor declarați"[5]. Tentativa de „demitizare" care ni se oferă în aceste pagini pare să ascundă pericolul unei alte „mitologii", în care socialul este depreciat prin absență — de către un autor care altminteri se alătură, la nivelul teoriei, celor care consideră că istoria trebuie să studieze „probleme" și nu „perioade", „structuri" și nu „evenimente"[6] — și care face foarte dificilă sarcina de a aprecia în mod obiectiv meritele și neajunsurile culturii de stânga autohtone, prezentată în mod caricatural rezumativ. Pericol cu atât mai acut cu cât puținele critici serioase la adresa acestui demers nu manifestă nici ele interes pentru astfel de probleme[7].

---

[3] Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, 1997, p. 285.
[4] *Ibid.*, loc. cit.
[5] *Ibid.*, p. 66.
[6] Idem, *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*, București, 1998, pp. 134–148.
[7] Radu G. Păun, „Miturile demitificării sau radiografia unei șanse ratate", în *Revista istorică*, 10, nos. 1–2, 1999, pp. 175–185.

O analiză mai veche — foarte succintă și superficială — a „miturilor" românești[8] este instructivă pentru contrastul pe care îl oferă, din acest punct de vedere, cu recenta lucrare la care ne-am referit. În anii '40, o antropoloagă americană ce și-a propus să studieze „identitățile și contrastele dintre faptele obiective" ale istoriei românești și reprezentările lor populare își construia textul tocmai în jurul problemelor sociale, urmărite de la „legătura" lui Mihai Viteazul până la „marea mișcare populară cu o bază țărănească" a Gărzii de Fier, cu răscoala de la 1907 — a cărei cifră de 11 000 de victime este acceptată fără rezerve — ca punct central al narațiunii. Ea ajungea la concluzia că unul dintre „leitmotivele" istoriei românești, așa cum este ea văzută de către români, este tendința de a atribui opresorilor străini fiecare nouă deteriorare a condițiilor sociale ale țării și guvernanților români orice ameliorare a lor[9]. Iar un alt contrast ne este oferit de o carte recentă ce studiază gândirea socială și economică românească din perioada pre-comunistă și în care elementele de gândire marxistă sunt prezentate ca unul dintre cei mai importanți factori de inovație[10]. Comparând curentele de gândire românești cu cele ale Americii Latine din aceeași perioadă istorică, autorul consideră că mai marea abilitate a românilor de a analiza și teoretiza problemele subdezvoltării, în epoca respectivă, s-a datorat în bună măsură unei mai profunde asimilări, de către ei, a tradiției intelectuale marxiste[11].

Studiile antropologice occidentale — și prin extensie cercetările occidentale asupra diverselor regiuni ale lumii — cultivă și ele,

---

[8] Ruth Benedict, „History as It Appears to Rumanians", în Margaret Mead și Rhoda Metraux, eds., *The Study of Culture at a Distance*, Chicago, 1953, pp. 405–415.

[9] *Ibid.*, p. 413.

[10] Joseph L. Love, *Crafting the Third World. Theorizing Underdevelopment in Rumania and Brazil*, Stanford, 1996, pp. 25–98.

[11] Idem, „Theorizing Underdevelopment: Latin America and Romania, 1860-1950", în *Review*, 11, no. 4, 1988, p. 478.

desigur, miturile lor[12]. Este însă cert că prezentarea cazului românesc — ne referim aici la perioada pre-comunistă a istoriei românești — ca „exemplar" pentru studierea societăților agrare confruntate cu problemele modernizării a fost o constantă predilecție academică occidentală. Începând cu primele lucrări de acest fel publicate în anii 1920 și 1930 — și scrise sub impresia marii reforme agrare de după Primul Război Mondial[13] — și continuând cu altele din deceniile ulterioare[14], se pare că România a fost interesantă ca obiect de studiu pentru cercetătorii occidentali în primul rând ca o țară ale cărei dificultăți de ajustare la lumea modernă au decurs mai ales din existența unei grave probleme țărănești. Desigur, predominarea economiei rurale și persistența acestui fenomen în secolul al XX-lea, împreună cu tensiunile sociale care l-au însoțit, nu au fost niciodată considerate ca o caracteristică exclusivă a României, în raport cu celelalte țări din zonă. Dimpotrivă, cazul românesc a fost integrat în cercetări mai largi ce au avut ca obiect economia agrară a întregii regiuni a Europei de Est[15] și, de asemenea, felul în care chestiunea agrară s-a reflectat în viața politică a statelor din regiune[16]. Dar se poate spune că nici unul dintre aceste state nu a fost atât de des invocat și studiat ca România atunci când a fost luat în discuție

---

[12] Vezi, de exemplu, Joel Martin Halpern și David A. Kideckel, „Anthropology of Eastern Europe", în *Annual Review of Anthropology*, 12, 1983, pp. 377-402.

[13] Ifor Leslie Evans, *The Agrarian Revolution in Roumania*, Londra, 1926; David Mitrany, *The Land and the Peasant in Romania. War and Agrarian Reform*, Londra, 1930; Marcel Emerit, *Les paysans roumains depuis le traité d'Adrianople jusqu'à la libération des terres*, Paris, 1937.

[14] Hernry L. Roberts, *Rumania. Political Problems of an Agrarian State*, New Haven, 1951; Philip G. Eidelberg, *The Great Rumanian Peasant Revolt of 1907. Origins of a Modern Jacquerie*, Leiden, 1974; Katherine Verdery, *Transylvanian Villagers*, Berkeley, 1983.

[15] H. Hessel Tiltman, *Peasant Europe*, Londra, 1937; Doreen Warriner, *Economics of Peasant Farming*, ed. a II-a, New York, 1965.

[16] David Mitrany, *Marx Against the Peasant. A Study in Social Dogmatism*, Chapel Hill, 1951; George D. Jackson, *Comintern and Peasant in East Europe, 1919–1930*, New York, 1966.

profilul economic al Europei răsăritene sau atunci când exemplul est-european a fost utilizat în scopul formulării unor generalizări valabile pentru alte regiuni cu o fizionomie social-economică asemănătoare.

Lucrarea pe care o propunem cititorilor în volumul de față face parte și ea din această listă. Relevanța publicării ei în traducere românească, la aproape treizeci de ani de la prima apariție, provine, printre altele, și din faptul că, asemeni celorlalte studii citate anterior, ea ne poate ajuta să regăsim drumul către anumite subiecte de istorie a României care, după ce au fost confiscate de istoriografia comunistă, au fost cel mai adesea evitate în anii post-comuniști. Din mai multe motive, ea ocupă chiar un loc privilegiat printre lucrările străine care ne pot servi în acest fel. Sociologul american Daniel Chirot și-a construit cartea ca pe o interpretare de ansamblu a istoriei sociale a Valahiei — și prin extensie a României — de-a lungul unei perioade de peste șase secole. Iar ambiția sintezei este însoțită, în această carte de debut a autorului — la origine o teză de doctorat —, cu cea a teoretizării. Exemplul românesc este folosit aici în scopul de a testa anumite idei — vom vedea că nu toate — din patrimoniul „teoriei sistemului mondial" și de a extrage concluzii cu valabilitate generală. Perspectiva sistemului mondial a fost în general evitată în România, iar cel mai consecvent dintre „practicienii" săi autohtoni[17] a devenit cunoscut mai ales prin exagerările sale naționaliste[18]. În paralel cu re-analizarea istoriei românești, cartea ne propune deci o re-considerare a uneia dintre cele mai influente construcții teoretice ale secolului al XX-lea. În fine, Chirot își pune studiul sub egida unuia dintre marii autori români în domeniu — Henri

[17] Ilie Bădescu, *Sincronism european și cultură critică română*, București, 1984.

[18] Vezi Katherine Verdery, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, trad. de Mona Antohi și Sorin Antohi, București, 1994, pp. 140–151.

H. Stahl —, a cărui adeziune la marxism a premers instaurării comunismului și deci nu s-a datorat presiunii ideologice. Ea ne lansează astfel o ultimă provocare, aceea de a reconsidera tradiția intelectuală românească de stânga.

Sistemul mondial și modurile de producție periferice

Am văzut mai sus că, potrivit mai vechii opinii a lui Ruth Benedict, tendința de a-i blama în mod constant pe străini — și de a disculpa în mod corespunzător elitele autohtone — pentru suferințele pe care le-au avut de suportat, de-a lungul timpului, categoriile defavorizate ale societății constituie, în România, una dintre caracteristicile reprezentării populare a istoriei. Aceasta este cu siguranță o temă la care cercetătorii imaginarului istoric românesc vor trebui să mediteze.

În așteptarea răspunsului lor, putem constata că Daniel Chirot trasează implicit o cale de mijloc între două alternative extreme — care probabil nu pot fi întâlnite nicăieri în stare „pură" — de interpretare a istoriei sociale românești, ce se bazează pe accentuarea unilaterală a factorilor externi și, respectiv, a celor interni. Adoptarea parțială a perspectivei sistemului mondial îi permite să construiască o interpretare în care evoluția raporturilor dintre clase este explicată printr-o combinație a celor două categorii de factori, din a căror corelație rezultă configurația socială a României și a căror interdependență determină fiecare transformare esențială a celei din urmă. Cartea lui Chirot poate fi rezumată ca o analiză a declinului acelei categorii sociale care a constituit, până în urmă cu câteva decenii, majoritatea zdrobitoare a populației României.

În contradicție cu viziunea simplificatoare care asociază în mod automat Istoria și Progresul, Chirot consideră că, pentru

țărănimea română, perioada cuprinsă între jumătatea secolului al XIII-lea și începutul secolului al XX-lea a însemnat istoria unui continuu regres. Momentul culminant al analizei sale este reprezentat de răscoala de la 1907, iar paginile care îl precedă pot fi privite ca o încercare de a explica acel dramatic eveniment. Răscoala este deznodământul — firește, temporar — al unei evoluții foarte îndelungate. Istoriografia comunistă o punea pe seama racilelor „regimului burghezo-moșieresc", ce urmase unei perioade de „renaștere națională". Chirot este desigur mai nuanțat, dar nu neapărat mai puțin vehement. Într-un fel, este chiar mai radical în stabilirea „responsabilităților": „vinovat" pentru ceea ce s-a întâmplat atunci este nu doar sistemul social și politic al epocii, ci și toate cele care l-au precedat, vreme de mai multe secole. Însă „vina" este împărțită de elitele sociale și politice românești cu elitele conducătoare ale puterilor străine a căror influență s-a exercitat asupra teritoriului românesc pe parcursul acestei întregi perioade de timp. Răscoala a survenit după aproape un secol de „occidentalizare" culturală, într-o epocă în care evoluția țării era determinată de contactele economice strânse pe care ea le întreținea cu Europa apuseană. Iar teribilul spasm social de la 1907 s-a petrecut în virtutea și nu în ciuda influențelor occidentale. El a dezvăluit fața ascunsă a unui sistem social ai cărui beneficiari trebuie căutați atât în interiorul, cât și în afara granițelor.

Clasa moșierească, împotriva căreia s-a îndreptat violența țărănească, era, după Chirot, veriga de legătură dintre societatea românească și sistemul mondial capitalist în care ea fusese încorporată din primele decenii ale secolului al XIX-lea. Iar relațiile dintre moșierime și țărănime, a căror configurație dusese la acumularea tensiunii sociale ce a izbucnit în 1907, se constituiseră și ele sub acțiunea pieței mondiale capitaliste. Răscoala a fost deci un simptom al unui proces de mare

amploare: acela al pătrunderii capitalismului într-o societate agrară înapoiată. Ea trebuie înțeleasă ca o manifestare caracteristică a unei societăți „periferice" aflate sub impactul modernizării. Sau, în alți termeni, ca un fenomen specific unei „colonii" economice a Occidentului.

Înaintea secolului al XIX-lea, teritoriul românesc nu a făcut parte din sistemul capitalist internațional. Dar aceasta nu înseamnă că analiza determinărilor externe asupra structurii sociale a țărilor române nu trebuie să coboare mai adânc în trecut. Dimpotrivă, consideră Chirot, societatea colonială din secolul al XIX-lea nu poate fi înțeleasă fără referire la antecedentele istorice. Înainte de a deveni o colonie economică a Occidentului, Valahia a fost, din secolul al XVI-lea până în anii 1820, o provincie periferică a Imperiului Otoman. Controlul politic otoman a fost însoțit și de o formă de exploatare economică. Din anumite puncte de vedere, imperiile tradiționale, cum era și cel otoman, au fost niște anticipări ale sistemului mondial modern, iar funcția economică pe care periferiile o îndeplineau în interiorul lor a anticipat-o pe cea îndeplinită de zonele periferice în cadrul economiei internaționale capitaliste. Situația de stat tributar Imperiului Otoman a Valahiei poate fi descrisă, în termenii analizei de tip „sistem mondial", ca fiind cea a unei „proto-colonii". Perioada dominației otomane a pregătit-o pe cea a influenței occidentale. La fel ca și în secolul al XIX-lea, transformările sociale interne s-au datorat în mare parte factorilor externi. Moșierii de la 1907 erau „urmașii instituționali" ai boierimii din secolele anterioare, iar controlul pe care ei îl dețineau asupra unei țărănimi aservite fusese și el instaurat mai devreme, pentru a căpăta forme noi în epoca modernă.

Mecanismul prin care piața mondială și, înaintea ei, autoritatea imperială au modificat raporturile dintre clase în societatea valahă este binecunoscut celor care studiază pene-

trația capitalismului în regiunile înapoiate ale lumii. În majoritatea acestor zone, consideră Chirot, elitele latifundiare răspund provocării prin trecerea de la agricultura de subzistență la cea orientată către export (și în prealabil, ca și în cazul românesc, de la agricultura predominant pastorală la cea predominant cerealieră). În absența unor îmbunătățiri tehnologice care să ducă la creșterea productivității, elitele nu pot obține cantitățile mari de produse agricole destinate exportului către metropola capitalistă decât prin extinderea terenurilor cultivate și, mai ales, prin intensificarea presiunii asupra forței de muncă țărănești. Condiția țărănimii se deteriorează, astfel, în paralel cu creșterea economică generală pe care o cunoaște societatea colonială. Rezultatul cel mai frecvent al acestui proces este cel al accentuării relațiilor de dependență dintre proprietarii latifundiari și țărani. Colonialismul este însoțit de agravarea formelor existente de „șerbie" sau „sclavie" sau chiar de apariția unora noi. Cerința de a livra mari cantități de produse agricole, sub formă de tribut, către autoritatea centrală a unui imperiu tradițional, pre-capitalist — sau de a plăti tributul în bani, care nu pot fi obținuți decât prin intensificarea fiscalității — are efecte asemănătoare. Și în acest caz, elitele locale — și, respectiv, statul pe care ele îl controlează — trebuie să obțină un surplus economic sporit de la populație, singurul mijloc de a atinge acest obiectiv fiind cel al exploatării mai accentuate a țărănimii.

„A doua iobăgie" (sau a doua feudalitate) est-europeană este exemplul clasic al acestui fenomen. De la Friedrich Engels până la Witold Kula, Perry Anderson, Immanuel Wallerstein și Henri H. Stahl, numeroși autori au insistat asupra faptului că, la răsărit de Elba, feudalismul a fost întărit (sau a fost introdus pentru prima oară) în paralel cu — și ca un efect al — stabilirii relațiilor de schimb cu Occidentul ce începuse dezvoltarea de tip capitalist. În Germania răsăriteană, Polonia și Ungaria,

acest proces s-a petrecut începând cu secolul al XVI-lea[19]. În Țara Românească și Moldova, impactul capitalismului occidental nu a fost resimțit atât de devreme. Echivalentul românesc al celei de-a doua iobăgii a apărut abia în secolul al XIX-lea, el fiind regimul agrar al Regulamentelor Organice. În cazul românesc, această perioadă a celei de-a doua iobăgii a durat doar trei decenii, pentru a fi urmată apoi, după reforma agrară de la 1864, de sistemul „neoiobăgiei" — în care statutul servil al țărănimii se menține în fapt (și se agravează în continuare), după ce fusese desființat în drept prin legislația statului de tip liberal. Capitolele 6 și 7 ale cărții lui Chirot descriu cele două etape (1831–1864 și, respectiv, 1864–1917) ale sistemului social și politic dominat de elita latifundiară și al cărui fundament economic era constituit de agricultura orientată către export. Așa cum am spus, presiunile Imperiului Otoman au avut efecte social-economice asemănătoare — chiar dacă nu identice — celor ale pieței capitaliste. Ca atare, Chirot descrie în capitolele 4 și 5 instaurarea (în decursul secolului al XVI-lea) și, respectiv, funcționarea (după „legătura lui Mihai" de la 1600) „sistemului politico-economic de tip proto-colonial", a cărui caracteristică principală a fost dominația elitei boierești asupra unui stat slăbit în mod corespunzător și asupra țărănimii dependente.

Colonialismul și proto-colonialismul capătă contur și prin opoziție cu ceea ce le-a precedat. Asumându-și sarcina de a explica specificul statului de tip colonial care a funcționat în Valahia începând din secolul al XVI-lea, autorul este obligat să explice și particularitățile organizării social-politice anterioare. Modelul pe care el îl propune în capitolul 3, al statului ce își extrage cea mai mare parte a resurselor de pe urma contro-

[19] Vezi, mai recent, Jacek Kochanowicz, „The Polish Economy and the Evolution of Dependency", în Daniel Chirot, ed., *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, Berkeley, 1989, pp. 92–131.

lului exercitat asupra marilor rute comerciale și care se suprapune unei societăți agrare constituite din sate devălmașe cvasi-autonome, este inspirat, desigur, de datele oferite de bibliografia românească. Credem însă că nu greșim dacă afirmăm că modelul nu poate fi regăsit în această formă în nici o lucrare de specialitate românească. El reprezintă deci o propunere de conceptualizare a istoriei noastre care nu a primit până acum atenția pe care o merită.

Reconstituirea istorică a lui Chirot se bazează pe concepția — constitutivă pentru „teoria sistemului mondial" — după care integrarea unor regiuni agrare în piața mondială capitalistă poate avea efecte dăunătoare pentru societățile în chestiune. Obișnuiți să ne reprezentăm „câștigurile" și „pierderile" societății românești în termeni globali, evaluându-le prin raportare la situația internațională a României, este greu să ne însușim ideea potrivit căreia secolul Unirii și Independenței ar trebui să fie privit ca o „epocă de declin social". Este, de aceea, nevoie să mai precizăm încă o dată în ce constă această concepție. Ea accentuează caracterul ambivalent al modernizării: în urma contactului economic cu regiunile avansate, țările înapoiate nu se înscriu pe o traiectorie de evoluție identică celei pe care au urmat-o cele dintâi. Periferiile se „modernizează" într-adevăr, dar în alt fel decât centrul capitalist. Economia și societatea lor sunt penetrate de capitalismul internațional, fără a se transforma însă în sensul unui capitalism autentic. Ele dezvoltă „moduri de producție"[20] specifice, adică forme economice, sociale și politice ce nu pot fi întâlnite în experiența istorică occidentală. „Neoiobăgia" românească dintre 1864 și 1917 a fost un exemplu de asemenea „mod de producție periferic".

---

[20] Pentru o bună prezentare a noțiunii, vezi David F. Ruccio și Lawrence H. Simon, „Perspectives on Underdevelopment: Frank, The Modes of Production School, and Amin", în Charles K. Wilber și Kenneth P. Jameson, eds., *The Political Economy of Development and Underdevelopment*, ed. a V-a , New York, 1985, pp. 119–150.

La fel ca și celelalte fenomene din aceeași categorie, ea se prezintă nu ca o supraviețuire a lumii „tradiționale”, premoderne, ci ca o formă de modernizare „distorsionată”. Căci societatea românească a secolului al XIX-lea nu trebuie reprezentată în termenii coexistenței unui sector „tradițional” în descreștere și a unuia „modern” în expansiune. Ea este „altceva” decât societatea tradițională și totodată diferită de cea a Occidentului contemporan; este creată de influența capitalistă, dar avansează pe o cale de evoluție specifică. Modernizarea periferică se traduce printr-o „dezvoltare a subdezvoltării”, în celebra formulare a lui A. G. Frank: contactul cu piața mondială nu anulează decalajul periferiei față de centru, dar duce la înlocuirea unor forme de înapoiere — specifice societății tradiționale — cu altele noi, caracteristice pentru o societate agrară racordată la circuitul comerțului internațional capitalist. Țărănimea, marea masă a populației, trebuie să plătească prețul acestui tip de modernizare.

Daniel Chirot subscrie acestei perspective. El nu urmează însă în toate privințele versiunea „ortodoxă” a teoriei sistemului mondial. Prefața la ediția română a cărții l-a avertizat deja pe cititor asupra acestor dezacorduri ale autorului cu Immanuel Wallerstein și cu mulți dintre discipolii acestuia. Datorită caracterului foarte controversat al teoriei sistemului mondial, credem totuși că este necesar să clarificăm poziția sa în raport cu ea. Dezacordurile sunt prezente în mod implicit în cartea din 1976; ele s-au accentuat, fiind formulate explicit, în scrierile sale ulterioare. Chirot face parte dintre autorii americani care au meditat și au scris vreme îndelungată în legătură cu aceste probleme. După studierea cazului românesc, el a abandonat cercetările de acest fel în favoarea altora cu caracter mai general, referitoare la dinamica sistemului mondial și la schimbarea socială la nivel global. Examinând evoluția opiniilor sale, ne putem forma o idee despre transformările generale pe

care le-a cunoscut un important domeniu academic în decursul ultimilor treizeci de ani.

O primă diferență între viziunea lui Chirot și cea „clasică", wallersteiniană, se referă la rolul pe care l-au avut relațiile de schimb dintre centru și periferie pentru dezvoltarea istorică a Occidentului. În cartea din 1976, Chirot nu amintește niciodată o idee centrală a perspectivei lui Wallerstein, anume cea după care „exploatarea" sistematică a periferiei a reprezentat o componentă constitutivă a succesului economic din regiunile centrale ale sistemului mondial. El acceptă că influența pieței internaționale a avut efecte perverse în periferia românească, dar nu ne lasă să înțelegem că dezvoltarea occidentală ar fi fost de neconceput fără extragerea unui surplus economic de la periferie, prin mecanismele schimbului. Acest dezacord avea să se precizeze mai târziu, când Chirot se alătură celor care, asemeni istoricului britanic Robert Brenner, semnalează faptul că o carență importantă a teoriei sistemului mondial este felul neconvingător în care ea explică prima etapă a modernizării occidentale[21]. „Teoria sistemului mondial — spune acum Chirot — nu ne poate ajuta cu nimic să înțelegem cauzele pentru care Occidentul a devenit cea mai dinamică civilizație a Evului Mediu. Ea ne poate fi într-adevăr de folos pentru a înțelege ce s-a petrecut mai târziu, dar nu este cu adevărat valabilă decât cu referire la perioada care începe cu revoluția industrială și cu formarea sistemului mondial dominat de Marea Britanie, în secolul al XIX-lea. Datorită ignorării intenționate a unor probleme și datorită respingerii dogmatice a ideii că factorii de schimbare generați în interiorul unei societăți pot contribui în mod decisiv

[21] Daniel Chirot și Thomas D. Hall, „World-System Theory", în *Annual Review of Sociology*, 8, 1982, pp. 97–99. Vezi și Robert Brenner, „Economic Backwardness in Eastern Europe in Light of Developments in the West", în Daniel Chirot, ed., *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, Berkeley, 1989, pp. 1–52.

la nivelul său de bunăstare economică, această construcție teoretică nu ne poate spune prea multe despre amplele transformări culturale și uriașul dinamism intern care au caracterizat societățile occidentale din ultima fază a Evului Mediu până în secolul al XIX-lea. Este, desigur, un merit al ei faptul că ne poate spune mult mai multe despre caracterul schimbării sociale în societățile ne-occidentale, o dată ce acestea au fost penetrate de capitalismul occidental. Dar aceasta este o altă chestiune. Ea ne învață că teoriile sunt bune atâta timp cât sunt limitate la anumite locuri și perioade, ele eșuând atunci când ridică pretenția de universalitate."[22]

În al doilea rând, Chirot nu este de acord cu concluziile de ordin practic ce au fost formulate, multă vreme, pe baza teoriei sistemului mondial, deci cu politicile de dezvoltare privilegiate de cei care au fost puternic influențați de această teorie. El critică strategiile de dezvoltare ce recomandă autarhia economică prin izolare față de piața internațională, planificarea extremă și autoritarismul politic[23]. Din acest punct de vedere, consideră el, a existat o diferență foarte mică, în secolul al XX-lea, între regimurile politice de dreapta și de stânga. În privința strategiei economice, ele s-au inspirat din aceeași tradiție de gândire și de multe ori s-au contaminat reciproc. Astfel, comunismul românesc poate fi cel mai bine caracterizat ca o încercare — parțial inconștientă — de a pune în practică teoria corporatistă formulată în perioada interbelică

---

[22] Daniel Chirot, „The Rise of the West", în *American Sociological Review*, 50, no. 2, 1985, p 193.

[23] Vezi, cel mai recent, idem, „Why Must There Be a Last Cycle? The Prognosis for the World Capitalist System and a Prescription for Its Diagnosis", în Georgi M. Derluguian și Scott L. Greer, eds., *Questioning Geopolitics. Political Projects in a Changing World-System*, Westport, 2000, pp. 69–83. Pentru o critică foarte violentă a strategiilor de dezvoltare bazate pe acest tip de gândire teoretică, vezi și Gavin Kitching, *Development and Underdevelopment in Historical Perspective. Populism, Nationalism, and Industrialization*, ed a II-a, Londra, 1989.

de Mihail Manoilescu[24]. Şi aceasta pentru că „o bună parte a ideologiei «fasciste» din anii 1920 și 1930 era o formă de expresie naturală pentru intelectualii unei societăți înapoiate în curs de dezvoltare și ca atare, în ciuda unor schimbări terminologice de suprafață"[25], ea și-a păstrat „actualitatea" și în perioada comunistă. Căci „faptul că teoriile politice ale lui Manoilescu au fost formulate de un intelectual dintr-o societate periferică, ce se confrunta cu dificultățile modernizării, nu a fost un accident, multe dintre ideile lui fiind foarte frecvente în multe alte situații similare". Ca atare, „Manoilescu a fost un reprezentant al unui puternic curent de gândire corporatistă ce străbate multe perspective teoretice asupra modernizării, fie ele de dreapta sau de stânga, foarte populare în regiunile periferice și semi-periferice ale lumii"[26].

Chirot este doar unul dintre numeroșii adepți ai teoriei sistemului mondial care s-au depărtat treptat de ea și au criticat-o[27]. Poziția sa ne arată că această perspectivă teoretică — prea des asociată la noi în perioada post-comunistă cu anti-occidentalismul visceral și cu prejudecățile „stângiste" — este în realitate o tradiție de gândire pluralistă și fecundă, ce deschide o gamă variată de opțiuni. Reconsiderarea ei este cu atât mai necesară cu cât ea este strâns legată de tradiția culturală românească. Asupra acestui aspect vom stărui în continuare.

---

[24] Pentru o situare a lui Manoilescu în raport cu ansamblul teoriilor corporatiste, vezi Philippe C. Schmitter, „Still the Century of Corporatism?", în *The Review of Politics*, 36, no. 1, 1974, pp. 85–131.

[25] Daniel Chirot, „Social Change in Communist Romania", în *Social Forces*, 57, no. 2, 1978, p. 493.

[26] Idem, „The Corporatist Model and Socialism. Notes on Romanian Development", în *Theory and Society*, 9, 1980, p. 364. Pentru o altă discuție a modelului socialist vezi și idem, „Ce s-a întâmplat în Europa de Est în 1989?", în Vladimir Tismăneanu, ed., *Revoluțiile din 1989. Între trecut și viitor*, trad. de Cristina Petrescu și Dragoș Petrescu, Iași, 1999, pp. 27–62.

[27] Thomas R. Shannon, *An Introduction to the World-System Perspective*, ed. a II-a, Boulder., Colo., 1996, pp. 155–185.

Cartea lui Chirot este o sinteză a unei ample bibliografii secundare — preponderent istoriografică — făcută de un sociolog. Sinteza este una dintre mizele ei principale; cealaltă miză este o mai bună conceptualizare a materialului. În ce privește primul obiectiv, putem spune fără ezitare că a fost atins: istoriografia noastră nu a produs până acum nici o încercare similară de a cuprinde, într-o singură abordare, ansamblul istoriei sociale românești până la Primul Război Mondial. În ce-l privește pe cel de-al doilea, rezultatul este de asemenea remarcabil. În această privință, însă, cititorul român ar putea să considere cartea ca pe un îndemn la relansarea unei dezbateri autohtone. Descrierea României ca o „periferie" a Occidentului și încercarea de a caracteriza din această perspectivă, la un nivel superior de abstracțiune, specificul evoluției sale sociale, au fost niște constante ale dezbaterilor intelectuale românești din perioada pre-comunistă. Criticii sociali — de diverse orientări ideologice — ai acelei epoci au anticipat multe dintre ideile care stau în centrul studiilor recente despre modernizarea periferică, iar Daniel Chirot se numără printre cei care au subliniat aceste continuități dintre vechile teorii sociale românești și bibliografia recentă a problemei[28]. O parte a textelor de acest fel — precum cele ale lui Dobrogeanu-Gherea sau Ștefan Zeletin — se regăsesc în notele de subsol ale cărții de față. Credem însă că ea nu le „sintetizează" în același fel în care o face pentru datele factuale și cantitative de istorie socială. Perspectiva propusă de Chirot

[28] Daniel Chirot, „Neoliberal and Social Democratic Theories of Development: The Zeletin-Voinea Debate Concerning Romania's Prospects in the 1920's and Its Contemporary Importance", în Kenneth Jowitt, ed., *Social Change in Romania, 1860-1940: A Debate on Development in a European Nation*, Berkeley, 1978, pp. 31–52.

operează o selecție în acest corpus bibliografic. Ne propunem, de aceea, să semnalăm în continuare felul în care opiniile sale se situează în raport cu diversele opinii exprimate de autorii români de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. O asemenea discuție este cu atât mai necesară cu cât tentativele de conceptualizare amplă de acest fel au fost tot atât de rare, în perioada comunistă și post-comunistă, ca și cele de sinteză; și, de asemenea, pentru că puținele tentative similare ale unor autori străini — inspirate și ele de aceeași bibliografie clasică românească — au condus uneori la concluzii diferite față de cele exprimate de Chirot.

Pentru Chirot, sistemul social și politic românesc din secolul al XIX-lea s-a caracterizat prin dominația unei elite latifundiare. El accentuează continuitatea dintre această elită și cea a epocilor anterioare. Clasa boierească — după 1858, cea „moșierească" — și-a instaurat controlul asupra statului în epoca stăpânirii otomane. Puterea sa a fost consolidată ulterior, ea fiind „confirmată" în calitate de „oligarhie" guvernantă de celelalte puteri străine a căror influență s-a exercitat asupra României. Nevoia de a asigura exploatarea economică a țării și fluența exporturilor de cereale i-a determinat pe austrieci la 1718–1739 (în perioada stăpânirii lor în Oltenia), pe ruși la 1829–1834 (în perioada elaborării Regulamentelor Organice) și pe reprezentanții „concertului european" la 1858 (atunci când a fost adoptată Convenția de la Paris) să acționeze în sensul conservării structurii sociale românești. Moșierimea își extrage forța socială din controlul asupra pământului și țărănimii, precum și din practicarea agriculturii extensive pentru export. Chirot consideră că, până la marea reformă agrară de la 1917–1921, nu s-au produs clivaje importante în interiorul acestei clase, ea neavând de înfruntat nici o provocare serioasă din partea vreunei categorii sociale concurente. El polemizează cu acei autori români care, asemeni lui Zeletin, au

vorbit despre dezvoltarea semnificativă a unei „burghezii" românești înainte de 1918. În acest context, se referă și la teoria — ai cărei singuri reprezentanți citați sunt același Zeletin și Radu Rosetti — după care o componentă importantă a acestei contra-elite „burgheze" era categoria funcționarilor de stat, sau a birocrației. Teza după care a existat în România acelei perioade o elită „burgheză", opusă celei „moșierești", se sprijină inevitabil pe contrastul dintre partidele Liberal și Conservator, văzute ca reprezentând polii în jurul cărora s-au coagulat cele două segmente ale elitei conducătoare. Chirot consideră că acest contrast este nejustificat, ambele partide având aceeași compoziție socială, fiind deci constituite din proprietari latifundiari, beneficiari ai sistemului neoiobăgiei. El afirmă că birocrația trebuie văzută nu ca o contrapondere a clasei moșierești, ci ca o prelungire a ei: și în epocile anterioare, funcțiile administrative și stăpânirea asupra pământului erau cumulate de reprezentanții boierimii, secolul al XIX-lea neaducând deci nimic nou în această privință. El respinge, deci, teoria existenței unei elite administrative „autonome" în raport cu clasa latifundiară și posedând o conștiință de grup definită prin opoziție față de aceasta.

În realitate, însă, teoria în cauză a fost exprimată în epocă nu de câțiva autori izolați, ci de cvasi-totalitatea analiștilor sociali. Ansamblul criticilor la adresa sistemului politic al epocii au fost formulate în jurul câtorva idei principale, pe care autorii de diverse orientări le împărtășesc, chiar dacă le accentuează în mod diferit. Ideea existenței regimului „neoiobag" — o fuziune de elemente feudale și burgheze, ce definește specificul economiei agricole și relațiile dintre moșieri și țărani — a fost, astfel, una dintre ele. Asociată în special cu critica socialistă și cu celebra lucrare a lui Gherea care a impus noțiunea, ea este prezentă în realitate și în textele altor autori. O altă idee centrală a aceleiași literaturi a fost critica „industriei artificiale":

dezvoltată în special în lucrările poporaniștilor și țărăniștilor, ea poate fi întâlnită, de asemenea, chiar dacă mai puțin elaborată, pe întreaga suprafață a spectrului ideologic. În fine, o a treia temă centrală a fost cea a existenței unei „oligarhii" definite prin controlul asupra aparatului de stat, deci a unei „clase birocratice", văzută ca principala pepinieră de cadre a Partidului Liberal și ca o concurentă a moșierimii — sau, mai precis, a celei de origine „aristocratică" — în competiția pentru controlul asupra statului. Toate aceste elemente din care se compune tabloul sistemului social și politic al epocii se regăsesc nu numai în lucrările celor care s-au definit prin opoziție față de el, dar și în cele ale „apologeților" sistemului, de felul lui Ștefan Zeletin. Cel din urmă construiește o argumentație ingenioasă prin care oferă o justificare pentru toate fenomenele pe care majoritatea autorilor anteriori le denunțaseră ca pe niște „monstruozități" (în termenii epocii) sau „distorsiuni" (în termenii studiilor recente asupra modernizării) ale evoluției sociale românești. Contrar opiniei lui Chirot, Zeletin nu afirmă că în România anterioară Primului Război Mondial ar fi existat o „burghezie" românească veritabilă, elita birocratică reprezentând doar o parte a acesteia. El consideră că oligarhia birocratică reprezenta adevărata clasă conducătoare a epocii — și singura contrapondere veritabilă a moșierimii, în condițiile în care burghezia existentă era formată în proporție zdrobitoare din alogeni fără influență politică — , și îi atribuie meritul de a fi pregătit dezvoltarea capitalistă a țării. Toți autorii sunt de acord, desigur, că rolurile de birocrat și moșier puteau fi, și erau de cele mai multe ori, cumulate de aceleași persoane. Dar ei insistă asupra faptului că, în interiorul elitei, elementele de origine boierească au fost înlocuite treptat de oameni noi, pentru care controlul asupra aparatului de stat a reprezentat o sursă mai importantă de putere decât averea funciară.

Dintre temele dezvoltate de vechii gânditori sociali români, cartea lui Chirot o „redescoperă" în mod clar pe cea a „neoiobăgiei". Dar tema oligarhiei birocratice se regăsește și ea în lucrări recente consacrate modernizării în România și Europa de Est. Ele conturează o perspectivă întrucâtva diferită asupra „schimbării sociale la periferie", ce accentuează transformările petrecute în interiorul elitei conducătoare pe parcursul secolului al XIX-lea și nu continuitatea acesteia cu elita secolelor anterioare. O asemenea interpretare a fost formulată — în aceeași perioadă în care a fost elaborată și cartea lui Chirot — de către politologul Andrew C. Janos, cu referire directă la cazul românesc[29], dar și la ansamblul regiunii[30]. El insistă asupra substituirii treptate a moșierimii printr-o clasă de „antreprenori politici", proveniți inițial din rândurile micii nobilimi, iar mai apoi și din alte straturi ale societății. Plasând o „ruptură" socială acolo unde Chirot vede continuitate — adică în primele decenii ale secolului al XIX-lea — , Janos sesizează în schimb o continuitate acolo unde, în cartea de față, ni se sugerează că a existat o puternică ruptură. Pentru Chirot, sistemul social pe care îl descrie se dezarticulează o dată cu reforma agrară din 1921. Politica economică și strategia de dezvoltare a perioadei interbelice aparțin unei etape total diferite, iar eșecul lor se datorează în special deteriorării climatului internațional, celui de Al Doilea Război Mondial și proastei inspirații a regimurilor de extremă dreaptă și extremă stângă[31]. Pentru

---

[29] Andrew C. Janos, „Modernization and Decay in Historical Perspective: the Case of Romania", în Kenneth Jowitt, ed., *Social Change in Romania, 1860-1940: A Debate on Development in a European Nation*, Berkeley, 1978, pp. 72–116.

[30] Idem, „The Politics of Backwardness in Continental Europe, 1780–1945", în *World Politics*, 41, no. 2, 1989, pp. 325–358; idem, *East Central Europe in the Modern World*, Stanford, 2000.

[31] Daniel Chirot, „Ideology, Reality and Competing Models of Development in Eastern Europe between the Two World Wars", în *Eastern European Politics and Societies*, 3, no. 3, 1989, pp. 378–411.

Janos, perioada interbelică face corp comun cu cea care a precedat-o și aduce doar explozia tensiunilor acumulate atunci.

Nu este cazul să mai continuăm această paralelă, al cărei rost a fost doar acela de a semnala existența unor dezacorduri asupra temelor centrale ale cărții. Tema oligarhiei birocratice și a opoziției dintre cele două componente ale elitei a fost în general evitată — împreună cu orice încercare de interpretare generală — de majoritatea lucrărilor românești de istorie socială consacrate perioadei și publicate în ultimii ani[32]. Este un neajuns important, căci cartea lui Daniel Chirot ne convinge cel puțin de un lucru: acela că sinteza merită să fie încercată.

Victor Rizescu

[32] Gheorghe Iacob și Luminița Iacob, *Modernizare-europenism. România de la Cuza Vodă la Carol al II-lea*, Iași, 1995; Mihai Sorin Rădulescu, *Elita liberală românească, 1866–1900*, București, 1998. O excepție face Marius Lazăr, *Paradoxuri ale modernizării. Elemente pentru o sociologie a elitelor culturale românești*, Cluj, 2002, în special pp. 83–193.

Cuprins

Prefața autorului la ediția în limba română 5
Prefață 11

1. Introducere:
O METODĂ PENTRU STUDIEREA SCHIMBĂRII SOCIALE 15

2. VALAHIA 23
Geografia Valahiei 29

3. NATURA DUALĂ A SISTEMULUI POLITICO-ECONOMIC
DE TIP „COMUNITAR-COMERCIAL" (1250–1500) 33
Sistemul politico-economic originar al Valahiei 39
Dovezi documentare despre existența
vechilor sate devălmașe 41
Nobilii 47
Statul 51
Rolul comerțului 53

4. PRĂBUȘIREA SISTEMULUI POLITICO-ECONOMIC
DE TIP „COMUNITAR-COMERCIAL"
ȘI DEZVOLTAREA STATULUI SENIORIAL (1500–1600) 65
Noul sistem de impozitare .71
Creșterea puterii nobililor .74
Șerbia 83
Prăbușirea sistemelor politico-economice
de tip „comunitar-comercial" 93

5. SISTEMUL POLITICO-ECONOMIC
DE TIP PROTO-COLONIAL (1600–1821) 97
Impozitele și tributul către turci 107
Comerțul 111
Șerbii și satele libere 116

Oltenia în anii 1718–1739:
un experiment prematur de colonialism modern 124
Reforma de la 1746 și societatea rurală până la 1821 . . .126
Statul, nobilimea și mânăstirile 139

6. TRANZIȚIA LA COLONIALISMUL MODERN (1821-1864) . . .147
Contextul internațional 150
Regulamentul Organic și ocupația rusească 155
Societatea rurală sub regimul Regulamentului Organic .162
Nobilii și mânăstirile 170
Orașele 175
Revoluția de la 1848 179
Unirea Valahiei cu Moldova
și reforma agrară de la 1864 .185

7. SISTEMUL POLITICO-ECONOMIC DE TIP COLONIAL
ȘI CRIZA AGRARĂ (1864–1917) 194
Economia „deschisă” 197
Efectele reformei agrare de la 1864 203
Răsturnarea lui Cuza și Kogălniceanu 210
Relațiile agrare după 1864: neoiobăgia 212
Schimbări demografice 219
Societatea și economia agrară la 1900 222
O nouă burghezie? 233
Inovații agricole 238
Răscoala de la 1907 240
Legislația reformatoare de după 1097 247
Primul Război Mondial și urmările sale 250

8. SCHIMBAREA SOCIALĂ ÎN SOCIETĂȚILE PERIFERICE 252

ANEXE
Bibliografie 261
Index 278

POSTFAȚĂ 287
Despre țărani, moșieri și două feluri de „demitizare” . . .288
Sistemul mondial și modurile de producție periferice . . .293
„Oligarhia”, între elita latifundiară și cea birocratică . . .303

NR. EX.	TITLU	AUTORI	NR. PAG.	PREȚ
	MICROSINTEZE			
	Caesar - nr. 15	Yann Le Bohec	144	59 000
	Istoria Iugoslaviei - nr. 16	Gheorghe Zbuchea	168	65 000
	Primul Război Mondial - nr. 17	Pierre Renouvin	144	58 000
	Istoria arabilor - nr. 18	Dominique Sourdel	152	63 000
	Statul Israel - nr. 19	André Chouraqui	136	55 000
	Gulagul - nr. 20	Jean-Jacques Marie	144	60 000
	Al Doilea Război Mondial - nr. 21	Henri Michel	136	60 000
	Turnul Babel - nr. 22	Jacques Vicari	144	60 000
	Papa - nr. 23	Paul Poupard	136	65 000
	Celții - nr. 24	Venceslas Kruta	144	67 000
	Alexandru cel Mare - nr. 25	Pierre Briant	152	70 000
	Istoria Elveției - nr. 26	Jean-Jacques Bouquet	184	80 000
	Hitler și nazismul - nr. 27	Claude David	144	80 000
	Istoria Berlinului - nr. 28	Cyril Buffet	152	80 000
	Istoria Bulgariei - nr. 29	P. Pavlov, I. Ianev, D. Cain	192	75 000
	Istoria Parisului - nr. 30	Yvan Combeau	144	65 000
	Perestroika - nr. 31	Pascal Lorot	152	65 000
	Istoria Asiei - nr. 32	V. Cristian	208	90 000
	Mussolini și fascismul - nr. 33	Paul Guichonnet	128	70 000
	Inchiziția - nr. 34	Guy Testas, Jean Testas	144	75 000
	GEOPOLITICĂ ȘI GEOSTRATEGIE			
	Geopolitică și geostrategie	Paul Claval	248	125 000
	Balcanii. Cultură și geopolitică	Georgios Prevelakis	208	105 000
	Noul Război Rece. Lumea după Kosovo	Gilbert Achcar	104	95 000
	Tehnicile terorismului	Jean-Luc Marret	192	130 000
	Națiuni și naționalisme	Serge Cordellier (coordonator)	184	120 000
	Crizele internaționale. De la Beijing (1900) la Kosovo (1999)	Jean-Louis Dufour	240	130 000
	OPERE FUNDAMENTALE			
	Invaziile. Valurile germanice	Lucien Musset	320	150 000
	Invaziile. Al doilea asalt asupra Europei creștine (sec. VII–XI)	Lucien Musset	256	140 000
	Tradiția politică bizantină în Țările Române...	Andrei Pippidi	400	150 000
	Un commonwealth medieval: Bizanțul	Dimitri Obolensky	528	250 000
	ISTORIA ROMÂNIEI			
	Istoria României în texte	Bogdan Murgescu (coord.)	416	150 000
	Istoria României	M. Bărbulescu, D. Deletant, K. Hitchins, Ș. Papacostea, P. Teodor	496	170 000

Clio

Deopotrivă reconstituire istorică și exercițiu teoretic, cartea lui Daniel Chirot reprezintă o interpretare a evoluției sociale românești din perioada 1250–1918 și totodată o contribuție la studierea societăților periferice în genere. Autorul își limitează aria de studiu la regiunea Valahiei, dar concluziile sale sunt în bună măsură valabile și pentru Moldova.

Potrivit lui Chirot, societatea românească a secolului al XIX-lea funcționează ca o colonie economică a Occidentului, structura sa internă fiind determinată de poziția pe care o ocupă în cadrul capitalismului mondial, ca furnizor de materii prime și cereale. Categoria marilor latifundiari, exportatori de cereale, acționează ca o verigă de legătură între metropolele economiei mondiale și periferia românească a acesteia.

Moment de referință al acutizării crizei agrare, răscoala de la 1907 indică profunzimea unei probleme sociale pe care, aprecia Chirot în anii 1970, România comunistă a moștenit-o fără să o poată soluționa.

ISBN: 973-653-297-6

